

PUBLIEKE WERKEN
HOEKSTEEN VAN DE
AMSTERDAMSE SCHOOL
1915-1935

LA ZONE DE LA MISE DE LA COLLE :: SEALED ZONE :: KLEBBEREICH :: ЗАЛЕПОВА ОБЛАСТ :: OBSZAR LEPIENIA

PUBLIEKE WERKEN
HOEKSTEEN VAN DE
AMSTERDAMSE SCHOOL
1915-1935

Met dank aan:

Radboud van Beekum
Frans van Burkom
Cilly Jansen
Gert-Jan Lobbès
Dorothee Oorthuys
Jennine Panneman
Lisa van Schaik
Ton Heijdra • Museum Het Schip
Klaas Schoof
Henk Verhulst
Loek van Vlerken
Jos Wilcke

DE VERNIEUWING DER HOOFDSTAD.

‘Amsterdam maakt een groote metamorphose door, waaruit het over eenige jaren, prijkende met aantrekkelijke wereldstad allures zal te voorschijn moeten komen.

Daar is de verbetering van de straat en den weg. Een millioenenplan dat ongestoord en rustig verwezenlijkt wordt. Dan hier, dan daar, maar steeds op vele plaatsen tegelijk liggen geheele pleinen en straten overhoop en drukken de gloeiende walsen het nieuwe wegmateriaal glad.

De Dam, de Nieuwe Zijds Voorburgwal, de Plantage Middenlaan, de Overtoom, de v. Baerlestraat, het Leidsche Boschje, het Rembrandtplein, enz,... enz, alles spiegelt je tegen van nieuwen glans en vergenoegen.

Annex daarmee werkt Amsterdam aan zijn bruggen. De oude werden te smal, te hoog, te gevaarlijk. Weg er mede. Niet gaan kalefateren. Overal nieuwe, flinke, monumentale bruggen. Hoe meer bruggen hoe monumentaler. Al doende leert men!

Dan de havenwerken. Vergeet de havens niet. De prachtige Coenhaven! En het spoorwegnet, de ringspoorbaan rond de stad. Langzaam kruipt als een slak de kop van den hoogen gelen zanddijk langs den Zuidkant der stad voort. Langzaam, maar zeker. Ook het luchtverkeer krijgt zijn deel. Schiphol wordt een moderne vlieghaven.

En aan deze breede banen van straten en pleinen de nieuwe bouwwerken van de stad. Met tientallen tegelijk. Nieuwe school-, nieuwe ziekenhuizen, nieuwe administratiegebouwen, het oude gammele stadhuis tegen de vlakte. Alles nieuw flink en royal.

En op de straten nieuwe ustensiliën. Palen voor licht en leidingen, voor reclame en van seinen, opgeruimd de oude rommel, alles nieuw, tip-top. Het is of de geest van een Hausmann in het Gemeentebestuur is gevaren.’

9

EEN ONTDEKKINGSREIZIGER IN EIGEN STAD

10

1910-1914

PUBLIEKE WERKEN

EN DE ICONEN VAN DE AMSTERDAMSE SCHOOL

32

1915-1919

DE AFDELING GEBOUWEN

VINDT HAAR VORM

80

1920-1926

DE AFDELING GEBOUWEN

SPIL IN DE UITBREIDING VAN AMSTERDAM

218

1927-1935

DE AFDELING GEBOUWEN

STRAK EN ZAKELIJK

282

NAWERK

NOTEN

REGISTERS

BRONNEN

Een ontdekkingsreiziger in eigen stad

Toen ik ruim dertig jaar geleden vanuit Utrecht naar Amsterdam kwam, viel ik wat Amsterdamse School-architectuur betreft met mijn neus in de boter. Ik betrok een woning op de kruising van de Hudsonstraat en de befaamde 'Jan Eef', op nog geen honderd meter van het Mercatorplein, boven een heuse poort. Nu waren de jaren tachtig niet de hoogtijdagen van deze buurt en ook niet van ons pand en op een nacht viel pardoes het balkon van de onderbuurman op straat. De Jan Evertsenstraat was weliswaar de eerste (half) overdekte winkelstraat in Nederland en ontworpen door niemand minder dan Frits Staal, maar dit bleek geen garantie voor een eeuwig en roemvol leven van ons gebouw. Gelukkig zijn het pand en de buurt sindsdien helemaal opgeknapt.

Ik woon al geruime tijd niet meer in de Mercatorbuurt, maar de interesse voor de architectuur uit de bloeitijd van de Amsterdamse School was gewekt. Toen enige jaren geleden Henk Verhulst op de stoep stond om te vragen of ik interesse had om een boek over Piet Kramer, de bruggenbouwer van de Amsterdamse School, uit te geven, was ik dan ook direct geïnteresseerd. De zoektocht naar de honderden bruggen van Kramer, ontworpen in opdracht van de dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam, bracht me naar alle delen van de stad en gaf me bovendien een alibi om regelmatig naar het Amsterdamse Bos te fietsen om daar fraaie bruggen te fotograferen.

Nu is het niet zo dat ik nooit in de stad of in het Amsterdamse Bos kwam, maar ik had de bruggen niet gezien – of liever gezegd: niet bekeken. Piet Kramer en Hildo Krop hadden 'landmarks' geschapen die belangrijk werden in mijn beleving van Amsterdam. Weten is zien.

Enthousiast geworden door mijn tocht, en het daaruit voortgekomen boek, bedacht ik dat ik na de bruggen van Publieke Werken hun gebouwen en straatmeubilair zou kunnen beschrijven en fotograferen. Na de afdeling Bruggen wilde ik me richten op de afdeling Gebouwen en hun meest interessante en representatieve werken – van raadhuis tot lantaarnpaal. Meer werk dan de honderden bruggen zou het niet kunnen zijn...

Het werd een uitdaging – maar het was weer een echte ontdekkingsreis, die me op talloze interessante plaatsen in de stad heeft gebracht en veel van de hoofdrolspelers van Publieke Werken voor mij tot leven heeft gewekt. Graag wil ik de mensen bedanken die door hun steun mijn pad hebben geëffend: Henk Verhulst voor zijn mentale ondersteuning, 'stadsverkenners' Gert-Jan Lobbés en Klaas Schoof voor hun foto's, het Stadsarchief voor zijn adembenemende collectie, Grimmon-adept Cilly Jansen voor haar enthousiasme, Loek van Vlerken voor zijn Krop-kennis, Jennine en Lisa voor hun redactionele werk en vooral ook al die tientallen mensen die mij binnenlieten als ik met een vaag verhaal over de Amsterdamse School, Museum Het Schip en Publieke Werken (nee, niet die van Thomas Rosenboom, of toch ook weer een beetje wel) aan hun deur klopte – waarna ik soms intens tevreden naar buiten kwam, omdat ik weer een pareltje had ontdekt en gefotografeerd. Veel lees en kijkplezier!

Pim van Schaik

1910-1914

**PUBLIEKE WERKEN
EN DE ICONEN VAN DE
AMSTERDAMSE SCHOOL**

ANDRIES WILHELM (AD) BOS
1860-1954

Directeur Publieke Werken:
1907-1926

JOAN MELCHIOR (JO) VAN DER MEY
1878-1949

Esthetisch adviseur
afdeling Gebouwen:
1911-1919

PIETER LODEWIJK (PIET) KRAMER
1881-1961

Assistent-esthetisch adviseur
afdeling Gebouwen: 1911-
1916
Esthetisch adviseur afdeling
Bruggen: 1916-1952

MICHEL (SAM) DE KLERK
1884-1923

Medewerker afdeling
Gebouwen: 1-9-1915
tot 31-12-1915

Een vroege ontmoeting

Een zoektocht naar de oorsprong van de relatie tussen Publieke Werken en de architecten van de stroming die we kennen als de 'Amsterdamse School', brengt ons ver van Amsterdam, in het prille begin van de twintigste eeuw. In 1902 werkte de Groningse ingenieur Andries Wilhelm (Ad) Bos, die in de verste verte niet kon bevroeden dat hij ooit directeur van Publieke Werken in de hoofdstad zou worden, samen met de jonge architect Joan Melchior (Jo) Van der Mey, die op zijn beurt niet kon dromen ooit aan de wieg van een bekende architectuurstroming te staan.

De samenwerking speelde zich af in de regio Zwolle-Ommen, waar Bos de supervisie had over de aanleg van spoorwerken en stations. Van der Mey, in dienst bij Eduard Cuypers, werkte van 1 mei tot 1 oktober 1902 onder directe supervisie van Bos aan de detaillering van stationsgebouwen van de Noord-Ooster Locaalspoorweg-Maatschappij.¹ De samenwerking was vruchtbaar, maar het zou tot 1910 duren voordat de samenwerking werd vernieuwd, in Amsterdam.

Bos had intussen een traject afgelegd dat hem verrassenderwijs op de post van directeur Publieke Werken in Amsterdam zou brengen – verrassend omdat hij in 1907, toen de fungerende directeur Johan van Hasselt na een conflict het veld ruimde en de daaropvolgende sollicitatieprocedure geen goede kandidaat opleverde, onverwacht door burgemeester Willem van Leeuwen werd gepolst voor de vrijgekomen functie.

Tot dat moment had hij zijn carrière grotendeels bij het leger gemaakt. Hij was opgeleid aan de Militaire Academie, waar hij in 1879 als ingenieur van de Genie zijn studie afrondde. Bij zijn voordracht in februari 1907 werd in *De Tijd* in de rubriek Stadsnieuws ingegaan op zijn carrière: 'Een werkzaam aandeel heeft hij genomen in den aanleg van inundatie- en vestingwerken in de stellingen Willemstad, Hellevoetsluis, Brielle en Amsterdam. Een zijner laatste werken bij de genie is geweest de bouw van de kazerne- en hospitaalgebouwen te Assen. Na een eervolle loopbaan bij dat wapen achter den rug te hebben, vroeg hij in 1902 ontslag in verband met zijne benoeming tot sectie-ingenieur bij de Staatsspoorwegen. Hij werd gedetacheerd bij den aanleg van de Noord-Ooster Locaalspoor...'²

In het artikel in *De Tijd* werd ook ingegaan op een ander aspect van zijn bezigheden, namelijk zijn belangstelling voor en participatie in het politieke bedrijf. Drie jaar zat hij 'op aandrang van een groot gedeelte van de burgerij' in de gemeenteraad van Zwolle voor de liberalen. Zijn broer, dr. Dirk Bos, was eveneens politiek actief en zat van 1901 tot 1916 voor de Vrijzinnig-Democratische Bond in de Tweede Kamer. Of zijn politieke kleur een rol speelde voor toenmalig burgemeester Van Leeuwen – oud-liberaal burgemeester van Amsterdam van 1901 tot 1910 – is niet bekend. Dat Bos enige voeling had met het politieke handwerk en ervaring met het laveren in gemeentepolitiek zal Van Leeuwen zeker hebben aangestaan. In zijn korte politieke loopbaan in Zwolle had Bos bijvoorbeeld al ervaring opgedaan in de omgang met de sociaal-democra-

ten, waar hij de decennia erna veelvuldig mee te maken zou hebben. 'Men schrijft ons uit Zwolle: in een Zondag gehouden vergadering van de afdeeling Zwolle der S.D.A.P. werd besloten bij de a.s. stemming in distrikt III tusschen Van der Schoot (anti-revolutionair) en A.W. Bos (liberaal) den kandidaat der liberalen te steunen, daar van Van der Schoot voor de arbeiders niets is te verwachten.'³ Ook was Van Leeuwen ongetwijfeld ingenomen met de karakterbeschrijving van Ad Bos in het artikel: 'Hij moet een man zijn die hoogen ernst bij zijn werk weet te paren aan een opgewekte prettige wijze van omgaan met wie hem in dat werk bijstaan en die in 't algemeen ervan houdt de dingen des levens met een optimistischen blik te bekijken.'

Als gepokt en gemazeld politicus moet Van Leeuwen beseft hebben dat om goed te functioneren als directeur van Publieke Werken in de hoofdstad, niet alleen inhoudelijke kennis en managementcapaciteiten werden vereist, maar dat ook een afstandelijke kijk en een evenwichtig karakter goud waard waren in de Amsterdamse politieke arena.

Van Leeuwen kon een stabiele factor gebruiken nadat de vorige directeur Van Hasselt met onenigheid was vertrokken bij de gemeente. Hij had ontslag genomen nadat het gemeentebestuur de leiding had genomen toen er maatregelen genomen moesten worden wegens technische gebreken aan de Beurs van Berlage. Van Hasselt verdroeg het niet dat Publieke Werken daarbij aan de kant was gezet.

Hoe Bos was opgevallen bij Van Leeuwen is niet helder. Wellicht speelde het feit dat Bos in het kroningsjaar van H.M. koningin Wilhelmina in 1998 het aanbrengen van versieringen en met name het bouwen van een erepoort in Amsterdam tot een goed einde had gebracht een rol.⁴

Een no nonsense-manager

Op 1 april 1907 werd Ad Bos – als 'provinciaal' met een militaire achtergrond – directeur in Amsterdam. Hij ging voortvarend van start, maar ervoer al snel dat hij voor een complexe opgave stond. De economische groei van de stad en de daarmee gepaard gaande toestroom van arbeiders van het platteland maakten meer woningen en voorzieningen nodig. De ontwikkeling van vervoermiddelen als tram, trein en auto vereisten een modernisering van de infrastructuur van de Amsterdamse binnenstad, die sinds de zeventiende eeuw niet wezenlijk was aangepast. Wegen moesten verbreed worden, bruggen rechtgetrokken, enzovoort.

Dit was een moeizaam proces. De noodzaak van aanpassing was de meeste Amsterdammers wel duidelijk, maar de liefde voor het historische stadsbeeld was ook levend. Elke modernisering werd onder de loep gelegd en met argusogen bekeken. Er was veel kritiek op de werkzaamheden van Publieke Werken in esthetisch opzicht. Veel Amsterdammers vonden de vernieuwingen een achteruitgang en een aanslag op het bestaande stadsbeeld. Nu was Publieke Werken

begin twintigste eeuw ook nog niet echt op de taak berekend om vernieuwingen adequaat vorm te geven; er waren nauwelijks esthetisch geschoolde medewerkers. Stedenbouwkundige ontwikkelingen werden grotendeels aan de markt overgelaten.

Bos zette de reorganisatie, die Van Hasselt in 1904 was begonnen, met kracht door. De verdeling in hoofdbureau's werd opgeheven en men begon de technische dienst functioneel in afdelingen te organiseren. Zo ontstonden de technische afdelingen Riolering, Bruggen, Haven- en Waterwerken, Gebouwen en Bestratingen. Ook de onderhoudswerkzaamheden werden langzamerhand aan de secties onttrokken en toegewezen aan de afdelingen. Tussen 1904 en 1928 ontstonden er veertien afdelingen, met ieder een eigen directeur: Gebouwen, Bepantingen, Bestratingen, Bruggen, Gereedmaken terreinen, Grondbedrijf (eerder Grondexploitatie genoemd), Haven- en Waterwerken, Riolerings en Waterverversing, Utiliteitsbouw, Gemeente Werkplaatsen, Werktuigen, Administratie en Secretariaat en in 1928 (na het vertrek van Bos) Stadsuitbreiding en Stadsontwikkeling.

Bos bouwde Publieke Werken stevig uit. In de afscheidsrede ter gelegenheid van de pensionering van Bos, in 1926, schetst zijn opvolger ir. W.A. De Graaf de groei van Publieke Werken: 'De periode van 1907-1926 van Bos' directeurschap valt samen met een intense ontwikkeling der Gemeente, met een uitbouw der gemeentelijke zorg op velerlei gebied. De bevolking neemt snel toe, het verkeer wordt veel drukker en verandert geheel van aard; de ontwikkeling is nauwelijks bij te houden. Het aantal ambtenaren van P. W. stijgt van 210 op 470, dat der werklieden van 760 op 1110.'⁵

De argwaan van het Amsterdamse publiek en de snel toenemende vraag naar de diensten van Publieke Werken legden een grote druk op Bos, maar hij bleek daar mee om te kunnen gaan. In 1925, net voor zijn pensionering, wordt in een diepte-interview, afgenomen voor het *Algemeen Handelsblad* door het vrouwelijke journalistenduo Annelèn – nom de plume van journalisten en feministen Helene van Meekren en Nan Zuiderhoek – ingegaan op zijn karakter en zijn stijl van leidinggeven.⁶ Zij scheppen een beeld van een 'no nonsense-manager' die zich graag aan verregaande politieke invloed onttrekt en duidelijk meer op heeft met teamspelers dan met vedetten.

Vanaf zijn aantreden koos hij voor een apolitieke basis voor de dienst; zijn streven was 'de grondexploitatie en de rioleering, de stadsuitleg zoo goed als de havenwerken, beplanting en bestrating, waterverversing en onderhoud van gebouwen, al die diensten, al die onderdeelen, beheerd van uit één centraal punt, dat alles op te bouwen tot een soort technische secretarie, waar het stadsbeheer te allen tijde die voorlichting kan krijgen, die op een bepaald oogenblik noodig blijkt.'

Hij zei ook met zoveel woorden dat het beheren van een gemeentelijke dienst als Publieke Werken in het geheel niet is gebaat bij politieke inmenging. Het was zijn doel de Dienst

der Publieke Werken als een volleerd stuurman door de woe- lige baren van de Amsterdamse gemeentepolitiek te loodsen en hij wilde dat bereiken door een goed functionerend 'be- drijf' te scheppen. In het gesprek met Van Meekren en Zui- derhoek zei hij dat het hem gelukt was: 'De wijze, waarop de wethouders worden gekozen, de wijze ook van samenstelling van het college van B. en W. maakt het uit den aard der zaak onmogelijk, dat deze mannen collectief de bedrijven kunnen beheeren. Des te aangenamer is het dan te mogen consta- teeren, dat, als in mijn geval, de directeur een groote vrijheid, een volkomen vertrouwen ten deel valt.'

Hoewel dit in grote lijnen waar is, klopt het beeld niet ge- heel met de werkelijkheid. In de gemeenteraad werd menig robbertje uitgevochten en met name de Woningdienst, ge- leid door de sociaal-democraat Arie Keppler, legde hem vele jaren lang het vuur aan de schenen, vaak gesteund door wet- houder, en Kepplers zwager, Floor Wibaut – maar daarover la- ter meer.

Bos komt in het interview met Annelèn naar voren als een man met een duidelijke visie. Het toverwoord lijkt 'samenwer- king', zij het wel in zijn definitie, namelijk onder zijn leiding... 'Samenwerking en nog eens samenwerking! Dat is steeds weer het fundament voor alles, wat de heer Bos entameert. Toen, bij zijn komst in Amsterdam, de dienst van Publieke Werken hervormd moest worden, begreep hij terstond, dat alleen dan iets kon worden bereikt, wanneer alles, wat be- trekking heeft op de stadsontwikkeling, vereenigd bleef in één hand.'

Hij koos ervoor 'met de meest mogelijke zorg de men- schen te kiezen in het verband, waarin zij moeten arbeiden. Want, waar gebrek aan samenwerking is, wordt de werk- kracht van den leider voortdurend door wisjewasjes in beslag genomen en daaronder moet dan de dienst lijden.'

Bos is ook duidelijk in zijn afwijzing van vedetteneigingen onder zijn medewerkers. Ze moeten 'in het gareel' lopen: 'Als man van de praktijk, die alleen de feiten laat spreken, die lo- gisch denkend, met helder hoofd zijn plannen ontwerpt, zijn kansen berekent, is alle heldenvereering dit hoofd van dienst vreemd. En liever dan een paar genieën die zich vóór alles moeten uitleven, die niet kunnen lopen in het gareel van al- len dag, verbindt hij aan zijn bedrijf lieden, wier talenten de samenwerking ten goede komen.'

Uit dit interview komt het beeld naar voren van een man die een goed functionerende machine wil scheppen, en die op relatief anonieme wijze aan het stuurwiel staat en conflic- ten mijdt omdat deze 'wisjewasjes' tijd- en energieverlies op- leveren. Gezegd moet worden dat Bos met deze houding tot zijn pensionering een vrij onaantastbare positie heeft ingeno- men.

De vraag die opkomt is wel: hoe kon deze man, met zijn wantrouwen tegenover individualisten, omgaan met de 'ico- nen' van de Amsterdamse School – Jo van der Mey, Piet Kra- mer en Michel de Klerk – die alle drie korte of langere tijd voor Publieke Werken hebben gewerkt?

Jo van der Mey bij Publieke Werken

De eerste van het trio was Van der Mey, die na de korte sa- menwerking in 1902 in Overijssel, in 1910 aanklopte bij Bos op Publieke Werken.

Toen hij in 1902 samenwerkte met Bos was Van der Mey gedetacheerd door Ed. Cuypers, bij wie hij in 1897 op negen- tienjarige leeftijd, na het bezoeken van de HBS en de Am- bachtsschool, een aanstelling had gekregen. Cuypers stond aan het hoofd van een gerenommeerde bureau. Het werd een broedplaats voor jonge talenten die door hem werden gestimuleerd zich persoonlijk te ontwikkelen en zich te be- kwamen in verschillende ontwerpdisciplines. Op dit bureau was ook een bibliotheek waar de jonge architecten en teke- naars via buitenlandse tijdschriften kennis konden opdoen van de ontwikkelingen in andere landen.

Hier ontmoette Van der Mey Kramer, De Klerk en nog an- deren waarvan de namen in verband met de Amsterdamse School-stroming regelmatig terug zullen komen. Cuypers sti- muleerde zijn medewerkers ook om op persoonlijke titel deel te nemen aan prijsvragen. Van der Mey vestigde zijn naam toen hij na het winnen van de Prix de Rome in 1906 (ontwerp voor een 'Prinselijk Zomerverblijf') ook een prijsvraag won voor het opnieuw inrichten van de Dam ('Forum Amstelo- damum') in 1908, ook al werd dit plan niet uitgevoerd.

De timing van Van der Mey bij Publieke Werken was goed. Het bureau was op dat moment klein, met één architect tweede klasse: Co Springer (1854-1922), die ook hoofd van de afdeling was, van 1905 tot 1915. Veel van het ontwerp- werk moest worden overgelaten aan opzichter-tekenaars, die 'bouwkunstig' niet voldoende niveau hadden. Dit leidde tot veel kritiek op de afdeling, ook al had Bos de afdeling op- getuigd met extra krachten, waaronder Pieter Marnette, die vanaf 1908 als adjunct-architect functioneerde.

Bos trok Van der Mey aan als 'esthetisch adviseur', op parttime-basis, niet als architect. Bos gebruikte hem in zekere zin als breekijzer om de verstofte architectuurvisie van Publie- ke Werken mee open te breken, of liever gezegd, een archi- tectuurvisie mee te scheppen. Het college van B en W ver- schafte het benodigde geld. In de pers werd gewag gemaakt van de aanstaande benoeming: 'Naar "De Bouwwereld" ver- meldt zouden B. en W. overwegen de benoeming van een aestheticus bij de afdeeling Publieke Werken, waarover bij gelegenheid van de begroting in de afdeelingen van den Raad is gesproken. Men zou daarbij het oog hebben op den heer J.M. Van der Mey, den bekroonde bij de uitgeschreven prijsvraag voor den Dam.'⁷

Er was zeker behoefte aan een 'aestheticus'. Het zo opge- hemelde zeventiende-eeuwse Amsterdam moest aan de ei- sen van de twintigste eeuw worden aangepast en liefst niet in een historiserende stijl die teruggreep op die oude bloeitijd van Amsterdam. Amsterdam werd door zijn economische groei en ontwikkeling weer trots op zichzelf en wilde een nieuwe eigentijdse bloeiperiode in de architectuur.

De eerste schreden waren al gezet met de nieuwe Beurs, ont- worpen door Hein Berlage en gebouwd tussen 1898 en 1903. Berlage werd als bevrijder gezien, die met zijn ontwerpen te- rug wilde naar een eerlijke, rationalistische bouwstijl en die zich afwendde van de lang zo populaire decoratieve neostij- len als neorenaissance, neoclassicisme, neogotiek (vooral bij katholieken) of een eclectische mengeling ervan.

Berlage werd dan ook gevraagd om een stedenbouwkun- dig plan te ontwerpen voor de nieuw te ontwikkelen uitbrei- ding Amsterdam-Zuid, dat hij in 1904 presenteerde. Hij zou dit Plan Zuid in 1914 uitwerken en moderniseren, waarna het in 1917 werd goedgekeurd door de gemeenteraad. Daar- naast werkte Berlage ook met enige regelmaat voor Publie- ke Werken, zoals bij kiosken op het Mercatorplein en in 1928- 1932 aan de Berlagebrug (toen Amstelbrug; brug nr. 423).

Jo van der Mey (1), Michel de Klerk (2) en Piet Kramer (3) op het architectenbureau van Ed. Cuypers (zittend) aan de Jan Luy- kenstraat 2 in Amsterdam op een foto uit 1906. Op de foto verder de broers Charles (4) en Henri (5) Estourgie, Guillaume (Chris) La Croix (6), Fernand Bodson (7), André Vlaanderen (8) en wellicht de tweelingbroers Piet en Ad Grimmon (9, onduidelijk wie wie is). Ook Nico Lansdorp werkte enige tijd op dit bureau.

De aanstelling van Berlage bij het stedenbouwkundig ontwerp van Zuid was een reactie op recente ontwikkelingen. Niet alleen historiserende architectuurstijlen hinderden de Amsterdammers – in de eind negentiende-eeuwse uitbreidingswijken, zoals de Pijp, had een gebrek aan regie geleid tot een zogenaamde ‘revolutiebouw’, die bekend stond om zijn matige kwaliteit en rommelige aanblik. De bouw gebeurde vaak op een particuliere en soms speculatieve basis.

Dit moest anders! Mede door de opkomst van de sociaal-democraten werd steeds meer naar de overheid gekeken om het voortouw te nemen en regie te voeren, zowel bij de planning van woonwijken en infrastructuur als bij het ontwerpen voor snelgroeiende gemeentelijke diensten en bijvoorbeeld straatmeubilair.

Van der Mey kon direct stevig aan de slag: hij moest esthetische adviezen geven aan de tekenaars van de afdeling Gebouwen, werd ingezet voor stedenbouwkundige ontwerpen en moest straatmeubilair moderniseren.

Het was niet de bedoeling dat hij zelf hele gebouwen ging ontwerpen. Zijn aandeel bleef meestal beperkt tot het ontwerpen van gevels, zoals bij de Hortus (1912), de kinderkliniek van het Binnengasthuis (1912) en het Pompgemaal aan de Zeeburgerdijk.

Kramer als assistent Van der Mey

Omdat het werk hem al snel boven het hoofd groeide, stelde hij Bos voor een assistent aan te trekken. Het betrof een oude bekende uit Cuypers tijd: Piet Kramer. Kramer ging al in 1911 aan de slag als assistent. Regelmatig werkten Van der Mey en Kramer samen, zoals bij het ontwerpen van een brugwachtershuisje aan de Amsteldijk bij de Ceintuurbrug en bij het ontwerp van het IJ-paviljoen, de ‘stadsherberg van Amsterdam’.

HORTUS BOTANICUS - HUGO DE VRIESLABORATORIUM
PLANTAGE MIDDENLAAN 2C
JO VAN DER MEY
RIJKSMONUMENT NR. 518272
1910-1915

Het metselwerk van de gevels aan de voorzijde is hoofdzakelijk in staand verband uitgevoerd met een rijke variatie in kleurnuances. Opvallend is het decoratieve metselwerk in de verticaal opgezette raampartijen. Bovenaan de entreepartij staat op een natuurstenen afsluiting: ‘SPQA’ (Senatus Populusque Amsterdamus, De Senaat en het Volk van Amsterdam). Het trappenhuis met marmeren trap heeft een siersmeedijzeren borstwering met houten leuning.

Van der Mey werd ook betrokken bij het ontwerpen van nieuwe bruggen, over de Herengracht bij de Vijzelstraat en over de Waalseilandgracht. Nieuwe bruggen waren een pijnpunt, vooral in het centrum van de stad. De Amsterdammers, en zeker de ‘Heemschutters’, waren dol op de eeuwenoude boogbruggen. Ze beseften wel dat deze door hun hellingsgraad niet altijd handig waren voor moderne vervoersmiddelen als trams, bussen en auto’s. Maar ze waren zo mooi...

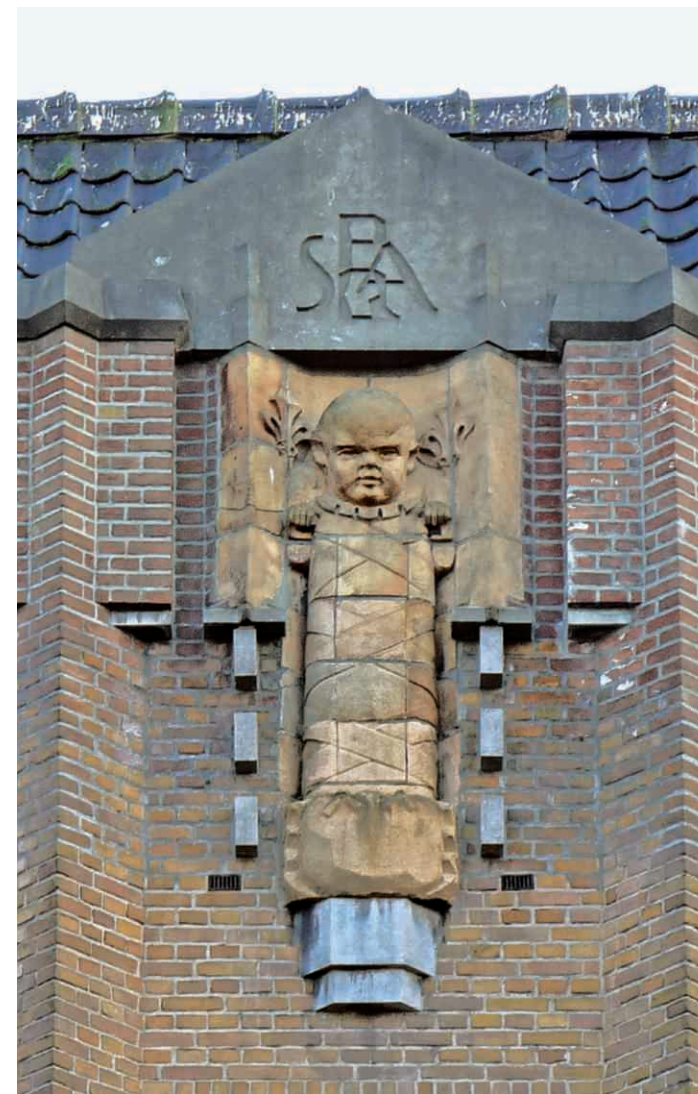
De eind negentiende eeuw door Publieke Werken geproduceerde bruggen, met een plat wegdek, werden afgewezen. Het waren ranke, ijzeren liggerbruggen met natuurstenen pijlers, die omhoog staken tussen fijnmazig gietijzeren of geklonken hekwerk. In tegenstelling tot de oude boogbruggen, die zij als typisch Amsterdams beschouwden, vonden de critici deze ‘Franse’ bruggen goedkoop confectiewerk.

Toen Van der Mey de opdracht kreeg voor de brug over de Herengracht bij de Vijzelstraat, wilde hij de tegenstelling tussen oud en nieuw ‘overbruggen’ door een compromis te sluiten tussen de boogbrug en de moderne platte liggerbrug. Hij ontwierp een brug met een ranke ijzeren ligger in het midden, geflankeerd door overwelfde zijvlakken. Heterogeen en vlees noch vis, was het oordeel.

De Belgische architect en architectuurcriticus Huib Hoste, vanwege de Eerste Wereldoorlog in Amsterdam beland, had wel waarderende woorden voor een tweede versie, waarin Van der Mey een eenduidiger oplossing had gevonden: ‘Dit hek is even fijn en gedistingeerd van vorm als het andere werk door Van der Mey ontworpen... Ik geloof dat alle antiquarisch aangelegde mensen weer zullen aan het roepen gaan: die brug hoort niet bij het oude Amsterdam. Ik meen echter dat de hoofdstad geen museumstuk is, maar een stad die leeft, die zich ontwikkelt, die bijgevolg verandert. Daarom vraag ik mij liever af: harmonieert die brug met het levende, moderne Amsterdam? En dan antwoord ik zonder aarzelen: dit doet zij.’⁸

KINDERKLINIEK ADMINISTRATIEGEBOUW – BINNENGASTHUIS
BINNENGASTHUISSTRAAT 9
JO VAN DER MEY
RIJKSMONUMENT NR. 518310
1913-1914

De gevel is voorzien van gekanteld en ander decoratief metselwerk en er lichtkleurige steen aangebracht. De keramische bouwsculptuur van een zuigeling, met daarboven de inscriptie SPQA, is uitgevoerd door Willem Brouwer.

SCHEEPVAARTHUIS
PRINS HENDRIKKADE 108
JO VAN DER MEY EN ANDEREN
RIJKSMONUMENT NR. 4158
1912-1916 EN 1924-1924

‘Het lijkt eer een paleis uit 1001-nacht dan een hedendaagsch kantoorgebouw en het onderscheidt zich principieel in geen enkel opzicht van de gesmade stijlarchitectuur, waarvan men zich bevrijd waande. Van Berlage’s bedachtzaam rationalisme, zijn timmermans en metselaars braafheid, was geen spoor meer te bekennen; men bekommerde zich niet om zuivere zakelijkheid en zakelijke zuiverheid, om doel of functie van het gebouw – men leefde zich uit, jong en juichend, hartstochtelijk en buitensporig, men ging zich te buiten aan het exotisch-weelderige, het ongekende, het nooit-vermoede.’

W. Jos. de Gruyter, 'Nederlandsche bouwkunst en J.J.P. Oud',
Elsevier's Weekblad, 1931.

Bij een andere brug, de Waalseilandbrug, was de afwijzing heftiger, maar Van der Mey was dan ook veel verder gegaan, met een compromisloos ontwerp. Een ontwerp dat hij waarschijnlijk niet had ingediend of zelfs bedacht, als zijn carrière, in de tijd dat hij voor Publieke Werken als esthetisch adviseur zijn plaats probeerde te vinden, geen radicale wending had genomen. Hij kreeg onverwacht de opdracht voor het ontwerpen van een kantoor, dat onder zijn handen een 'paleis uit 1001-nacht' en een hoogtepunt van de Amsterdamse School-architectuur zou worden.

Het Scheepvaarthuis

In 1912 kreeg Van der Mey de opdracht voor het ontwerp van het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade. Dit kantoorgebouw ging zes scheepvaartmaatschappijen huisvesten. Hij werd ingehuurd door de gebroeders Van Gendt, gerenommeerde bouwers. Van der Mey ging met zijn collega's Kramer, De Klerk en een reeks anderen aan de slag om van het Scheepvaarthuis een eigentijds, bruisend gebouw te maken.

Van der Mey was hier hoofdarchitect met veel expertise en middelen ter beschikking, en daarnaast bijzonder veel artistieke vrijheid. Van der Mey, De Klerk en Kramer lieten Berlage met zijn naar soberheid neigende rationalistische benadering van de architectuur links liggen.

Dit voelde ongetwijfeld als een bevrijding: er werd een zee aan nieuwe vormmogelijkheden geschapen, door de architect op persoonlijke wijze in te vullen. De middelen die ter beschikking stonden waren groot, juist omdat er gebruik werd gemaakt van een nieuwe techniek. Het gebouw werd namelijk gedragen door een betonnen skelet aan de binnenkant, ontworpen door het bureau van de gebroeders Van Gendt, en de bakstenen wanden die Van der Mey c.s. bouwden waren niet dragend. Dit schiep vele mogelijkheden om te experimenteren met metselverbanden. Ook het gebruik van siersmeedwerk gaf de mogelijkheid te experimenteren met nieuwe vormen. De aanvulling met glas-in-loodramen (van Bogtman) en de inzet van beeldhouwers (met name Hildo Krop en Hendrik van den Eynde) maakten de figuratieve mogelijkheden nog groter in dit werk waarin zoveel kunstvormen werden geïntegreerd tot een gesamt-kunstwerk.

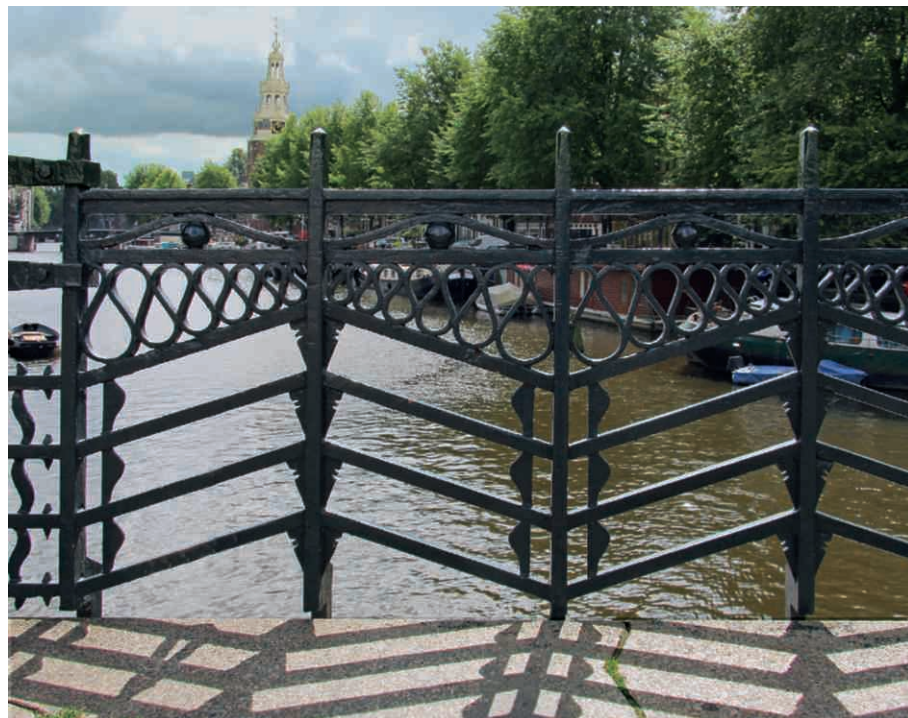
Het Scheepvaarthuis kreeg de status van de ultieme uiting van de Amsterdamse Schoolstijl, vanwege deze experimenteerdrijf met nieuwe vormen in metselwerk, siersmeedwerk, glas in lood en sculptuur.

Het gebouw werd opgeleverd in 1916 (later uitgebreid tussen 1924 en 1928) en werd onmiddellijk als een statement herkend en beschouwd. De jonge honden uit de kennel van Cuypers hadden een omwenteling veroorzaakt. Ze zetten zich af tegen Berlage, maar ook tegen de stijlarchitectuur. In tegenstelling tot Berlage schuwden ze de decoratie niet, maar in plaats van terug te grijpen op de oude schema's, vaak geïnspireerd op de antieken en uitgemolken in diverse neo-

BRUG 283, WAALSEILANDBRUG
WAALSEILANDGRACHT
JO VAN DER MEY • BRUG
PIET KRAMER • LANTAARNS
1914

stijlen als neorenaissance, bedachten ze hun eigen motieven en vormen of lieten ze zich inspireren door geabstraheerde organische vormen uit de natuur (Haeckel), door motieven uit de Europese volksarchitectuur of uit de kunst en architectuur van 'exotische' landen als Nederlands-Indië. Centraal stond de persoonlijke inventiviteit en expressie, in dit geval rond het thema zee en ontdekkingsreizen, vanwege de scheepvaartmaatschappijen die het kantoor zouden betrekken.

In de reacties komt verwondering naar voren over de verfijnde materiaalkeuze. Huib Hoste beschrijft hoe de bakstenen veel dunner zijn gebakken en hoe de voegen bijna onzichtbaar zijn. De beelden zijn in dezelfde klei gebakken als de bakstenen. Ook wijst hij op de leien van Cornwallis, die 'zoo rijk zijn van kleur. Zij zijn in vorm van tegels op het gewapend beton gemetseld, en zij worden steeds kleiner naarmate het dak zich hoger verheft.' Ook is hij onder de indruk van het gebruik van lood, waarvan de doffe kleur 'de kleurenmassa's' nog versterkt.⁹ Men was kortweg zwaar onder de indruk. Van der Mey, Kramer en De Klerk hadden hun kennis van materialen, in de basis al opgedaan bij het bureau van Ed. Cuypers, in volle omvang kunnen toepassen.

De reacties waren niet louter positief. W. Jos. de Gruyter, die de bouwstijlen gehanteerd in Rotterdam (Oud) en Amsterdam (Amsterdamse School) tegenover elkaar zette, sprak over een gebouw waar men zich te buiten ging aan het 'exotisch-weelderige, het ongekennde, het nooit-vermoede'.¹⁰

Hij bedoelde dit zeker niet positief. De Amsterdamse School zag hij als een verraad aan de grote bouwheer Berlage. Deze had volgens hem de architectuur bevrijd van de stijlarchitectuur en was met zijn rationalistische aanpak teruggegaan naar de essentie van het bouwen: ruimtes scheppen. De enige 'versiering' bestond uit elementen die de constructie benadrukten. Natuurlijk zaten er wel Romaanse stijltrekjes in bijvoorbeeld het Beursgebouw, maar de Romaanse stijl was volgens De Gruyter het begin van een christelijke bouwtraditie die nog niet was gecorrumpeerd. Of de Amsterdamse School-architecten zouden zijn geschrokken van zijn kwalificaties is maar zeer de vraag, gezien de opgewonden stemming waarin ze verkeerden. 'Het ongekennde, het nooit-vermoede' hadden ze wellicht opgevat als een aanmoediging.

Michel de Klerk gaf naar aanleiding van Berlages zestigste verjaardag in 1916 op verzoek zijn mening over diens werk in het *Bouwkundig Weekblad* – en passant zijn eigen uitgesproken kunstvisie op tafel leggend: 'M.i. is Berlage reeds een tiental jaren niet meer toonaangevend. Het tintelend-nieuwe, het sensationeel-schokkende, het indrukwekkend imposante (waarmede de mechanische technologie, ons heden ten dage, telkens weer verrast), wat het eigenlijke *moderne* kenmerkt, doorvoelt hij niet of hij heeft ons tenminste nooit daadwerkelijk getoond te doorvoelen. Men had verwacht, dat Berlage bijv. in den cement-ijzerbouw zou uitmunten, doch hij heeft dat fonkelnieuwe product, als verstopt hulpmateriaal, onkarakteristiek gebruikt, zooals ieder ander Hollandsen Architect dat heeft gedaan.'

Afgekeurde ontwerpen van Van der Mey voor een brug op de kruising Vijzelstraat-Herengracht uit 1915. In 1922 werd een door Kramer aangepast ontwerp alsnog uitgevoerd.

'Berlage verstaat spel en taal der vormen niet, terwijl deze toch door alle stijlen heen, hoe uiteenlopend ook, de eigenlijke schoonheid voortgebracht hebben.'¹¹

In de necrologie van Kramer in 1961 beschrijft Hendrik Wijdeveld enigszins nostalgisch de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog, '... de jaren toen Van der Mey met Kramer en De Klerk het Scheepvaarthuis bouwde. Een explosieve tijd! Onze Sturm und Drang periode! Met wilde kreten eisten wij bevrijding uit het Klassicisme, voelden ons vlammenwerpers en dansten op de rokende resten van het verwoeste Europa. Ons worstelen werd beïnvloed door de revoluties in Rusland en Duitsland. Overal klonk een uitbundig JA.'¹²

Ironisch genoeg bleek ook de relatie tussen de drie iconen explosief. Van der Mey ontsloeg zijn collega's/assistenten Kramer en De Klerk voordat de werkzaamheden aan het gebouw in 1916 waren afgerond. Echt goed kwam het niet meer tussen Van der Mey en zijn vroegere kameraden, zoals zou blijken in een auteursrechtelijke discussie in 1919.

Het publieke speelveld

Het Scheepvaarthuis was een triomf voor Jo van der Mey; al voordat het helemaal af was, spoedden de prins en de koningin zich er (afzonderlijk) naartoe om zich rond te laten leiden. Het 'paleis uit 1001-nacht' was een droom voor de betrokkenen,

nog altijd jonge architecten. Maar bij Publieke Werken ontwaakte Van der Mey op hardhandige wijze. Zijn ontwerpen voor de brug over de Herengracht bij de Vijzelstraat werden zeer lauw ontvangen en uiteindelijk door Kramer afgemaakt.

Nog moeilijker verliep het traject van de brug over de Waalseilandbrug, naast zijn magnus opus, het Scheepvaarthuis. Net als bij dit project ging Van der Mey bij de brug vernieuwend te werk in een voor Amsterdamse bruggen onbekende vormtaal. De stad maakte kennis met een brug met volumineuze vormen, met lage driehoekige doorgangen aan de zijden en een lichte, hoge middendoorgang ertussen. Het siersmeedwerk op het middengedeelte kreeg een op driehoekige vormen gebaseerde ritme. Boven de driehoeken is een kronkelende lijn gesmeed. Tussen twee horizontale lijnen loopt een lichtgolvende lijn rustend op bollen. In één beeld gevangen lijkt het erop dat hij de vormtaal van het Scheepvaarthuis, met veel lage driehoeken, doorzette in het ontwerp van de brug en zo een ensemble wilde creëren.

De liefhebbers van het historische Amsterdam kwamen negatieve termen te kort om deze aanslag op het stadschoon te beschrijven. Van der Mey had de ronde vormen van de geliefde welfbruggen verloochend. Deze verdedigde zich door te zeggen dat hij niet zozeer een brug wilde ontwerpen, maar de kades van een binnenwater wilde scheppen.

Bos bleef in het openbaar vierkant achter zijn medewerker staan, ondanks dat hij ongetwijfeld niet blij was met de ophef. Ook nadat Van der Mey in 1919 de Dienst met stille trom had verlaten bleef Bos achter zijn vroegere protégé staan: 'Wat de oude stad betreft ontstaat reeds dadelijk het conflict tusschen het picturale en architectuurische schoon. Om het grachtenbeeld zoo min mogelijk aan te tasten zou men liefst de brug willen herleiden tot een dun simpel dek met ouderwetsche doorzichte balie, maar het zware verkeer vraagt een groote constructiehoogte, ook noodig voor het onderbrengen van leidingen en wegens het doorgaan van de bestrating om de onderhoudskosten te beperken. Men heeft dus reeds een massaal bouwwerk dat zware pijlers en landhoofden met flinke leuningens eischt; het laatste ook met het oog op de veiligheid. Van der Mey wilde dan ook den over de gracht gevoerden hoofdverkeersweg bouwkundig doen spreken door in de plaats van leuningens borstweringmuren toe te passen. De door hem ontworpen brug over de Waalseilandsgracht heeft heel wat bestrijding gevonden, omdat aan een bestaand stadsgezicht afbreuk werd gedaan; echter is daarvoor een ander stadsgezicht in de plaats getreden, dat een nieuwe schoonheid geeft... Een gemakzuchtige schoonheidszin, welke geen verandering duldt, is voor een levende stad fataal.'¹³

Van der Mey ervoer dat het publieke speelveld andere regels kende. Had hij bij het Scheepvaarthuis een selecte kring opdrachtgevers, bij zijn publieke werken gedroeg elke Amsterdammer zich als zijn opdrachtgever. Bij de Waalseilandbrug werden zijn artistieke vermogen en moed nauwelijks geapprecieerd.

Een ander project dat door Van der Mey en vooral door zijn assistent Kramer naar eigen opvatting kon worden uitgevoerd was het IJ-paviljoen, de 'stadsherberg van Amsterdam'. Dit paviljoen werd aan de noordzijde van het IJ gebouwd, tegenover het Centraal Station op de plaats van een paar bijgebouwtjes van het Tolhuis uit 1859, die in 1913 werden gesloopt voor de Eerste Nederlandse Tentoonstelling op Scheepvaartgebied (ENTOS). Het IJ-paviljoen kreeg een terras aan het water, vlak ten westen van de aanlegsteiger van de pont.

Ze kregen een aanzienlijke mate van vrijheid. Ze ontwierpen niet alleen het gebouw, maar Kramer verzorgde ook de vormgeving van de meubels en de rest van de inrichting. De vormtaal was expressionistisch en de afwerking vol speelse elementen. Ze moeten zich even in het Scheepvaarthuis hebben gewaand, maar de (figuurlijke) rekening liet niet lang op zich wachten. De stadsherberg bleek duur uitgevallen qua uitvoering, wat kritiek opleverde uit de politiek.

Dat het budget werd overschreden was niet verwonderlijk. Waarschijnlijk was het IJ-paviljoen het meest Amsterdamse School-achtig van alle gebouwen die door Publieke Werken werden gemaakt. Het was vol luxueus uitgevoerde unica, van de stoelen tot de lantaarns buiten.

Het gebouw was daarna ook niet rendabel te exploiteren. Wat daarbij niet hielp was het feit dat het een gemeentelijk eigendom betrof en dat er geen alcohol mocht worden geschonken. Overigens zijn de zuilen aan de waterkant, met de letters SPQA (Senatus Populusque Amsterdamus), bewaard gebleven. Deze bevinden zich nu op de Vijzelstraatbrug over de Prinsengracht. De houten staanders op het terras met daaraan de lantaarns kwamen later in iets gewijzigde vorm terug op de bruggen van Kramer en zijn nu nog te zien op het expositieplein van Museum Het Schip.

Een brugwachtershuisje aan de Amsteldijk dat zij samen ontwierpen, werd wel beter gewaardeerd en werd gevolgd door vele andere huisjes, voornamelijk door Kramer ontworpen voor zijn bruggen.

Van der Mey vertrekt, Kramer blijft

Samenvattend zou je kunnen zeggen dat de eerste samenkost van de Amsterdamse School-stroming, hier belichaamd in twee van zijn hoofdrolspelers, Van der Mey en Kramer, en de ambtelijke organisatie van de Dienst der Publieke Werken, gemengde resultaten opleverde.

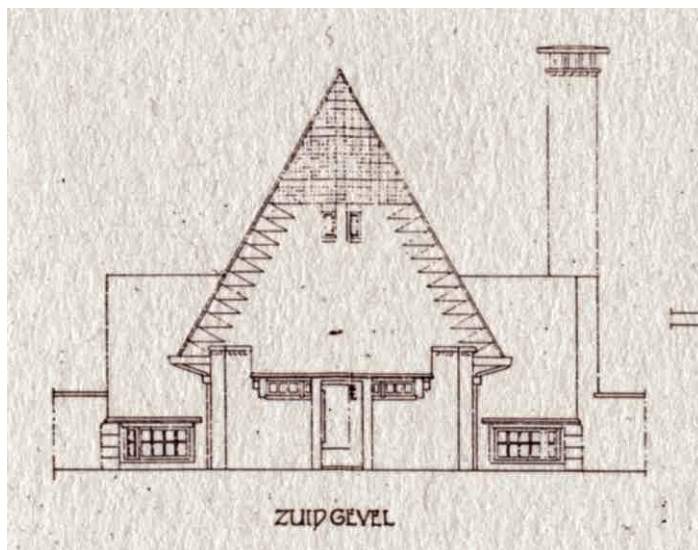
De architect-kunstenaars liepen al snel tegen de beperkingen van het publieke speelveld aan. Het publiek was divers en dat gold ook voor de meningen over hun werk. Daarnaast konden in de politieke arena budgetoverschrijdingen al snel een item worden. Extern werd negatief gereageerd op Van der Mey's brug over de Waalseilandgracht, intern was men niet blij met de luxueuze aanpak en daarmee samenhangende budgetoverschrijding bij het IJ-paviljoen.

CAFÉ-RESTAURANT IJ-PAVILJOEN
PIET KRAMER, JO VAN DER MEY
PIET KRAMER • INTERIEUR
1914-1916

GEMAAL EN PRIVAAT
HOEK RUYSDAELKADE EN STADHOUDERSKADE
JO VAN DER MEY
1912-1924

De Commissie van Bijstand van Publieke Werken, onder voorzitterschap van de wethouder Publieke Werken, ontwikkelde zich door de tegenstand onder het publiek en een forse budgetoverschrijding niet tot bewonderaar van het tandem Van der Mey en Kramer.¹⁴

Toen Bos hem aannam in 1910, had hij een duidelijk doel voor ogen. Van der Mey moest, in eerste instantie, straatmeubilair van een betere esthetische vormgeving voorzien en de uitingen uniform maken, binnen een betaalbare setting. Daarnaast moest hij de tekenaars van de dienst esthetische adviezen geven en zelf af en toe een gevel of brug ontwerpen.

Bos wilde de ambtelijke verhoudingen in de gaten houden. Zo mocht Van der Mey geen tweede kapitein op het schip worden naast Co Springer, die nog altijd officieel directeur van de afdeling Gebouwen was. Bos had Van der Mey persoonlijk binnengehaald en moet het soms wel lastig hebben gehad met de ontwikkelingen binnen de afdeling Gebouwen. Dat Van der Mey door zijn werk aan het Scheepvaarthuis bekend zou worden en dat met name zijn fantasie en de persoonlijke vormtaal bewonderd zouden worden, was niet te voorzien en zijn plotselinge vedettenstatus leek hij moeilijk te kunnen rijmen met de collegialiteit die van hem werd verwacht in het ambtelijk leven.

Er kwam een sleutelmoment toen Co Springer opstapte in 1915 en de adjunct-directeur Bolderman, die hem opvolgde, kort daarna onverwacht op veertigjarige leeftijd overleed. Plots waren er twee vacatures, en dat in een woelige tijd. Er werd voorjaar 1915 een indirecte aanval gedaan op de afdeling Gebouwen door de Gemeentelijke Woningdienst van de sociaal-democraat Arie Keppler. Deze vond – en daar was zeker wat voor te zeggen – dat er in de oorlogstijd te weinig werd gebouwd voor de armsten onder de bevolking, die in feite nog niet de werkelijke kosten konden opbrengen. Materiaal was zo duur geworden dat bouwen voor deze groep, die vaak onder erbarmelijke omstandigheden in krotten woonde, niet rendabel was. Er moest toch gebouwd worden, daar was men het wel over eens. Het bedreigende voor Publieke Werken en Bos was dat Keppler dat zelf wilde doen, met eigen architecten. Toen hij in het college gehoor vond, kon dat uitgelegd worden als een motie van wantrouwen tegen de architecten van de afdeling Gebouwen. De wethouders van Publieke Werken, Willem Vliegen, en Huisvesting, Floor Wibaut, beiden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) kwamen tegenover elkaar te staan.

Wellicht dat Bos en zijn wethouder voor de opvolging van Springer en Bolderman niet direct dachten aan de kunstenaar-architect Van der Mey als meest geschikte kandidaat. Zij keken om zich heen en hadden 'het geluk' dat het aanbod van kandidaten door de oorlog groot was. Er was simpelweg zo weinig particulier werk dat ervaren architecten zich aanboden. In feite werd Van der Mey direct na de benoeming van een nieuwe directeur en adjunct-directeur aan de kant gezet, hoewel hij nog tot mei 1919 in een adviserende rol op de burelen van de afdeling Gebouwen verscheen.

Het zal Van der Mey niet licht zijn gevallen dat hij werd gepasseerd. De auteur Folkersma verwijst naar een nota van zijn hand: 'Van der Mey verwacht, blijkens een door hem in 1916 aan Bos uitgebrachte nota, ook een controlerende en zelfs ontwerpende taak te kunnen gaan uitoefenen. Naar buiten schijnt de indruk te zijn gewekt, dat dit inderdaad de bedoeling is, doch hij ziet er niet veel van terecht komen. Onder meer stelt hij voor, een esthetisch bureau te vormen, dat bij architectonisch belangrijke projecten de artistieke leiding overneemt van het hoofd afdeling gebouwen. Bos voelt echter niet veel voor dit idee, gezien de weerstand, die er vooral in de Commissie van Bijstand voor Publieke Werken tegen de architectuur van het 'duo Van der Mey-Kramer' bestaat.'

Met het buitenspel zetten van Van der Mey, die in eerste instantie hoogstpersoonlijk de durf en de *Formenfreude* van de Amsterdamse School-architecten een gezicht had gegeven, was de invloed van de nieuwe stroming niet verdwenen, ook niet op Publieke Werken.

Michel de Klerk, die buiten de Dienst opzien baarde met zijn woningontwerpen voor Eigen Haard in de Spaarndammerbuurt, zou de laatste maanden van 1915 de afdeling Gebouwen komen versterken – dezelfde periode dat het werk van De Klerk onbedoeld inzet werd van een strijd in de Stedelijke Schoonheidscommissie. Op 20 oktober 1915 verscheen er een ingezonden brief in *De Telegraaf* van een lid van de Schoonheidscommissie. 'Het stukje in uw avondblad van Maandag 18 October over het ontslag van den heer Jos. Cuypers als voorzitter en lid der Schoonheidscommissie, geeft onjuiste redenen voor dit, door hemzelf verzocht, ontslag op. De juiste redenen van het verslag vindt u in het volgende: Het plan van den architect M. de Klerk voor arbeiderswoningen in het Spaarndammerkwartier, verwierf niet de instemming van den heer Cuypers, omdat dit plan niet gevormd was naar de beginselen, volgens welke architectuurvormen worden bepaald door deszelfs doelmatige constructieve (beginselen opgesteld door Viollet le Duc, in de Ned. Architectuur ingevoerd door dr. Cuypers en door dr. Berlage in nieuwe vormen geuit), terwijl de overige leden der Schoonheidscommissie meenden het ontwerp te moeten goedkeuren als te waardeeren uiting van het persoonlijk inzicht van een als bevoegd geoordeeld ontwerper. Hiermee is volstrekt niet gezegd dat de overige leden de door den heer Cuypers in de commissie gehuldigde beginselen als waardeloos verwerpen, zij wenschen echter niet een bekwaam architect met deze, voor hem wellicht ondeugdelijke, beginselen te bemoeilijken. Ingezonden door J. Staal, Kz, architect en lid van de commissie.'¹⁶

Nu hoefde de afdeling Gebouwen haar plannen niet voor te leggen aan de Stedelijke Schoonheidscommissie, omdat ze dat al deed bij de eigen Commissie van Bijstand. Maar de Schoonheidscommissie neigde er niet naar om de gebouwen langs de 'constructieve' meetlat te leggen. Ze beperkte zich tot uiterlijke schoonheid. En passant werd De Klerk gekwalificeerd als 'bekwaam architect'.

Ondanks zijn keuze voor moderne architecten had Bos zelf geen uitgesproken architectuuropvattingen, zover wij weten. Zijn standpunt lag in de keuzes die hij maakte bij de bemensing van zijn afdelingen. De vertroebelde verstandhouding met Van der Mey betekende niet dat hij nu voor oudere, geaccepteerde architecten ging – als hij deze al kon betalen...

Persoonlijk zou De Klerk niet echt een stempel drukken op de afdeling Gebouwen, omdat hij in de maanden dat hij er parttime werkte maar enkele projecten kon ontwerpen.

Veel meer directe invloed had Kramer, die, om het oneerbiedig te zeggen, voor de rest van zijn loopbaan was binnengehengeld. Van 1916 tot 1952 werkte hij parttime als esthetisch adviseur voor de afdeling Bruggen. Hij werkte samen met ir. Wichert De Graaf, zelf later directeur van Publieke Werken, en veelvuldig met de beeldhouwer Hildo Krop (1884-1970). Kramer en Krop werden beschouwd als een koningskoppel waar de Dienst eer mee inlegde.

Kramer had hier zijn eigen stek gevonden, ontwierp honderden bruggen en kon hierin ook zijn artistieke ei kwijt. Hij bereikte een gewaardeerde status als bruggenbouwer en bleef in zijn benadering en werkwijze met betrekking tot de bruggen een Amsterdamse School-architect, ook toen de stroming verder al aan het kortste eind had getrokken. In dit opzicht kan men stellen dat Publieke Werken niet alleen een 'hoeksteen' maar ook een 'brugpijler' werd van de Amsterdamse School. Een uitgebreid overzicht van de bruggen is terug te vinden in *Piet Kramer. Bruggenbouwer van de Amsterdamse School*.¹⁶

In de jaren voordat hij verhuisde naar de afdeling Bruggen mocht Kramer ook nog zelfstandig projecten doen voor de afdeling Gebouwen. Het meest ambitieuze hiervan was de Gemeente Arbeidsbeurs aan de Passeerdersgracht. Naast het gevarieerde metselwerk valt hier op hoe hij driehoekige vormen terug laat komen, zowel in het entreegedeelte en de erkerachtige uitbouw erboven als in de roedeverdeling in de ramen onder de daklijst en de dakkapellen aan de zijkant.

Waarschijnlijk was het Kramer die een derde coryfee mee binnenhaalde in de Dienst, namelijk beeldhouwer Hildo Krop. Krop had al meegewerkt aan het Scheepvaarhuis en was evenals Kramer genegen om parttime voor Publieke Werken zijn kunst te vertonen. Uiteindelijk zou Krop het nog langer volhouden dan Kramer.

Zijn uitzonderingspositie paste toch ook in een groter geheel. Kramer had een brug gebouwd naar zijn eigen eilandje. Vandaar kon hij, ondersteund door Hildo Krop, voor een persoonlijke 'schilderachtige' noot zorgen in het strak geleide stramien van Zuid. Zo kreeg Berlage, die in 1903 bij de presentatie van zijn eerste Plan Zuid riep dat de opzet die hem voor ogen stond 'in aanleg monumentaal, in détail schilderachtig' moest zijn, ook nog zijn zin.¹⁷

Nadat in 1919 het dienstverband van Van der Mey definitief was verbroken somde W.J. de Groot in het *Bouwkun-*

dig Weekblad zijn werk op: 'Het wisselwachtershuisje voor de Gemeente-Tram vóór het Centraal Station; de gevels van het Hortusgebouw; de gevels van het Pompgemaal aan den Zeeburgerdijk; de gevels van de Kinderkliniek van het Binnen-Gasthuis; de plantsoenaanleg op het Frederiksplein; de ronde aanplakzuil; het transformatorhuisje op het Museumterrein; het uitbreidingsplan van de Indische Buurt; het bebouwingsplan van den Nieuwendammerham; de brug Heerengracht-Vijzelstraat.' Aan Kramer moesten volgens hem worden toegeschreven: 'Het Y-Paviljoen; de Arbeidsbeurs; de kabelhuisjes voor de Gemeente-Telefoon; de afsluiting van het Gartman-Plantsoen; de gevels van de tramremise met woningen aan den Amstelveenschen weg; de Damschutting; de kraan voor de Stadsreiniging aan de Kostverlorenkade; de plantsoenaanleg op het Spaarndammerplein; de rijverkeer-aanwijzingspalen.'

'Alle bovengenoemde werken werden ontworpen vóór 1 Mei 1915. Na dien datum is de architect P. Kramer zich geheel blijven wijden aan de aesthetische verzorging van de brugprojecten voor de Gemeente. Alle nieuwe bruggen van de laatste jaren, behalve het bovengenoemde project Heerengracht Vijzelstraat behoorren dus, wat het architectonisch gedeelte betreft, op naam van den Heer Kramer geschreven te worden.'¹⁸

Dit lijkt een wat overijverige ambtelijke opsomming, maar daar was een reden voor. In 1914 had Van der Mey een ontwerp gemaakt voor de Vondelbrug. Door de oorlog vond deze geen doorgang. In 1919 werden er nieuwe schetsen gemaakt, ditmaal door Kramer. Tijdens de presentatie ontstond er een relletje omdat Van der Mey het auteurschap claimde. De Klerk nam het op voor Kramer. Bij navraag van een krant bevestigde Publieke Werken dat het ontwerp van Kramer was. De bovenstaande boodschap was dus niet louter voor de formaliteit.

Straatmeubilair

In eerste instantie was het de bedoeling van Bos dat Van der Mey zich als ontwerper richtte op de modernisering van het vaak uit de negentiende eeuw stammende straatmeubilair, meer dan op het ontwerp van nieuwe gebouwen. Hij moderniseerde zo straatmeubilair als 'de krul', een alom aanwezig openbaar toilet in de stad, de 'peperbus', een transformatorzuil, en ontwierp een ronde aanplakzuil.

Interessant in de lijst is het wisselwachtershuisje voor de Gemeente-Tram voor het Centraal Station. Dit werd namelijk in 'cement-ijzer' (beton) uitgevoerd. De Klerk verweet Berlage dat hij niets opmerkenswaardig met dit 'fonkelnieuwe' product had gedaan.

Van der Mey had dit wisselwachtershuisje als experiment ontworpen. Huib Hoste schreef in 1916 over het gebruik van beton: 'Nog een verblijvend teeken van den bloei der Nederlandsche architectuur: in een vorig stuk mochten wij vaststellen dat een geraamte in cementijzer een nieuwe vormen-

ARBEIDSBEURS
PASSEERDERSGRACHT 30-32
PIET KRAMER
RIJKSMONUMENT NR. 518343
1915-1917

WISSELWACHTERSHUISJE
STATIONSPLEIN
JO VAN DER MEY
1912

URINOIR
SARPHATIPARK – MUSEUM HET SCHIP
JO VAN DER MEY
1914

TRANSFORMATORZUIL 'PEPERBUS'
KANAALDIJK-WEST (FOTO RECHTS)
JO VAN DER MEY
1911

spraak in baksteen deed ontstaan voor het Scheepvaarthuis. Nu zien wij een poging om gewapend beton onbedekt te laten en een eigen uitdrukking te geven. Dit feit moet ons zooveel te meer verheugen, omdat het nogmaals uitgaat van gemeentewege. Herdenken wij hier met vreugde, dat ook de gemeente Amsterdam Berlage als architect voor de Beurs aanstelde, dat zij zich de medewerking van Van der Mey wist te verschaffen, hem tot esthetisch adviseur van gemeentewerken benoemend en dat zij onlangs H. Krop als beeldhouwer voor P. W. wist te winnen. P. Kramer is als zelfstandig architect aan het bureau der gemeentewerken verbonden. Hij ontwerpt er niets dan bruggen, met de technische medewerking van ingenieur W.A. De Graaf, hoofd der afdeling bruggen. Onlangs werd zijn plan tentoongesteld voor een brug, te bouwen in de Van Woustraat over de in de uitbreiding-Zuid ontworpen verbindingsgracht. Wat bestond er tot dusver in Holland als zuivere gewapend betonbouw? Bitter weinig. Berlage, die destijds schreef dat de moderne architectuur deze van het "naadloze vlak" zou worden, heeft het nooit verder gebracht dan het gegoten huis te Santpoort; het eerste enthousiasme voor het nieuwe materiaal als esthetisch bestanddeel, ging dan ook gauw koelen. Men begon echter opnieuw te hopen toen het seinposthuisje vóór het Centraal Station door Van der Mey gebouwd werd. Wij willen er even bij stil houden om bij het nagaan van Kramer's brug den afgeleopen weg te kunnen meten.¹⁹

Hoste kwam vervolgens tot de conclusie dat Van der Mey gekozen heeft voor 'het naar voren brengen der constructie'; in tegenstelling tot Kramer: '...als wij de tekening van zijn brug bekijken dan zien wij er geen constructieve elementen.' In de ogen van Hoste was dat een vooruitgang en een bevestiging van de mogelijkheden die het nieuwe materiaal bood.

Kramer ontwierp in januari 1917 ook een 'cementijzeren lichtmast' voor de brug. Deze mast ziet er minder 'modern' uit dan zijn bruggen, in de zin dat de ontwerper nog heel erg aanwezig is met zijn decoratieve elementen.

Het blijft gissen welke ontwikkeling Kramer had gevolgd als zijn betonnen brug- en lantaarnontwerpen daadwerkelijk waren uitgevoerd. Ze waren echter te duur en werden geschrapt, ondanks de promotie vanuit Publieke Werken. Misschien dacht De Klerk aan deze ontwerpen toen hij Berlage verweet niets te doen met het beschikbare 'cementijzer'.

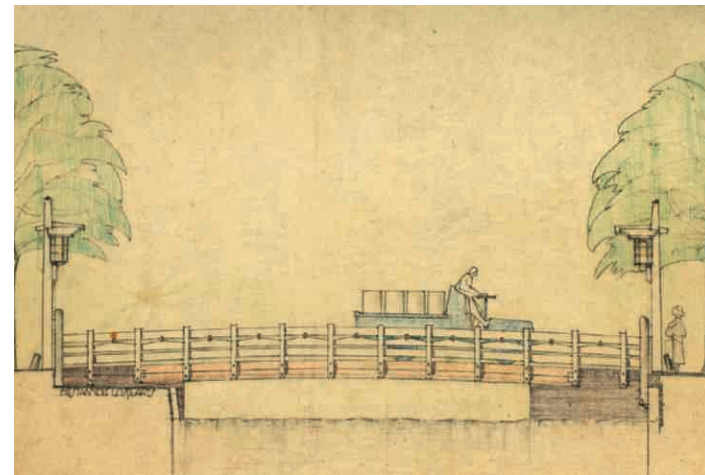
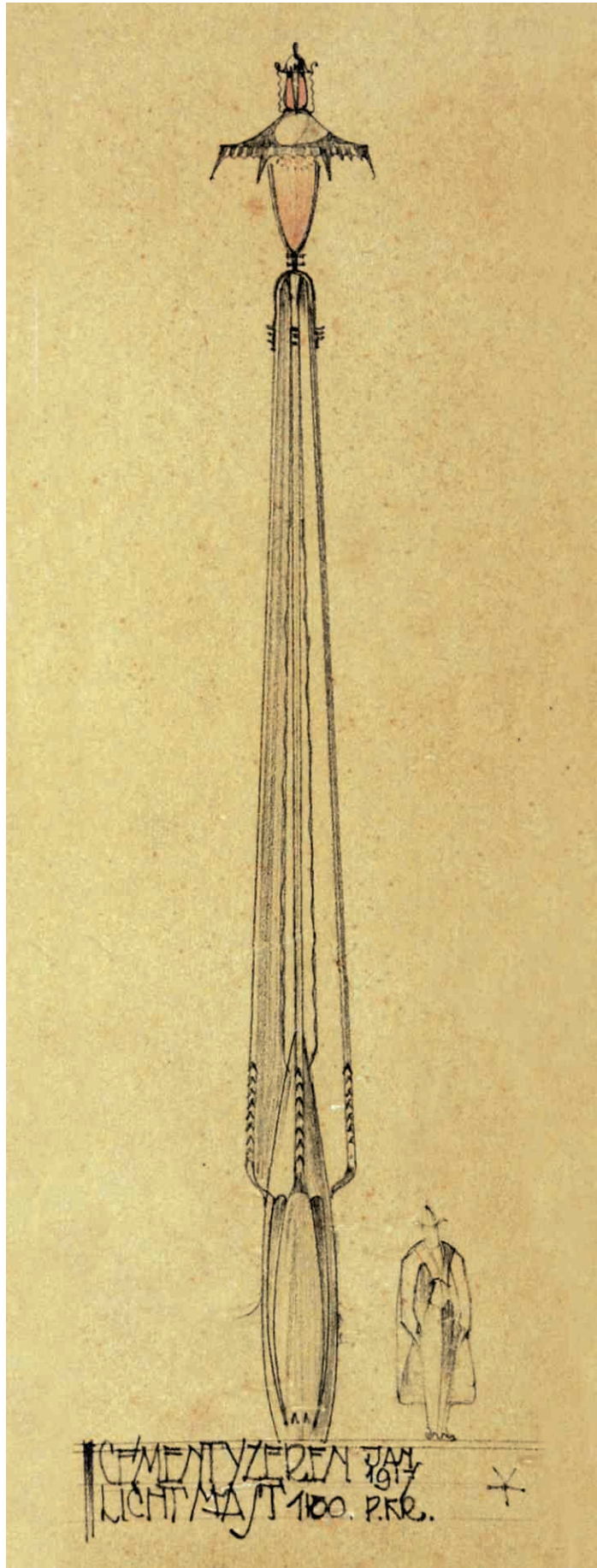
Kramer nam zijn verlies en keerde terug op de weg die hij eerder was ingeslagen. Voor noodbruggen over het Amstelkanaal haalde hij houten lichtmastontwerpen tevoorschijn die hij al in vergelijkbare vorm had gemaakt voor het IJ-paviljoen.

In zekere zin staat Kramer symbool voor de nadruk op het ambachtelijke en persoonlijke, gebaseerd op de hang naar het kunstzinnige; het waren uitgangspunten die onder vuur zouden komen te liggen in het volgende decennium, waarin functioneel en voordelig de boventoon zouden krijgen in het publieke bereik – zeker als het ging om producten die in grote aantallen nodig waren, zoals elektrische lantaarns.

ONTWERP CEMENTIJZEREN BRUG 403
AMSTELKANAAL-TWEDE VAN DER HELSTSTRAAT
PIET KRAMER
1916

ONTWERP CEMENTIJZEREN BRUG 401
AMSTELKANAAL-VAN WOUSTRAAT
PIET KRAMER

LANTAARNS
TERRAS IJ-PAVILJOEN
PIET KRAMER
1914-1916

LANTAARNS
HAARLEMMERVAART BIJ SLOTERDIJK
PIET KRAMER
1921

CEMENTIJZEREN LICHTMAST
PIET KRAMER
1917

LANTAARN EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP

LANTAARN OP BRUG 408 – SCHILDERSBRUG
NOORDER AMSTELKANAAL/CORNELIS SCHUYTSTRAAT
PIET KRAMER
1921 • GESLOOPT 1961

LANTAARN EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP

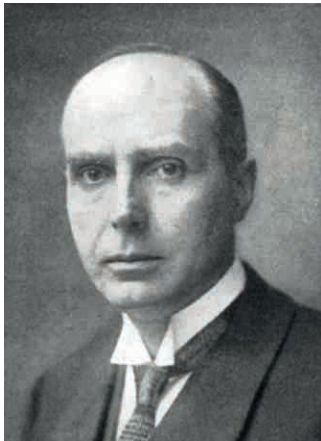
LANTAARN OP BRUG 409 – MUZIEKBRUG
NOORDER AMSTELKANAAL/EMMASTRAAT
PIET KRAMER
1921 • GESLOOPT 1960

1915-1919

DE AFDELING GEBOUWEN

VINDT HAAR VORM

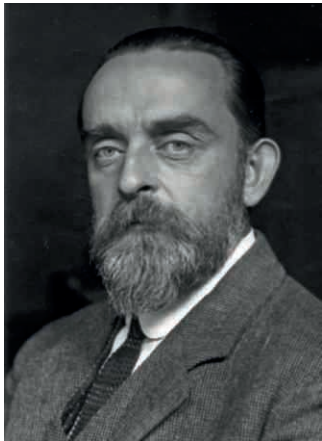
IR. ALLARD REMCO HULSHOFF
1880-1958

Hoofd afdeling Ziekenhuis-
bouw: 1914-1915
Hoofd afdeling Gebouwen:
1915-1924
Stadsarchitect: 1924-1946

ABEL ANTOON KOK
1881-1951

Eerste architect en
adjunct-hoofd
afdeling Gebouwen:
1915-1920

IR. WICHERT DE GRAAF
1880-1970

Adjunct-ingenieur afdeling
Bruggen: 1901-1915
Directeur afdeling Bruggen:
1915-1926
Directeur Publieke Werken:
1926-1946

GERRIT JAN RUTGERS
1877-1962

Architect Tweede klasse:
1915-1919

Uitbreiding afdeling Gebouwen

Rond 1915 was Bos ervan doordrongen dat de afdeling Gebouwen artistieke versterking nodig had. Hij zat in een competentiestrijd met Keppler betreffende het bouwen van huizen voor de Woningdienst – waren de architecten van Publieke Werken daarvoor wel geschikt c.q. goed genoeg? Daarnaast maakten de onstuimige groei van Amsterdam en de bijbehorende uitbreiding van gemeentelijke diensten op het gebied van infrastructuur, elektrificatie, onderwijs en gezondheidszorg het nodig dat hij voldoende capaciteit kon bieden om aan hun vraag naar nieuwe gebouwen te voldoen.

Zoals al aangegeven had Bos – tijdelijk – de wind mee. Door het gebrek aan materialen en de daardoor veroorzaakte bouwmalaise in de Eerste Wereldoorlog werd de afdeling Gebouwen voor sommige architecten en ook voor een beeldhouwer als Hildo Krop een aantrekkelijke optie.

In 1926 zou Wichert de Graaf in zijn afscheidsrede voor Bos uitleggen hoe de zaken ervoor stonden voor Publieke Werken in 1915, het jaar dat hij betitelde als het ‘Jaar van de Cesuur’, van de breuk met het verleden: ‘In dien tijd was het bureau nog betrekkelijk klein, een architect, die jarenlang op het bureau zelf reeds gewerkt had, was hoofd van afdeling, had de dagelijksche leiding, terwijl een der onderdirecteuren zich speciaal met deze afdeling bemoeide. Andere architecten echter werkten er niet. Een gevolg hiervan was natuurlijk, dat veel werk, dat door een architect behoorde gedaan te worden — dus het eigenlijke ontwerpen — moest overge-

laten worden aan opzichter-teekenaars, die zich wel met veel liefde aan deze taak gaven, doch, zooals vanzelf spreekt, de werken niet tot een behoorlijk bouwkunstig geheel wisten op te voeren. Dat daarvan kritiek juist op dit deel van de taak van Publieke Werken het gevolg was, behoeft wel geen betoog.’

Voor 1915 beperkte het werk van de afdeling Gebouwen zich tot ‘Scholen, Politie-bureaux, Brandweerposten, e.d. Hierbij kwam echter reeds, doordat de gemeente Amsterdam zelf een Universiteit bezit, de zorg hiervoor, zoodat ook in den tijd vóór 1915 een enkel Laboratorium met de zeer bijzondere eischen, welke aan een dergelijken bouw gesteld worden, werd tot stand gebracht.’¹

Co Springer verliet de dienst, op eigen verzoek, op 61-jarige leeftijd. Uit een bericht uit juni 1916 over het kinderziekenhuis aan het Binnengasthuisterrein blijkt dat Springer en Van der Mey hier beiden aan werkten: ‘Het achtergedeelte bevat de eigenlijke ziekenhuisinrichting met bijbehorende keukens, enz. De geheele inrichting is ontworpen door den heer J.B. Springer, oud-hoofd van de afdeeling Gebouwen bij Publieke Werken, naar aanwijzingen van den directeur van het Binnengasthuis, den heer Stumpff, de buiten-architectuur is van den heer Van der Mey.’² Van der Mey kreeg in *De Tijd* in dezelfde maand de hoogst denkbare lof: ‘De inwendige bouw: heel de inrichting is gemaakt volgens plannen van den geneesheerdirecteur zelf in samenwerking met den gemeente-architect, den heer Springer, terwijl de gemeentelijke aesthetische adviseur, architect v. d. Mey, den buitengevel ontwierp, die zonder ook maar eenige imitatie van vormen

PIETER LUCAS MARNETTE
1888-1948

Adjunct-architect:
1908-1948

ADRIAAN ALPHONSUS MARIA
(AD) GRIMMON • 1883-1953

Architect-intérieur en
hoofd afwerking van de
afdeling Gebouwen:
1915-1928

LUCIEN HILDEBRAND (HILDO) KROP
1884-1970

Stadsbeeldhouwer:
1916-1970

EDUARD (ED) MESSER
1880-1962

Architect eerste klasse:
1918-1920
Hoofdarchitect:
1920-1945

uit vroegere tijden te zijn, toch zoo bij uitstek harmonieert met de schoonheid van het desbetreffende oude stadsdeel der vermaarde burgwallen.’ Was dit gemeente-architect Co Springer, ‘gedegradeerd’ tot binnenhuisarchitect, te veel geworden?³

Toen directeur Springer opstapte en diens opvolger Bolderman overleed, reageerde Bos snel. Hij bond Allard Hulshoff (1880-1958) aan zijn afdeling Gebouwen als hoofd, en diens partner Abel Kok als architect eerste klasse en adjunct-hoofd. Dit was een drastische verjonging – Hulshoff was op dat moment 35 jaar.

Hulshoff was in 1914 betrokken bij de plannen voor een nieuw Academisch Ziekenhuis en werd aangesteld als hoofd van een tijdelijke afdeling van de Dienst der Publieke Werken, namelijk ‘de afdeeling Ziekenhuisbouw’.⁴ Hulshoff en Kok hadden samen een architectenfirma die in zwaar weer was geraakt. Blijkbaar werkte Bos goed met hem samen en hij vroeg hem directeur van de afdeling Gebouwen te worden. Al op 23 april 1915 werden beiden officieel benoemd. Dat was mogelijk omdat er in de plannen voor het Academisch Ziekenhuis geen schot zat, wat overigens niet aan Hulshoff lag. De kosten en de locatie – wel of niet bij het bestaan-de Wilhelmina Gasthuis – bleven discussiepunten.

Het nieuwe hoofd Hulshoff was relatief jong. Hij was in 1906 afgestudeerd aan de TH Delft als bouwkundig ingenieur, waarna hij van 1907 tot 1915 samen met Abel Kok landhuizen en dokterswoningen in Amsterdam ontwierp. Zijn vader was

geneesheer-directeur van het Kinderziekenhuis in Utrecht. Aan de Pieter de Hoochstraat ontwierpen Hulshoff en Kok een dokterswoning met patiëntenverblijven, een gebouw met loggia’s met zuiltjes en een dak in de vorm van een kruisende kap. Het lijkt erop dat zijn interesse en netwerk in de medische hoek lagen. Wellicht kwam hij daardoor in de ziekenhuisbouw terecht.

Hulshoff ging voortvarend van start en breidde de staf van architecten uit. Sommige architecten nam hij (parttime) in dienst, zoals Michel de Klerk op 1 september 1915. Deze hield het echter na vier maanden weer voor gezien, nadat hij tekeningen had gemaakt voor een school aan de Nieuwe Tolstraat (nu Lutmastraat) en voor een toegangspoort aan de westkant van het Vondelpark. De Klerk ging aan de slag voor de meubelfabriek ‘t Woonhuys, en waarschijnlijk had hij ook zijn handen vol aan zijn werkzaamheden voor de woningbouwvereniging Eigen Haard, nadat zijn ontwerpen door de Stedelijke Schoonheidscommissie waren goedgekeurd.

Hoewel Hulshoff zelf architect was, ging hij de eerst jaren vooral aan de slag met het smeden van een goedlopende organisatie. Hij had goede contactuele eigenschappen en was ook representatief in de omgang met de directeuren van andere gemeentelijke bedrijven – mogelijke opdrachtgevers – en de gemeentelijke politiek. Waar mogelijk werd hij lid van commissies waar hij de belangen van de afdeling Gebouwen vertegenwoordigde. Daarnaast dacht hij na over hoe hij de afdeling – als ambtelijke instelling financieel bepaald niet gul – aantrekkelijk kon maken voor jonge, talentvolle architecten.

Zijn voormalige partner Abel Kok, nu adjunct-hoofd van de afdeling Gebouwen, stortte zich na 1916 op het ontwerpen van transformatorhuisjes, waaraan een enorme behoefte ontstond toen de stad werd 'geëlectriceerd'. Omdat zijn hart vooral lag bij restauraties van kerken en woonhuizen vertrok hij weer in 1920 om zich daarop te storten. Abel Kok was lid van Heemschut van 1914 tot 1951.

In 1915 haalde Hulshoff Gerrit Jan Rutgers (1877-1962) binnen, die in 1916 tot architect tweede klasse werd benoemd. In 1911 had Rutgers zich als zelfstandig architect gevestigd, samen met Jacques Roosing jr. Tijdens de oorlogsjaren waren zij gedwongen hun praktijk op te geven. Voor die tijd had hij gewerkt op het bureau van Willem Kromhout, die wel wordt genoemd als één van de voorgangers van de Amsterdamse School. Hij ontwierp onder andere het American Hotel aan het Leidseplein in 1898-1902. Rutgers was actief lid van het Genootschap Architectura et Amicitia (A et A), wat hem in 1906 de dienstbetrekking bij Kromhout opleverde. Tijdens de drie jaar dat Rutgers bij hem werkte, van 1906-1909, was Kromhout medeoprichter van de BNA (Bond van Nederlandsche Architecten) en van het VHBO (Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht), die de kwaliteit van de bouwkunst moesten verbeteren.⁵

Zowel Rutgers als Kok kregen nog te maken met Van der Mey, die sputterde toen bleek dat hij op een zijspoor was beland. In het geheime rapport *Betreffende de positie van den Aesthetischen Adviseur* schreef Van der Mey aan Bos: 'De arch. 1e kl. hoofd der afdeeling Hulshoff is m.i. een zeer geschikt man, hoewel het de vraag blijft of deze heer aesth. modern genoeg denkt om een gewenscht cachet aan de gemeentegebouwen te geven.' Daarna waren Kok en Rutgers aan de beurt: 'De arch. 2e kl. Kok, in rang op den Heer Hulshoff volgende en intermediair tusschen deze en de teekenkamer, treedt aesthetisch evenmin op den voorgrond. Daarop volgen de technisch zeer bekwame Heer (A.) Kok, verder de Heer Rutgers, en een breede schaar mindere goden, waaronder individueel zeer goede krachten, die echter niet in de gelegenheid komen hun bekwaamheden voldoende te ontplooiën, te minder nu men met het voornemen rond gaat, de Heer Rutgers te benoemen tot architect 2e klasse met het doel dezen Heer de aesthetische leiding te geven van de Teekenkamer, een taak waarvoor deze Heer absoluut niet berekend is.' In zijn reactie beschreef Bos Hulshoff als een beschaafd en kunstzinnig architect, die als een goed dirigent de onder hem werkende krachten tot ontplooiing van hun talenten wist te brengen.⁶

Tijdens de loopbaan van Rutgers bij de afdeling Gebouwen ontwierp deze de driejarige HBS aan de Zocherstraat en een school aan de Haarlemmer Houttuinen. Ook wordt zijn naam genoemd als architect van de Telefooncentrale Centrum aan de Herengracht 295/Singel 340, een gebouw dat nogal wat stof deed opwaaien vanwege de hoogte. Wellicht werkte hij aan meer projecten, vaak samen met andere architecten van de afdeling. In de meeste gevallen werd dan de af-

deling Gebouwen als ontwerper opgegeven en niet één specifieke medewerker.

Na de wereldoorlog vertrok hij in 1919 bij de afdeling Gebouwen om met veel succes zijn particuliere carrière op te pakken. In 1923 duikt de naam van zijn vroeger compagnon Roosing op als medewerker van Publieke Werken bij een bouwkunsttentoonstelling met onder andere werk van de afdeling Gebouwen.

Pieter Marnette (1888-1948) was al eerder in dienst gekomen. Hij werkte van 1908 tot 1948 in dienst van Publieke Werken. Hij kwam als twintigjarige binnen en werd als adjunct-architect eigenlijk binnen de dienst opgeleid. Marnette volgde bijvoorbeeld in 1920-1921 een cursus systematisch ontwerpen, speciaal voor afdelingsmedewerkers, bij Jan Hessel de Groot. De Groot was van 1888 tot 1917 docent aan de Kunstnijverheid- en Tekenschool Quellinus in Amsterdam. Marnette ontwierp een aantal bekende gebouwen, zoals de Telefooncentrale Centrum aan het Singel 340 (1919, met Rutgers), het bureau van de Verkeerspolitie aan de Overtoom 39 (1924), het hoofdkantoor van de Gemeentetram aan de Stadhouderskade (1923), het internaat voor schipperskinderen aan de Droogbak (1925) en de rechtenfaculteit van de Gemeentelijke Universiteit aan de Oudemanhuispoort (1927). Het zijn alle rijksmonumenten.

Marnette maakte ook naam als ontwerper van straatmeubilair, waaronder de blauwe bussen van de Gemeentegiro (1918), de straatlantaarn PW 24, 'de frontsoldaat' (1924), de brandmelder 'De rode wachter' (1927), elektriciteitskasten en telefooncellen.

Zoals veel van zijn collega's was hij lid van Architectura et Amicitia – van 1916 tot 1941 – waar hij was ingeschreven als 'tekenaar' bij Publieke Werken.

Een nieuwe 'rekrut' was Eduard Pieter (Ed) Messer (1880-1962). Deze was van 1907 tot 1917 geassocieerd met Jan de Meijer (1878-1950). Daarna was hij vanaf 1918 architect eerste klasse bij de afdeling Gebouwen en werd hij in 1920 bevorderd tot hoofdarchitect. Messer had de leiding over de tekenkamer en was als zodanig bij bijzonder veel projecten betrokken. Hij ontwierp onder andere het Zeemanlaboratorium. Hij ging met pensioen in 1945. Na zijn pensionering hield Messer zich bezig met restauraties, voornamelijk van kerken en kerktorens. Zijn vroegere associé De Meijer dook regelmatig op voor 'klussen' bij de afdeling Gebouwen en ontwierp voor de afdeling Gebouwen markante privaatgebouwtjes aan het Valeriusplein en een reeks kiosken.

In persverslagen en in het blad *Wendingen* duiken nog enige namen op van architecten waar wat minder over bekend is, waaronder Th.R. Luyken en Ben Lubbers. Luyken wordt genoemd als architect van de Krusemanschool en Lubbers wordt genoemd bij het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes aan de Vinkeleskade.

Ook enige relatief bekende architecten, Margaret Kropholler-Staal (1891-1966) en Gustaaf Roobol (1899-1981) hebben tijdelijk bij Publieke Werken gewerkt. Margaret Krophol-

lern in 1915 werkte gedurende een half jaar (van 1 februari tot september) als opzichter-tekenaar bij de afdeling Gebouwen, waar ze naar verluidt onder andere een theehuisje ontwierp.⁷

In 1916 kwamen er ook enkele namen bij die lange tijd voor de afdeling zouden werken. De al genoemde beeldhouwer Hildo Krop werd een vaste waarde bij zowel de afdeling Gebouwen als de afdeling Bruggen en verwierf zich zo'n on-aantastbare status, dat menigeen van de andere beeldhouwers, die niet meer aan de bak kwamen, tot jaloezie werd gedreven. Krop kreeg deze status zowel door de kwaliteit van zijn werk als door het feit dat Hulshoff een groot liefhebber was van bouwsculptuur. Krop kreeg de status van vaste oproepkracht, die door de directeur van Publieke Werken naar eigen goeddunken kon worden ingehuurd. Gedacht werd hierbij aan drie dagen per week. De verantwoording van de kosten zou vallen op de werken waarvoor de werkzaamheden werden verricht.

Dezelfde regeling werd gehanteerd voor Ad Grimmon (1883-1953). Deze werd verantwoordelijk voor de esthetische verzorging van de afwerking en kreeg de titel van architect-intérieur. Grimmon drukte tot 1927 zijn stempel op de interieurs van de gebouwen van Publieke Werken en waar de financiën het toelieten maakte hij er iets heel bijzonders van. Ad Grimmon werkte net als Van der Mey, Kramer en De Klerk enige tijd in het atelier van Ed. Cuypers. Hij was daar in 1905 op 21-jarige leeftijd in dienst getreden, nadat hij enige jaren had gewerkt bij het bureau van Mathieu Lauweriks (1903-1905). Grimmon werkte eerst als bouwkundig tekenaar en daarna als chef werkplaatsen bij Cuypers. In 1910 vertrok hij weer. Na omzwervingen die hem zelfs tot in Buenos Aires voerden, ging hij op regelmatige basis voor de afdeling Gebouwen werken. In 1915 volgde hij een cursus Hoger Bouwkundig Onderwijs aan de Quellinusschool in Amsterdam. Evenals Krop ging hij vanaf 1916 hard aan de slag, regelmatig ook samen met hem.

Een Amsterdams netwerk

Toen Bos en Hulshoff op zoek gingen naar goede krachten, hoefden ze geen advertentie te zetten. De Amsterdamse architectenwereld was een georganiseerde wereld met vele verbanden. Iedereen kende ongeveer iedereen. Bekend is het voorbeeld van Van der Mey, De Klerk en Kramer die samen werkten op het bureau van Ed. Cuypers. Evenals latere Publieke Werken-medewerkers als Grimmon en Lansdorp. Maar soms kenden architecten elkaar al eerder.

In het begin van de twintigste eeuw waren er veel manieren om architect te worden. Er waren de bouwkundig ingenieurs uit Delft (zoals Allard Hulshoff, Jan Gratama en Albert Boeken), maar het was ook mogelijk met een heel lage vooropleiding via avondscholen en werkstages op te klimmen. Kramer is een voorbeeld van een 'klimmer'. Als zelfverklaard

straatschoffie, die een beetje op bouwplaatsen rondhing, begon hij pas rond zijn zeventiende jaar met een serieuze opleiding. Met alleen een lagere schoolopleiding ging hij naar de Industrieschool van de Maatschappij voor de Werkenden Stand aan de Groenburgwal. Op basis van een examen werd hij toegelaten tot de driejarige avondcursus. Overdag werkte hij als timmergezel. Op de Industrieschool ontmoette hij een drie jaar jongere, arme joodse jongen (vijftwintigste kind van zijn vader): Michel ofwel 'Sam' de Klerk. Een wederzijdse kennis volgde hier ook de avondopleiding, namelijk Herman Baanders (1876-1953). Deze was goed bevriend met De Klerk en zou met zijn broer Jan een groot bureau beginnen. Herman was niet alleen architect maar ook batikker. Van 1911 tot 1923 huurde De Klerk een werkruimte bij Baanders. Een bekend gebouw van de gebroeders Baanders is het Amsterdams Lyceum. Evenals Kramer begon Abel Kok in 1896 als leerjongen bij een timmerman en volgde in de avonden lessen aan de Industrieschool.

Er waren meer opleidingen in Amsterdam die het mogelijk maakten een geleidelijke weg te volgen, zoals de Kunstnijverheid-Teekenschool Quellinus (1879-1924, na 1909 de Kunstnijverheidsschool Quellinus), waar Mathieu Lauweriks 1916 tot 1924 directeur was. Dergelijke opleidingen werden dan voortgezet met stages, als tekenaar bijvoorbeeld.

In 1908 kreeg Amsterdam na veertig jaar ook weer een eigen architectuuropleiding, toen Kromhout en anderen de afdeling Voortgezet en Hoger Bouwkunst Onderricht (VHBO) oprichtten. Het doel van het VHBO was in feite hetzelfde als dat van Architectura et Amicitia: elkaar onderwijzen in architectuur.

Naast de reguliere opleidingen en stages ontmoetten architecten en architecten-in-spe elkaar ook bij cursussen of bij levensbeschouwelijke verenigingen, die in die tijd zeer populair waren. Met name de Theosophische Vereeniging vond veel weerklank onder architecten en kunstenaars. De Vahâna-cursus, ontwerpen op theosofische grondslag, verzorgd door Karel de Bazel en Mathieu Lauweriks werd door onder andere Herman Baanders (in 1897-1898) en Jan de Meijer gevolgd. Piet Kramer was op zijn beurt zeer geporteerd voor het soefisme.

Toen Van der Mey, De Klerk en Kramer zich, afzonderlijk, losmaakten van Cuypers hielden zij onderling contact, en ze werden allen lid van Architectura et Amicitia (Architectuur en Vriendschap). In 1915 organiseerde deze vereniging een tentoonstelling in het Stedelijk Museum ter gelegenheid van zijn twaalfde lustrum: 'Deze expositie beslaat zes zalen. Berlage heeft daar een eereplaats... Merkwaardig noem ik het feit, hoe op deze tentoonstelling duidelijk tot uiting komt, dat er een kleine, maar schijnbaar wilszekere groep jongeren bestaat, die, hoewel voortbouwende op de gezondere begrippen omtrent bouwkunst, toch een van Berlage afwijkende richting inslaan. Ik noem hier allereerst v. d. Meij, den bouwer van het Scheepvaarthuis, maar ook diens medewerker

NIEUW HOOFD BOUWKUNDIG WEEKBLAD

PIETR MARNETTE

1919

N. de Klerk (sic), van wiens jonge talenten in architectenkringen veel verwacht wordt; voorts Piet Kramer, die het gebouw van den Bond van Marinepersoneel te Den Helder bouwde en mooie interieurs vervaardigde... Beeldhouwers, sierkunstenaars, architecten moeten samenwerken. Hoe ze dit doen, toonen de beeldhouwers v. Zeijl, dr. Mendes da Costa, Hildo Krop, Tjypke Visser e.a., de kunstnijveren als de geroemde Lion Cachet, Poggenbeek, Wegerif, Blaauw, Bogtman, Lauweriks (ook architecten).'⁸

Bij Architectura et Amicitia werd op 18 december 1916 een nieuw bestuur gekozen, waarin zitting namen: J.M. van der Mey, J.F. Staal, C.J. Blaauw, P. Vorkink, M. de Klerk en H.Th. Wijdeveld. Het gehalte aan Amsterdamse School-architecten werd hiermee erg hoog, vooral omdat Wijdeveld zich tot een enthousiaste spreekbuis van de stroming ontpopte.

Hij was het ook die vond dat het tijd was voor een nieuw tijdschrift naast het bestaande blad *Architectura*. Dit nieuwe tijdschrift, *Wendingen*, dat vanaf 1918 verscheen, moest zorgen voor meer kwaliteit en dienen als inspiratiebron voor alle leden. Bijzonder was dat dit tijdschrift niet alleen over architectuur moest gaan maar over ook andere kunstvormen, tot toneel aan toe.

Andere leden van Architectura et Amicitia waren: Gerrit Jan Rutgers, Frits Staal, Arend Jan Westerman (van 1916 tot 1933), Albert Boeken (van 1917 (of 1921) tot 1934) en Pieter Marnette (van 1916 tot 1931). Boeken en Westerman zouden in 1919 voor de afdeling Gebouwen gaan werken.

Op 29 februari 1908 richtten belangrijke A et A-leden als Karel de Bazel en Willem Kromhout de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) op, die opkwam voor de vakbelangen van de architect. In 1919 sloot de bond zich aan bij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die in 1842 was opgericht. Zo ontstond de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten BNA. In de redactie van het tijdschrift van de BNA, het *Bouwkundig Weekblad*, vinden we in 1919 Allard Hulshoff terug. Na de fusie

tekende de medewerker van de afdeling Gebouwen Pieter Marnette in één avond een nieuw hoofd voor het *Bouwkundig Weekblad*.

Amsterdam was zo een broedplaats voor talent, er waren opleidingsinstituten, er woedden stevige discussies en er waren vele platforms waar architecten elkaar ontmoetten.

Met Hulshoff erbij verliep de recruteringsproces in 1915 dermate vlot, dat Bos voor de fanfare uit kwam te lopen. Hij moest op zoek naar werk voor de nieuwe aanwinsten en vroeg zijn wethouder te lobbyen bij andere wethouders. Ze moesten hun nieuwe gebouwen bij de afdeling Publieke Werken onderbrengen, wat geleidelijk aan gebeurde. 'Omstreeks 1916 werd vastgesteld, dat alle gemeentebedrijven, die werken hadden uit te voeren, deze moesten opdragen aan P.W....'; 'Vooral door de werkzaamheden van Tram-, Electriciteits- en Telefoonbedrijf verkregen juist de werkzaamheden aan de afdeling Gebouwen een groote vermeerdering. Nog meer werd dit toen eenige jaren later de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst gereorganiseerd werd, waarvan het gevolg was, dat een reeks gebouwen voor dien dienst moest opgericht worden.'⁹ Hoe dit besluit werd genomen is niet duidelijk, maar het zou kunnen gaan om een compensatie, omdat Publieke Werken in het conflict over het bouwen van woningen voor de Woningdienst in het defensief was gedrongen.

Aantrekkelijk voor architecten?

Bos was blij met zijn nieuwe aanwinsten, hoewel er haken en ogen zaten aan de werkrelatie. Om te beginnen was er een 'bindingsangst' – zowel van de zijde van de afdeling als van de architecten. De afdeling was bang voor de financiële gevolgen van een vast dienstverband; de kunstenaars waren bang dat ze te beperkt zouden worden in hun ontwikkeling. Niet alleen financiën speelden hierbij een rol – particulier werd vaak beter betaald – maar het kon ook de persoonlijke ambitie op langere termijn betreffen. De afdeling Gebouwen was terughoudend in het noemen van de afzonderlijke architecten van gebouwen en promootte intensief de hele afdeling als ware het een bureau.

Deze angst leidde ertoe dat het systeem van de oproepkrachten werd ontwikkeld: een min of meer los-vaste relatie. In zijn artikel 'Hildo Krop en de Gemeente Amsterdam' beschrijft Folkersma hoe dat in zijn werk ging: 'De formules om artistieke krachten als particuliere personen te beschouwen (dus niet als ambtenaar) en bij voorkomende gelegenheden van hun diensten gebruik te maken, geldt voor Van der Mey, Kramer en de binnenhuis-architect A. Grimmon vanaf 1916 (na een aanvankelijk 'tijdelijk dienstverband'). Als Hildo Krop, na een vergeefse 'sollicitatie' bij de onderdirecteur van PW, W.J. de Groot, gehoor heeft gevonden bij A.R. Hulshoff, in wiens streven naar esthetische verzorging der gemeentegebouwen hij een plaats kan vinden, wordt dankbaar gebruik gemaakt van deze formule... Op 16 juni 1916 wordt met Krop

een regeling getroffen. Hulshoff spreekt in zijn concept voor de aanbevelingsbrief aan B. en W. over zes halve dagtaken, ofwel drie dagen per week.'¹⁰

Bij het naderen van het einde van de oorlog in 1918 moesten Bos en Hulshoff een zekere angst hebben gehad om hun beste krachten te verliezen als de bouwmarkt weer zou aantrekken. Om dat te voorkomen bedachten zij een eenvoudige strategie. Ze gingen verder op het traject om hun medewerkers ook particuliere opdrachten te gunnen, ze investeerden in extra cursussen voor hun medewerkers en ze zetten in op goede public relations voor de afdeling. Dit laatste was een tweesnijdend zwaard: het was eervol om voor de afdeling te werken als deze gerenommeerd was en anderszijds zou de afdeling als ze goed bekend kwam te staan minder gevoelig worden voor de soms opstekende politieke tegenwinden.

Bos en Hulshoff dachten gericht na over hoe ze goede architecten konden interesseren om als ambtenaar-architect aan de slag te gaan. Ze hadden wel door dat met name de financiële beloning en ook het gebrek aan persoonlijke naamsbekendheid niet aantrekkelijk waren in vergelijking met het particuliere werkveld. Hulshoff, die actief was in de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten, nam plaats in een commissie die onderzoek deed naar het verrichten van particulier werk door de ambtenaar-architect. De commissie kwam in september 1918 tot de conclusie dat de ambtenaar-architect particulier werk moest kunnen verrichten, mits goedgekeurd door de overheid en als buiten kijf stond dat hij geen voordeel zou hebben van zijn positie als ambtenaar. En: 'De ambtenaar-architect behoort lid te zijn van de M. B. V. A.'

Hulshoff en zijn medecommissieleden beseften goed dat het toestaan van particuliere opdrachten, onder zekere voorwaarden, een noodzaak was om goede architecten te betrekken bij de architectuur van de publieke zaak: 'Het behoeft hier niet te worden toegelicht, dat in het algemeen de salarissen van den ambtenaar-architect ten achter staan bij de inkomens uit een particuliere praktijk te trekken.'

Wanneer nu het verrichten van particulier werk zou worden toegestaan, dan zou eerder worden bereikt dat eenvoudige ambtenaarsbetrekkingen door bekwame architecten zouden worden vervuld. Voor de ambtenaar-architect zou het verrichten van particulier werk zeker 'verfrissend' zijn: 'In het algemeen is er in het ambtelijk leven veel frisheid en onvermoeid initiatief nodig om de regelmatig terugkerende opgaven los van vastgewortelde tradities te behandelen; de ambtenaar-architect ondervindt daarbij dikwijls tegenwerking, en al hetgeen hij ondanks tot stand brengt wordt dikwijls met geringschatting of volkomen onverschilligheid ontvangen. In zulke gevallen zal het hem een verfrissching kunnen zijn voor een enkele maal onder de in deze opzichten zooveel gunstiger condities van den particulier architect te kunnen werken.'¹¹

Conflict met Woningdienst

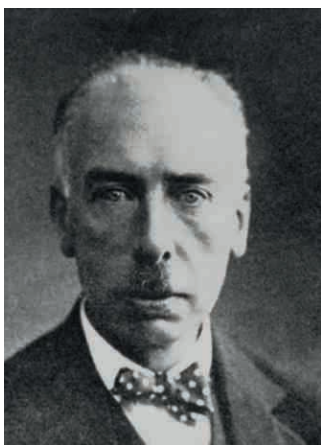
In 1915 ontstond er een competentiestrijd tussen Publieke Werken en de afdeling Volkshuisvesting – en met name de zeer bewogen sociaal-democratische politicus Arie Keppler, die in 1915 aan de wieg van de Gemeentelijke Woningdienst stond. Keppler wilde op de woningmarkt interveniëren ten bate van de armeren in Amsterdam, die moeite hadden menswaardige woonruimtes te vinden. Dit was zeker het geval toen de productie van woningen en gebouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog praktisch stillag vanwege gebrek aan bouwmaterialen.

Keppler was een groot voorvechter van tuindorpen en stond aan de wieg van de dorpen in Noord. Hij betrok daarbij zijn 'eigen' architecten als Boeyinga, Gratama en Jo Mulder.

Vanaf 1915 was het een jaren durende feuilleton die in mei 1915 begon als een strijd in de gemeenteraad over 'de kwestie, of de dienst van Publieke Werken de gemeentewoningen, die beneden den kostprijs zullen worden verhuurd, bouwen zal, dan wel de afdeling Volkshuisvesting. De beide sociaal-democratische wethouders, de heeren Vliegen [Publieke Werken] en Wibaut [Volkshuisvesting], zouden in dezen vierkant tegenover elkaar staan.'¹² Besloten werd met drie tegen drie stemmen, dat Volkshuisvesting de woningen zou bouwen. 'De stem van den burgemeester [Jan Willem Telleghen, Vrijzinnig-Democraat] gaf in dezen den doorslag. Bij de voordracht, waarbij de kredieten voor de uitvoering van de in beginsel aangenomen plannen zullen worden gevraagd, zal tevens machtiging worden verzocht voor het oprichten eener afdeling 'Woningbouw'. '¹³

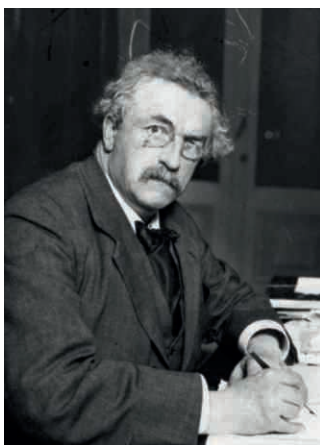
In juli 1915 kwam er een compromis – de Woningdienst ging ontwerpen, Publieke Werken bouwen – waarbij het gemeenteraadslid J.N. Hendrix van Katholiek Amsterdam, aanemer van beroep, zijn vraagtekens zette. Hij voorzag een situatie met 'allerlei conflicten en wrijvingen, nu de woningdienst de inrichting zal bepalen, particuliere architecten aesthetische hulp zullen verleen en Publieke Werken dan het 'vuile' werk mogen opknappen: den bouw uitvoeren.'¹⁴

Twee jaar later, in mei 1917, werd er nog steeds gebakkeleid: de Commissie van bijstand in het beheer der Publieke Werken reageerde op 'het besluit van B. en W. om de samenwerking tusschen den dienst der Publieke Werken en den Gemeentelijken Woningdienst bij den bouw van gemeentewoningen op te heffen en den bouw van gemeentewoningén in zijn geheel op te dragen aan den Gemeentelijken Woningdienst. De commissie is toch van meening, dat, waar de gemeente de beschikking heeft over den dienst der Publieke Werken, derhalve over een Centraal Bouwbureau, dat in staat moet zijn alle gemeentelijke gebouwen, misschien met uitzondering van een of ander gebouw van bijzonder bedrijfs-technischen aard te bouwen, het een daad van desorganisatie is, den bouw van de gemeentewoningen aan dien bouw dienst te onttrekken en een afzonderlijk bouwbureau, naast het bestaande, in te richten...'¹⁵

ARIE KEPPLER • SDAP
1876-1941

Inspecteur Volkshuisvesting
Directeur Woningdienst:
1915-1937

FLOOR WIBAUT • SDAP
1859-1936

Wethouder Volkshuisvesting
o.a.: 1914-1927 en 1929-1931
1915-1937

WILLEM DE VLUGT • ARP
1872-1945

Wethouder Publieke Werken:
1918-1921
Burgemeester: 1921-1941

ANDRIES BOS
1877-1962

Directeur Publieke Werken:
1907-1926

In januari 1918 werd een nieuwe vorm voorgesteld: 'Naar wij vernemen, hebben B. en W. een ontwerp-besluit vastgesteld inzake de samenwerking tussen Publieke Werken en den Woningdienst. De voorbereiding van den bouw zooals de vaststelling der woningtypen, zou berusten bij den Woningdienst, de bouw zelf bij P. W.'¹⁶

In mei 1919 werd de oplossing in een andere richting gezocht: het onderbrengen van Publieke Werken en Woningdienst onder één wethouder.¹⁷ Dit ging ook niet door.

In de pers verscheen in 1920 een voorbeeld van het (bijna letterlijke) modder gooien: 'Vijf arbeiderswoningbouwverenigingen te Amsterdam hadden voor den bouw van 750 woningen grond aangewezen gekregen in de Buikslotherham in de onmiddellijke nabijheid van het Elta-terrein. Deze grond is eerst kort geleden opgespoten. De afdeling Publieke Werken heeft hem echter, zoo vernemen wij bij de Woningdienst, als bouwrijpen grond aangewezen, de fundeeringen zijn gelegd en van een paar blokken is de bouw reeds ongeveer een meter boven grond gevorderd. Thans blijkt dat de bodem nog lang niet 'uitgewerkt' heeft, met het gevolg, dat de palen beginnen te wijken, de fundeeringen gaan verzakken en het metselwerk op verschillende plaatsen scheurt...

Van den heer De Vlucht, wethouder van Publieke Werken, vernemen wij, dat deze afdeling steeds voor het bewuste terrein ten ernstigste gewaarschuwd heeft, maar slechts tot aanwijzing er van is overgegaan, omdat Woningdienst er op bleef aandringen. (N.R.Ct.)'¹⁸

In 1922 sudderde de strijd nog steeds door: 'Het Handelsblad verneemt, dat in de Vrijdag jl. gehouden vergadering van het college van B. en W. met 5 tegen 2 stemmen een

voorstel is verworpen, om het Gemeentelijk Grondbedrijf van Publieke Werken naar Woningdienst over te brengen. Het voorstel werd slechts gesteund door de wethouders Wibaut en De Miranda. Het bedrijf blijft dus bij Publieke Werken.'¹⁹

In de pers werd in 1922 de stroeve samenwerking beeldend beschreven door een columnist genaamd 'Observator': 'Er werd uitgemaakt dat P.W. moest bouwen, naar bestekken en opdrachten van den Woningdienst. Zich stipt daaraan houdende heeft P.W. woningen neergezet, aan den overkant van het IJ b.v., waarvan de slaapkamers veel te klein waren. Er kon niet een ledikant in, zelfs geen stoel erbij, zoodat de bewoners zich op de bedden moesten ontkleeden... Een 'foutje' van de Woningdienst-teekenkamer, P.W. ging dat niet aan, die voerde met pijnlijke nauwgezetheid uit, wat 'Woningdienst', opdroeg.

Er is nog eens een andere opzienbarende fout geweest; de geheele fundeering met de halfafgewerkte woningblokken zakten in de diepte van den opgespoten grond, noordelijk van 't IJ. Er was verzuimd de bouwrijpheid van het terrein tevoren 'ernstig' te onderzoeken. De tegenvallers zijn gelaten gedragen, met de schuldvraag werd gevoetbald; zoo iets komt in de beste communale families voor!...

De gespannen verhouding tussen de twee diensten nam echter gestadig toe; spreken deden de hoofdbambtenaren elkaar niet meer, zelfs de belachelijkste futiliteit werd schriftelijk behandeld. Teneinde de goede verhouding te herstellen, is toen op aandrang van het college besloten, dat iederen Zaterdagmiddag de hoofdbambtenaren van beide diensten over hun gezamenlijk werken voor het gemeentebelang, zouden confereeren.'²⁰

Tekenzaal in stadhuis, Oudezijds Voorburgwal 195-201, 1919.

Een gunstig klimaat

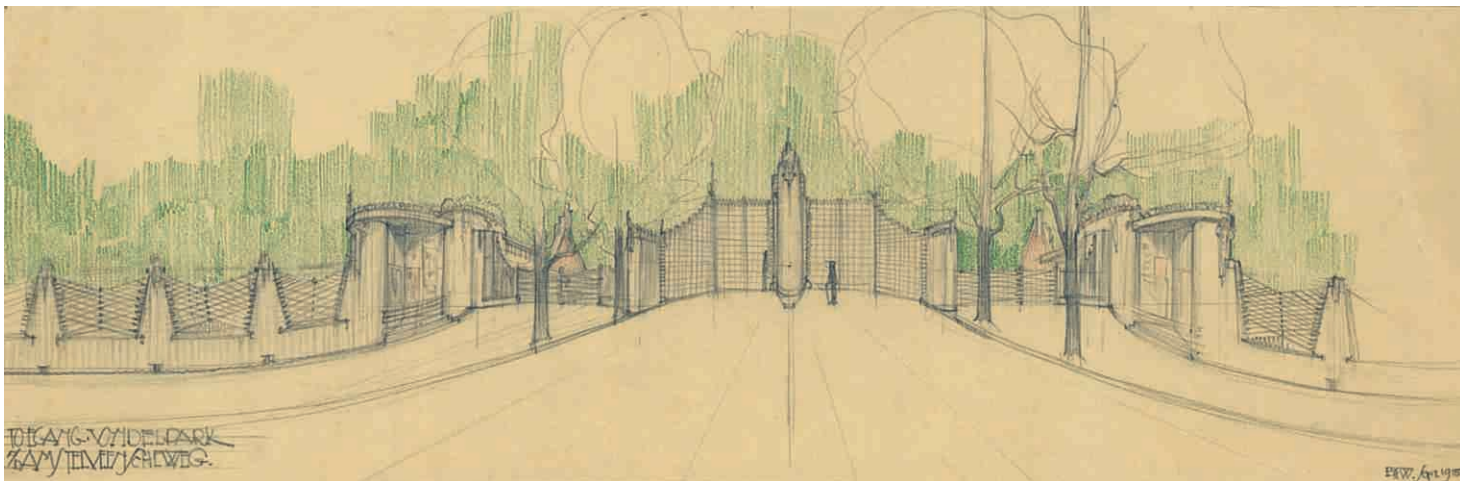
Al met al was het een vrij gênante situatie. Opvallend is dat Bos zich in de strijd op de achtergrond hield, in tegenstelling tot Arie Keppler. De Woningdienst had ook veel meer een politieke (linkse) kleur, waardoor Keppler meer interesse had om zich te manifesteren en soms te polariseren – en niet te vergeefs, want de SDAP groeide tot 1923 door in de gemeentelijke verkiezingen. Bos verschool zich waar mogelijk achter de Commissie van Bijstand van zijn dienst. Het hoofd van deze Commissie, wethouder Willem Vliegen (SDAP-wethouder Publieke Werken van 1914 tot 1918), ging achter de Dienst staan in het conflict met de Woningdienst en ging zelfs in tegen zijn SDAP-collega Floor Wibaut.

De vraag is of deze discussie zo slecht uitpakte voor Publieke Werken. Wellicht was de oorspronkelijke discussie in 1915, waarbij eigenlijk de bouwkundige competentie van Publieke Werken aan de orde werd gesteld, een enorme stimulans om de afdeling Gebouwen artistiek te versterken. Daar-

naast betrof het een discussie over welke gemeentedienst moest bouwen en niet óf een gemeentedienst moest bouwen. In de jaren na 1915 werd de greep op het bouwen in de stad alleen maar sterker.

De opvolger van Vliegen als wethouder van Publieke Werken, Willem de Vlucht (Anti-Revolutionaire Partij), stond ook achter de Dienst. De Vlucht had een achtergrond als beginnend architect en kreeg op twintigjarige leeftijd een plaats aangeboden door Ed Cuypers op zijn architectenbureau. Hij prefereerde echter een loopbaan als aannemer bij de firma De Vlucht en Domhoff.

Toen Jan Willem Tellegen, civiel ingenieur van beroep en enige tijd directeur van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht, overleed in 1921 volgde De Vlucht hem op als burgemeester. Zowel Tellegen als De Vlucht hadden veel kennis van en gevoel voor de bouwwereld. Het resultaat was dat deze burgemeesters, die veel te maken hadden gehad met de dienst der Publieke Werken, geneigd waren de dienst veel vrijheid in haar handelen te geven.²¹

GEHEEL BOVEN
WESTELIJK TOEGANGSHEK VONDELPARK
AMSTELVEENSEWEG
MICHEL DE KLERK • ONTWERP
SEPTEMBER 1915

BOVEN
POLITIEPOST
BUIKSLOTERWEG 9B
RIJKSMONUMENT NR. 46488
1915-16

RECHTERPAGINA
DETAIL DERDE TELEFOONCENTRALE – CENTRUM
SINGEL 340
HILDO KROP • SCULPTUUR
1916-1919

Geheel in lijn met de strategie van Bos om zich te onttrekken aan de ‘politieke waan van de dag’ en continuïteit in de planning en productie te krijgen, zette hij met Hulshoff in op een grote artistieke uitstraling van de afdeling. Hierbij sneed het mes aan twee kanten. Tegenover sceptici die het afbreken van bestaande bruggen en het bouwen van nieuwe kritiseerden, kon hij schermen met ‘een nieuwe schoonheid’, anders dan de bekende traditionele, maar daarom nog niet minder. Daarnaast kwam hij sterker te staan in het politiek krachtenveld. Zijn benadrukken van artistieke kwaliteit en het ophefelen van zijn medewerkers, werd geïnterpreteerd in de zin dat niet alleen de welgestelden een mooie leefomgeving verdienden. Ook arbeiders en andere minder draagkrachtigen verdienden een mooie omgeving, waarin ze zich goed voelden en die hen zou inspireren en ‘verheffen’.

De Amsterdamse School-architecten waren dure jongens, omdat hun artistieke wensen, met bijzondere metselverbanden, siersmeedwerk, bijzondere raamvormen en soms sculpturen, vaak alleen door (dure) vakmensen uitgevoerd konden worden. Maar de belangen van de sociaal-democraten die bij Publieke Werken, woningbouw en huisvesting centrale posities hadden, en Bos en Hulshoff, liepen parallel. Openbare scholen, en andere publieke voorzieningen, moesten met zorg worden ontworpen, gebouwd en afgewerkt, als signaal dat de overheid zich om eenieder bekommerde.

De werkwijze van de afdeling Gebouwen

Als er een noodzaak was voor nieuwe voorzieningen of voor het vervangen van noodgebouwen of verouderde gebouwen, trok de betreffende gemeentelijke dienst naar Publieke Werken met een pakket van eisen. Hulshoff boog zich meestal eerst zelf met zijn naaste medewerkers over plattegrond en indeling. Daarna werd een van de architecten gevraagd een ontwerp voor de gevel te maken en kwamen ook de interieur-architect en – soms – Hildo Krop in beeld.

Soms werd met nadruk gevraagd dat een gebouw aan de omgeving werd aangepast. In Amsterdam-Noord kozen Kep-

pler en zijn architecten ervoor om de architectuur aan te laten sluiten bij de traditionele bouwwijze in de dorpen ten noorden van Amsterdam. Toen in 1915-1916 een politiepост aan de Buiksloterweg in Noord moest worden gebouwd, lieten ook de architecten van de afdeling Gebouwen zich hierdoor inspireren.

Meer ontwerpen dan bouwen

Het politieke getij zat dus niet echt tegen, maar het bouwen in oorlogstijd was niet makkelijk. In feite werd er meer ontworpen dan gebouwd; door de gestegen materialenprijzen besloot men voorgenomen projecten uit te stellen. Dit lot trof ook de projecten die Michel de Klerk in zijn vier maanden durende periode bij de afdeling Gebouwen ontwierp: de westelijke ingang van het Vondelpark en een school in de Lutmastraat (toen nog Nieuwe Tolstraat). Beide projecten werden na WO I alsnog uitgevoerd – de Vondelparkingang in een vereenvoudigde vorm.

In een artikel in *Bouwkundig Weekblad* schetst Hulshoff in maart 1922 de problemen die de afdeling ondervond bij het bouwen tussen 1914 en 1918.²²

Zijn beschrijving betreft het bouwproces van de Telefooncentrale Centrum aan de Singel 340, die doorliep tot aan de Herengracht 293-305, waar de directie zetelde. De afdeling Gebouwen ontwierp dit pand in opdracht van de Gemeentelijke Telefoondienst Amsterdam, opgericht op 4 november 1896. Al in 1913 werden percelen aangekocht aan Herengracht en Singel, ongeveer ter hoogte van de Oude Spiegelstraat. Het proces liep vanaf het begin niet op rolletjes. Toen de schetsen werden uitgewerkt bleek dat er meer ruimte nodig was: ‘Het resultaat was een project, waartegen

reeds in den winter 1915-1916 van verschillende zijden wegens de groote breedte en vooral wegens de hoogte bedenkingen rezen’. Dit leidde niet tot groot oponthoud en de afdeling ging aan de slag met de uitwerking. ‘Zooals aan de meeste bouwwerken, onder leiding van de Afdeling Gebouwen tot stand gekomen, hebben ook aan dit gebouw verschillende aan deze Afdeling verbonden architecten gewerkt, doch hier dient ook speciaal er op gewezen te worden, dat voor een belangrijk deel aan dit gebouw werkten de architecten G.J. Rutgers (die reeds sinds eenige jaren niet meer aan de Afd. Gebouwen verbonden is) en P.L. Marnette. Van de gevels is het plint en verder de stoeppalen en de stoepplaten van Syeniet gemaakt; verder is al het steenhoudwerk van Muschelkalksteen. De baksteen is een Utrechtsche handvormsteen. Het beeldhouwwerk aan de gevels is van Hildo Krop.’

Hulshoff beschrijft ook beeldend de materiaalproblemen ten gevolge van de oorlog. De directie kwam op zoek naar ijzer zelfs terecht bij een corsettenfabriek en cement moest streng worden bewaakt: ‘De bovenbouw duurde van October 1917 tot Juli 1919... Daar ook de aannemer van den bovenbouw geen ijzer kon machtig worden, kocht de Directie zelve voor hem alle te koop aangeboden soorten profielijzer als plat-, tee-, hoek-, segmentijzer tot zelfs veerenstaal van een corsettenfabriek. Ook oude boombeschermers waren welkome sloopingsobjecten; na rechtgebogen en teer- en verf-schoon gemaakt te zijn, konden ook deze voor wapeningsijzer gebruikt worden... De Directie leverde ook hier zelve de Portland-cement; wegens de zeer hoge waarde van deze cement en ook van de leege zakken was strenge bewaking en toezicht een eerste vereischte; niettegenstaande dit voldoende verzekerd was, vloeiden nog verschillende politie-zaakjes hieruit voort.’

Vooral Marnette en Rutgers werkten aan het gebouw. De samenwerking met Krop was intensief. De sculptuur is gedeeltelijk decoratief, vooral rond de hoofdentree aan de Herengracht, met veel symboliek betreffende het wereldwijde bereik van telefonie. Anderzijds is ze geïntegreerd in de opzet van het gebouw – een opzet die erop is gericht om het gebouw kleiner te laten lijken en minder massief. De verticale geleding in vijf traveeën aan het Singel, met drie ramen per travee, haakt aan bij het ritme van de huizen aan de gracht.

Het gebouw heeft zes bouwlagen: een kelder, een begane grond, een eerste verdieping, een tussenverdieping, en een tweede en derde verdieping. De begane grond-gevel bestaat uit blokken ruw behakte natuursteen (rustica), die voor reliëf zorgen. Qua kleur sluit de rustica aan bij de natuursteen die veel bij de grachtenhuizen wordt toegepast. De suggestie wordt gewekt van een (wat hoog uitgevallen) kelderverdieping. Door de uitstekende, horizontale natuurstenen band boven de tweede verdieping, lijkt de derde verdieping terug te springen.

Het beeldhouwwerk van Krop versterkt de verticale en horizontale lijnen die erop gericht zijn het gebouw een minder massieve indruk te laten maken: 'Aan de pilasters tussen de ramen ziet men aan de bovenzijde een Kapiteel, dat samengesteld is uit emblemen ontleend aan het telefoonbedrijf, geflankeerd door wapens van de grotere steden. Aan de onderzijden der pilasters is in den steen een dierfiguur gehouwen, die de snelheid verbeeldt, geflankeerd door forsche voluten.' In deze beschrijving van het beeldhouwwerk op de gevel aan het Singel wordt de tekst over het hoofd gezien die Krop op de bovenste verdieping beeldhouwde: 'TIJD IS GELD'. Ietwat ironisch als men de bouwtijd in ogenschouw neemt, maar ongetwijfeld niet zo bedoeld.

Het meeste werk besteedde Krop aan de hoofdingang van het directiegebouw aan de Herengracht: 'Boven den hoofdingang heeft hij een Mercurius-kop gebeiteld, die het belangrijkste deel vormt van het beeldhouwde veld, waarop tot uitdrukking komt het groote belang van de telefoon voor

LINKERPAGINA

DERDE TELEFOONCENTRALE – CENTRUM
SINGEL 340

PIETER MARNETTE, GERRIT JAN RUTGERS
RIJKSMONUMENT NR. 53642
1916-1919

BOVEN

DIRECTIEGEBOUW
HERENGRACHT 295-305
PIETER MARNETTE, GERRIT JAN RUTGERS
(VERBOUWD IN 1955 DOOR KEES VAN DER WILK)
RIJKSMONUMENT NR. 53642
1916-1919

RECHTS

HERENGRACHT 295
INTERIEURONTWERP ONBEKEND
1916-1919

handel en scheepvaart. Aan de penanten ter weerszijden van den hoofdingang vindt men beeldhouwwerk, dat de aandacht erop vestigt, dat ook landbouw en industrie de diensten van de telefoon behoeven.' De figuren van een Afrikaan, Aziaat, Indiaan en Inuit verbeelden het wijde bereik van de telefoon. Deze voormalige hoofdingang is begin jaren zestig verplaatst naar de Vierde Centrale op de Kamerlingh Onneslaan en is daar nog te zien.

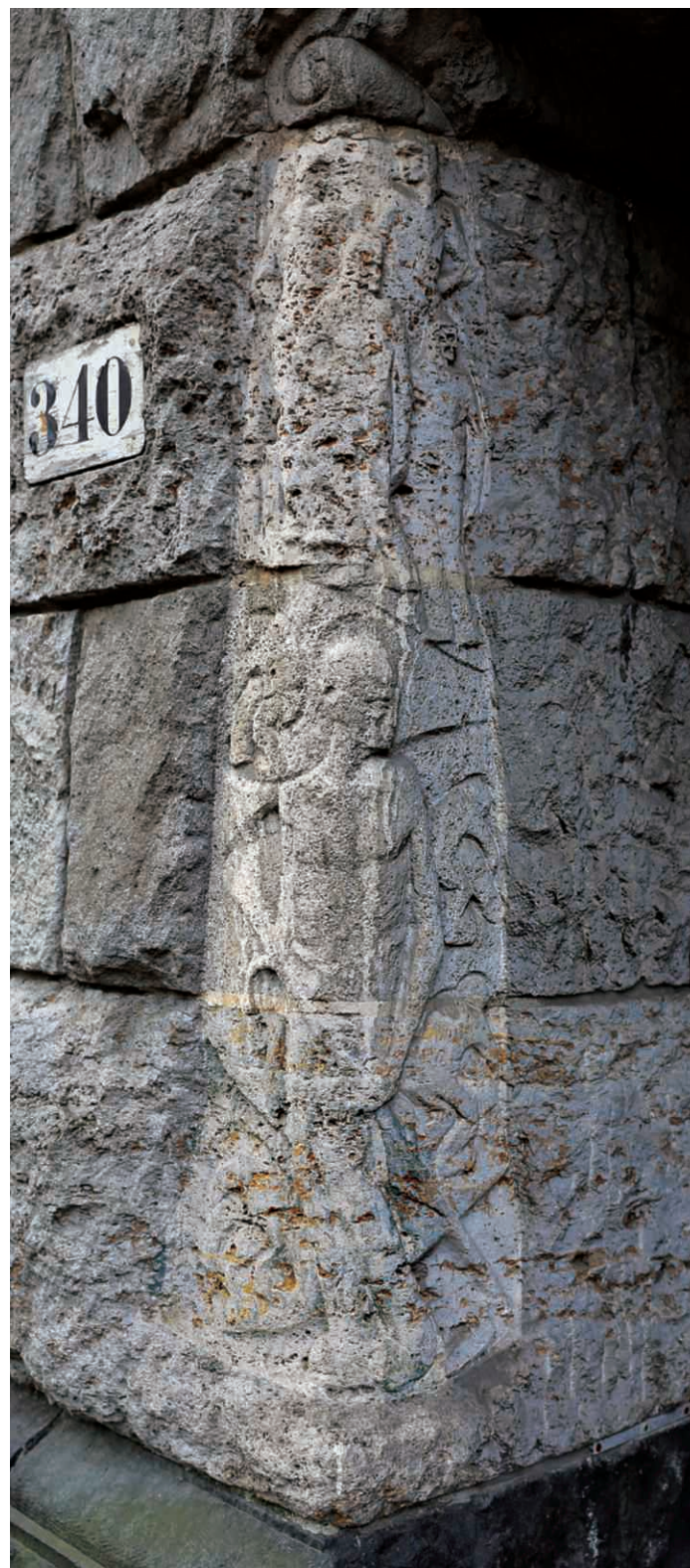
Naast de ingang aan het Singel zijn nu sculpturen van boeren en mijnwerkers te zien, die staan voor de moderne landbouw en industrie. Wellicht komen die van de bovenbeschreven hoofdingang aan de Herengracht en zijn ze gewoon iets minder ver verhuisd dan de rest van de hoofdingang.

INGANG DIRECTIEGEBOUW

HERENGRACHT 295-305, NU OP KAMERLINGH ONNESLAAN 1

MUSCHELKALKSTEEN

HILDO KROP

BOEREN EN MIJNWERKERS

INGANG DERDE TELEFOONCENTRALE – CENTRUM

SINGEL 340

MUSCHELKALKSTEEN

HILDO KROP

De Gemeentelijke Universiteit (1877) groeide sterk na de Eerste Wereldoorlog. Er kwamen nieuwe faculteiten, studierichtingen en specialismen. Het aantal studenten nam tussen 1917 en 1931 toe van 1.100 naar 2.500.

Dit betekende ook veel werk voor de afdeling Gebouwen. Deze ontwierp een Laboratorium voor de Gezondheidsleer aan het Oosterpark en werd betrokken bij de renovatie van het Laboratorium voor Artsenijbereidkunde en de Universiteits-Apotheek aan de Kloveniersburgwal 84 (uit 1881). Ook ontwierp de afdeling het nieuwe Fysische Laboratorium aan de Plantage Muidergracht 6 (later Zeemanlaboratorium genoemd).

Het Laboratorium voor de Gezondheidsleer werd voltooid in 1917 en ligt bij het Anatomisch Laboratorium in het Oosterpark. Vanaf de opening was er lange tijd de afdeling Tropische Hygiëne van het Koloniaal Instituut (nu KIT) gehuisvest, op de eerste verdieping van de westelijke vleugel.

Naast laboratoria, cursusruimtes en werkplaatsen waren er ook twee gehoorzalen: een grote voor honderdveertig toehoorders in het middendeel en een kleine voor vijftig. Het bevatte een bibliotheek met houten galerij ontworpen door Ad Grimmon. In 1962 werd het interieur gerenoveerd, waarbij er een tussenverdieping werd aangebracht.

Aan de financiering lag een deal ten grondslag tussen de gemeente en het Koloniaal Instituut, gemaakt in 1911, toen het Instituut nog moest beginnen met de bouw van het eigen gebouw. Het instituut kreeg het benodigde terrein in erfpacht voor f 1,- per jaar, en de gemeente zou 20% van de bouwkosten op zich nemen. In ruil daarvoor moest het Koloniaal Instituut f 100.000,- bijdragen aan het laboratorium.

Het eerste ontwerp van Publieke Werken werd in 1912 goedgekeurd. Hoofdarchitect was in 1912 het hoofd Gebouwen van Publieke Werken, Co Springer. Hij bezocht samen met de hoogleraren Saltet en Van Loghem soortgelijke instituten in het buitenland. Waarschijnlijk had Van der Mey ook de hand in het ontwerp omdat de bouwtrant anders is dan Springers historiserende stijl. In 1913 werd een deel van de voormalige Oosterbegraafplaats geschikt maakt voor bebouwing en de fundering was in 1914 gereed. Maar de aanbesteding van het gebouw zelf liep mis: geen enkele aannemer kon het werk uitvoeren tegen het door de gemeente begrote bedrag. Het ontwerp werd daarop versoberd onder leiding van Springers opvolger Hulshoff. De bouw begon eind 1915, en in 1916 was het gebouw grotendeels gereed. De materiaal-schaarste tijdens WO I leidde er echter toe dat installaties zoals de verwarming pas in 1917 in werking konden worden gesteld. De bovenste verdieping werd in 1931 toegevoegd. De universiteit verliet het gebouw rond 2013. Het is verkocht en verbouwd tot hotel. Daartoe werd de verdieping uit 1931 gesloopt en vervangen door twee nieuwe bouwlagen.

Ad Grimmon, die in 1915 op regelmatige basis voor de afdeling Gebouwen kwam werken als architect-intérieur,

Laboratorium voor Gezondheidsleer (1917) zonder en met de in 1931 geplande (hier ingetekende) bovenste verdieping.

Tegelvloer met 'krakeling'-tegels door Ad Grimmon. De drie in elkaar vallende vierkante vormen werden een beeldmerk voor Grimmon en komen vaak voor in zijn werk.

LABORATORIUM VOOR
GEZONDHEIDSLEER
MAURITSKADE 57-57A
CO SPRINGER, JO VAN DER MEY
AD GRIMMON • INTERIEUR
1912-1917

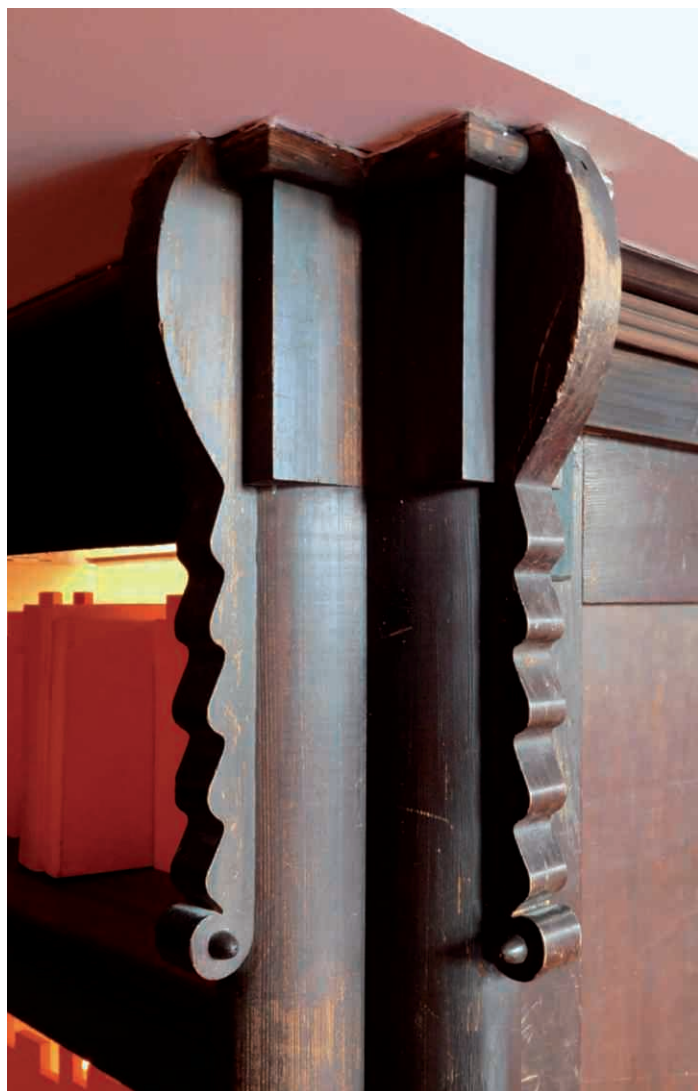
kreeg direct een proefstuk in dit laboratorium. Hij ontwierp een in hout uitgevoerde bibliotheek, een trappenhuis met siersmeedwerk, een bijzondere tegelvloer bij de entree en glas-in-loodramen. In de bibliotheek ontwierp hij een klok met de toepasselijke tekst 'Zwijgen is goud'.

Het lijkt erop dat Grimmon in het bijzonder werd geïnspireerd door de verzameling van één van de opdrachtgevers, het Koloniaal Instituut.

In één van de glas-in-loodramen verwerkte hij twee mythische slangen, twee 'naga's'. Deze bezitten volgens het hindoeïsme een goddelijke parel van kennis.

In een ander raam is een boom afgebeeld, wellicht een levensboom. De drie belangrijkste systemen van de bomen: de wortels, de stam en de takken staan parallel aan de menselijke ontwikkeling van lichaam, psyche en geest. Verder symboliseert de levensboom het eeuwige leven en onsterfelijkheid.

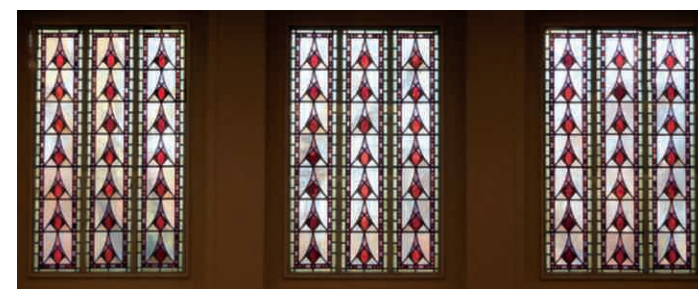
In 1919 werd de verbouwing afgerond van het Laboratorium voor Artsenijbereidkunde en de Universiteits-Apotheek aan de Kloveniersburgwal 84. P. van der Wielen hield ter gelegenheid hiervan een toespraak: 'Door de bouwplannen had ik het voorrecht, nader met de afdeling Publieke Werken in aanraking te komen en als ik hier met name architect A. Kok noem, dan is het, omdat ik de gelegenheid niet voorbij wil laten gaan, om de herinnering aan onze bezoeken aan verschillende laboratoria vast te leggen en waar ik meende, als mentor bij deze bezoeken te kunnen optreden, daar heb ik in dit opzicht bescheidenheid geleerd; de scherpe blik van den bouwmeester ontdekte fouten en foutjes in oogenschijnlijk volmaakte inrichtingen en wist ze in dit gebouw te vermijden.'

BIBLIOTHEEK LABORATORIUM
VOOR GEZONDHEIDSLEER
MAURITSKADE 57-57A
AD GRIMMON
1916-1917

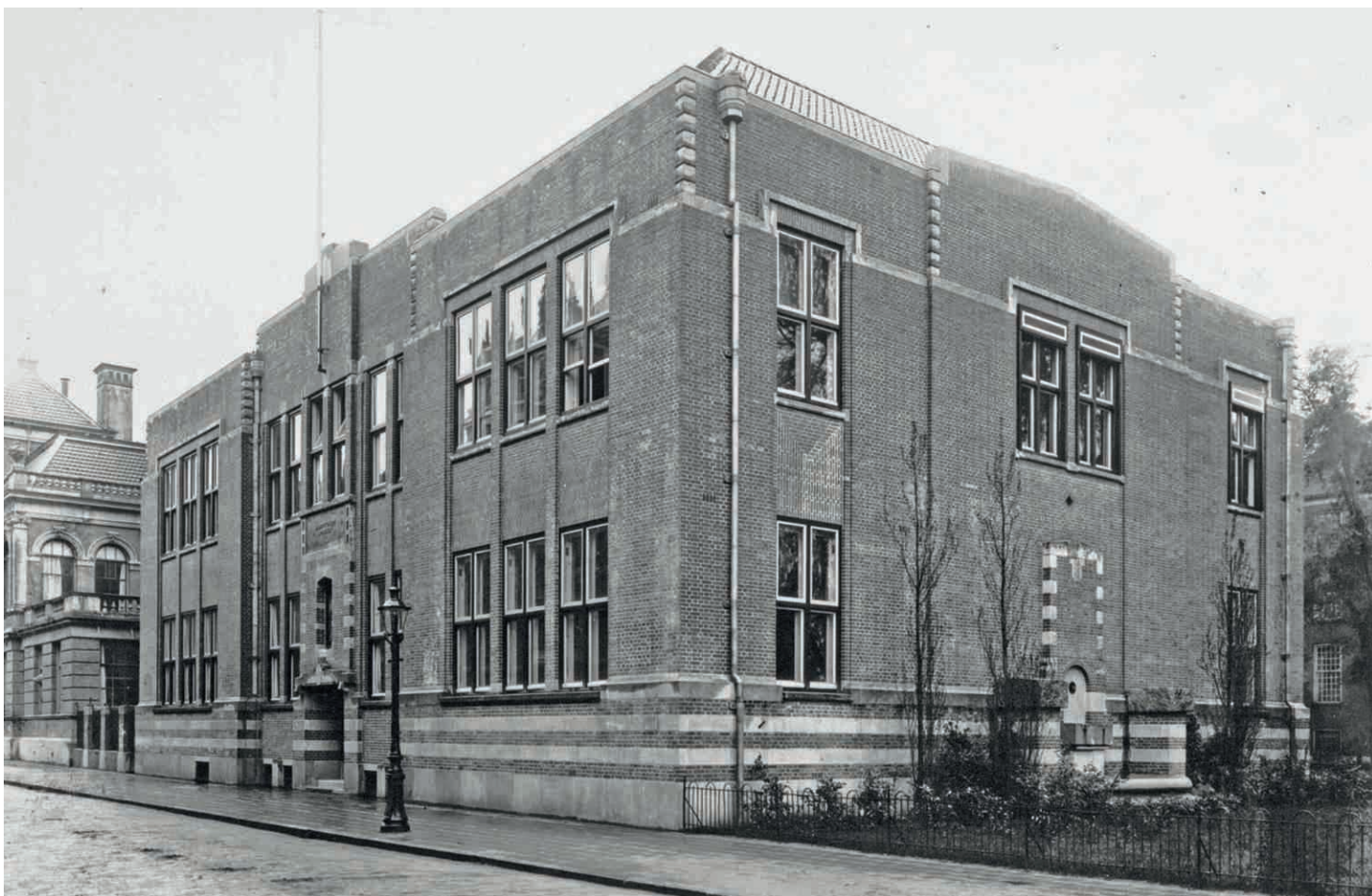

GLAS IN LOOD IN LABORATORIUM
VOOR GEZONDHEIDSLEER
MAURITSKADE 57-57A
AD GRIMMON
1916-1917

Hij verheugde zich op de nabije toekomst als 'alles onder leiding van den kunstzinnigen Heer Grimmon, van gevelsteen tot zolder, een aangenaam uiterlijk heeft gekregen.'²³

Een groot project voor de afdeling Gebouwen was het Fysische Laboratorium aan de Plantage Muidergracht 4. Het werd gepland als uitbreiding van het bestaande laboratorium uit 1877 aan dezelfde straat. Bij de opening keek prof. dr. P. Zeeman, naar wie het laboratorium later werd genoemd, terug op het bouwproces: 'De architect der P.W., Messer, heeft al deze werkzaamheden op voortreffelijke wijze geleid. Moeilijkheden die zich gedurende den bouw voordeden en kleine technische bezwaren konden na mondeling overleg spoedig worden opgelost. In dit verband mag ik er ook op wijzen, dat de samenwerking met de ambtenaren der afdelingen Onderwijs en P.W. en van de G.E.W. steeds van den aangenaamsten aard was. Wat de inrichting van dit gebouw betreft,

ZEEMANLABORATORIUM
PLANTAGE MUIDERGRACHT 4
ED MESSER
AD GRIMMON • INTERIEUR
RIJKSMONUMENT NR. 518497
1918-1923

ZEEMANLABORATORIUM
PLANTAGE MUIDERGRACHT 4
JOHN RAEDECKER • BEELDEN WATERBEKKEN
1924

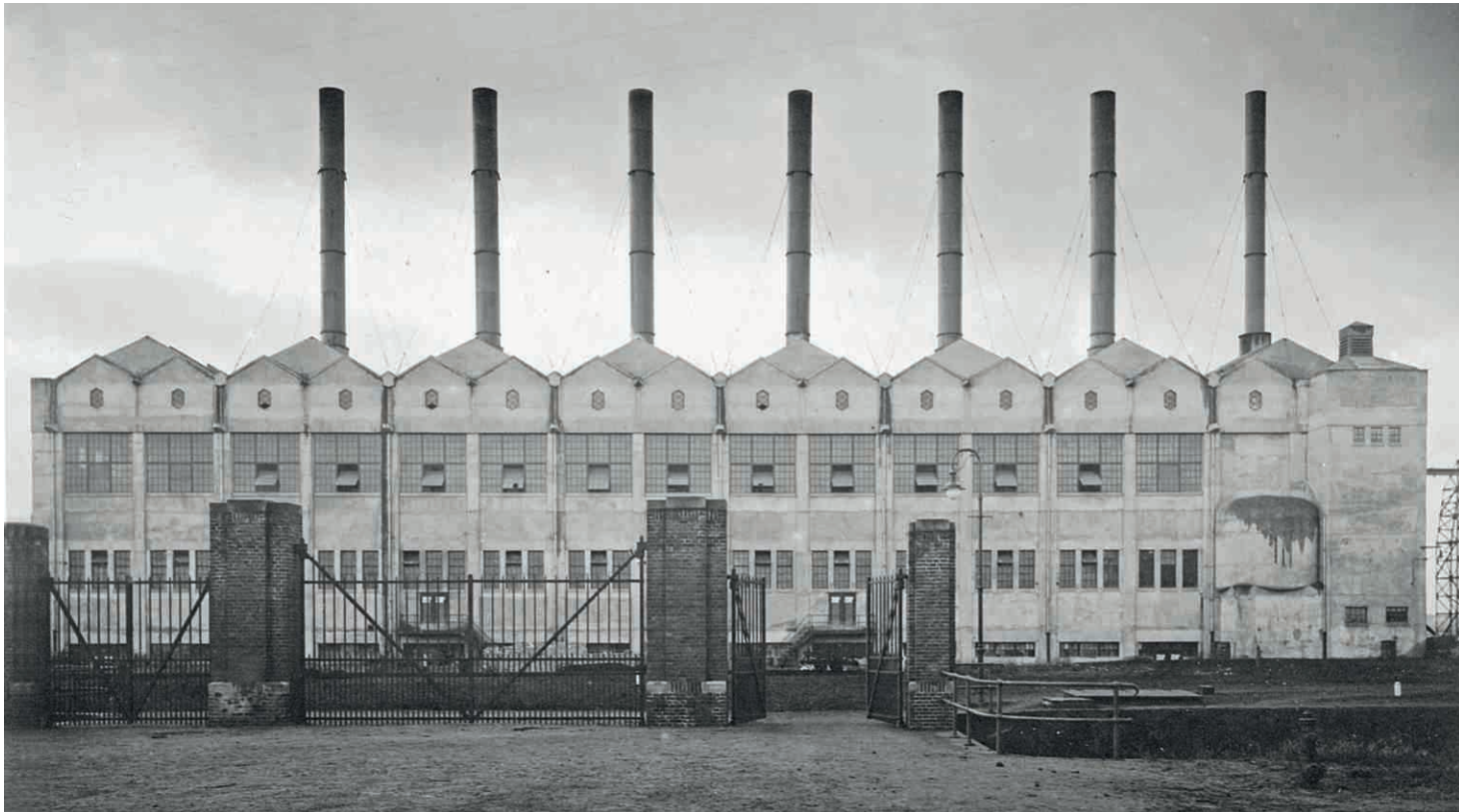

wensch ik ook mijn dank uitspreken aan den heer Grimmon, architect interieur. En het is wel merkwaardig dat, zooals Henri Poincaré heeft aangetoond, er een verband is tusschen het zoeken naar het schoone en het verrichten van het nuttige.’²⁴

Om versterking van magnetische velden te voorkomen werd zo min mogelijk ijzer in het gebouw verwerkt, met uitzondering van het smeedijzeren raam waarin het Zeeman-effect zichtbaar is: een magneto-optisch effect waarmee hij wereldfaam verwierf.

In het huidige appartementengebouw zijn historische details van het interieur bewust in stand gehouden, waaronder de hal, waar zelfs de verlichting en de decoratie van de verwarming uit 1922 stammen. Nobelprijswinnaar Zeeman werd geëerd met een sierraam boven de voordeur en een borstbeeld in de hal.

CENTRALE VOOR VUILVERBRANDING
PAPAVERWEG
1913-1919

CENTRALE NOORD ELECTRICITEIT
PAPAVERWEG
1919-1920

EMMAPLEIN
TRANSFORMATORHUISJE
ABEL KOK
CA. 1919

Gemeente-Electriciteitswerken

Een nieuwe grote opdrachtgever van de afdeling Gebouwen werd de Gemeente-Electriciteitswerken (GE). De Gemeente Gasfabrieken en de Gemeente-Electriciteitswerken waren elkaars concurrent. De één adviseerde huisvrouwen te koken op gas, de ander pleitte voor elektriciteit. In 1917 ging de gemeente over op elektrificatie van de openbare straatverlichting. De elektrificatie ging snel en de afdeling Gebouwen werd gevraagd een nieuwe centrale te bouwen in Noord – tezamen met een gebouw voor vuilverbranding voor de Stadsreiniging – en tientallen transformatorhuisjes.

De gebouwen die Publieke Werken in Amsterdam-Noord ontwierp, werden tijdens de Eerste Wereldoorlog gebouwd en kregen weinig aandacht, omdat ze ver van het centrum verzezen. 'Den 4den April 1913 vroegen B. en W. een krediet van twee miljoen voor de vuilverbranding aan. Dit krediet was gegrond op de plannen, uitgewerkt door de directeurs van Publieke Werken en Stadsreiniging, gezamenlijk met den directeur der gemeente-electriciteitswerken voorzoover het betrof de opwekking en aflevering van electriciteit.

Heel in het verre Westen van den overkant van het IJ, tegenover de Plantenboterfabriek aan het hoofdkanaal-West, is — men mag haast wel zeggen ongemerkt — de vuilverbrandingsinrichting van Amsterdam verzezen. Nu is het gebouw dan vrijwel gereed. Half September hoopt directeur De Groot, zij het dan op bescheiden schaal, met de vuilverbranding te kunnen beginnen. 't Is een opmerkelijk gebou-

EMMAPLEIN, 2016
KRÜGERPLEIN, 2016

HOEK MAURITSKADE/SWAMMERDAMSTRAAT
ABEL KOK
1918 • INMIDDELS VERDWENEN

wencomplex geworden, waaraan de architect onzer gemeentebouwen, de heer Hulshoff, een modern aanzien heeft gegeven.’²⁵

In de stad stonden al transformatorzuilen (de peperbussen), maar er was behoefte aan verdeelcentra in de stad met meer capaciteit. De stroom die op hoogspanning werd verzonden door de elektriciteitscentrales moest worden overgezet, getransformeerd, naar laagspanning. Voor de afdeling Gebouwen ging adjunct-directeur Abel Kok aan de slag met de transformatorhuisjes. Hij ontwierp in 1917 drie types. Deze rechthoekige bouwsels waren te bewerkelijk en duur. Wellicht waren ze ook niet praktisch qua toegang en ventilatiemogelijkheden. Daarop ontwierp Kok vijf nieuwe basistypen in de vorm van een kubus. Er bleef bij de uitvoering veel variatie mogelijk, waardoor de huisjes min of meer aan de omgeving konden worden aangepast. De bekleding van de huisjes kon verschillen, van natuursteen of baksteen tot tegeltjes of houten bekleding. Het dak werd plat, of uitgevoerd als schilddak of tentdak. De Gemeente-Electriciteitswerken bepaalde de plaatsing van de deur, luiken en ventilatieopeningen. Met name de ventilatieopeningen onder de dakrand leenden zich voor een eigen gezicht en een bijzondere profilering.

In 1919 was het college van B en W tevreden en liet dat ook blijken in zijn voordracht naar de gemeenteraad. Het benadrukte de noodzaak van de huisjes. Door het toegenomen elektriciteitsverbruik moest er per netvoedingspunt meer dan één transformator worden geplaatst. De keuze was tussen twee zuilen, een (veel) grotere zuil of een stenen gebouwtje.

Om technische en esthetische redenen koos het ervoor om ‘de transformatoren onder te brengen in steenen gebouwtjes, die, hoewel nog van geringe afmetingen, voldoende ruimte bieden voor het opstellen en gemakkelijk bereiken van de toestellen en die, mits oordeelkundig geplaatst en voor zooveel mogelijk gecombineerd met andere op den openbaren weg geplaatsten voorwerpen, als urinoirs, kiosken en tramwachthuisjes, een veel geringere ontsiering van het stadsbeeld medebrengen.’ Indien mogelijk zouden er combinatiegebouwtjes komen, anders enkele gebouwtjes. Publieke Werken had vast types ontworpen ‘die naar de mening van B. en W. zeer goed geslaagd zijn. Indien, gelijk het voornemen is, niet angstvallig aan deze typen wordt vastgehouden, doch zoowel wat den vorm als wat de keuze van het te bezigen materiaal en de kleur betreft, getracht wordt de huisjes zooveel mogelijk te doen aanpassen bij de omgeving waarin zij geplaatst worden, kan de vervanging van de zuilen door steenen gebouwtjes in alle opzichten als een verbetering worden beschouwd.’²⁶

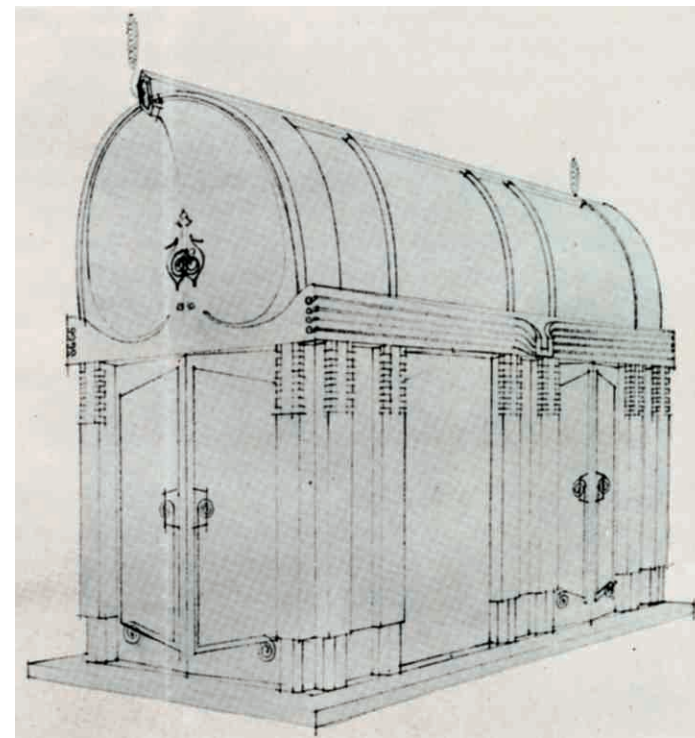
Zoals te verwachten viel waren de reacties in de stad ondanks het optimisme van B en W niet eensluidend positief. Als reactie op de kritiek schreef Albert Boeken, die in datzelfde jaar voor de afdeling Gebouwen ging werken, in het *Bouwkundig Weekblad* van 30 augustus 1919 een artikel over de huisjes onder het ‘motto’ de aanval is de beste verdedi-

ging. ‘Indien de G.E.W. langs de Amsterdamsche straten en grachten een aantal onverschillige transformatorzuilen of huisjes opgericht had, zooals er in haast elke stad den menschen in den weg staan, had niemand daarvan iets gezegd. Nu zij dit jaar de goede gedachte heeft gehad in een prettige verscheidenheid een paar dozijn zeer wel verzorgde en bijzonder karakteristieke huisjes te laten bouwen, die onder de boomen langs den wallekant of in een hoek van een pleintje een aantrekkelijk moment vormen, nu hebben velen hun afkeurend oordeel laten hooren en hebben de reactionaire vakbladen juist om het sterk uitgesproken en oorspronkelijk karakter den dienst der Gemeentewerken verweten, niet voldoende piëteit te bezitten voor het schoone van de stad Amsterdam.’

Zijn uitsmijter mag er ook zijn: ‘De groote kubusvorm staat goed en groot in het veelal onrustige stadsbeeld der buitenbuurten. Dit is het goede in al de transformatorhuisjes — ‘t zij dat het eene type wat gelukkiger is dan het andere — zij zijn karakteristieke onderdeelen van de stad en op zich zelve zijn zij de tot zich getrokken aandacht waard. Maar waar die huisjes niet passen? — in de armoedige grauwe volksbuurten. Daarvoor zijn zij veel te welverzorgd en te verfijnd. Zij doen daar als een geciseleerde zilveren toiletspiegel op den morgens rand van een keukengootsteen. Hunne verfijning wordt geaffecteerdheid en de omgeving wordt er des te grauwer door.’²⁷

De jaren erna werden diverse onderstations door Albert Boeken ontworpen voor de Gemeente-Electriciteitswerken in een eigen stijl en kwam hij van alle architecten van de afdeling Gebouwen het verst van de Amsterdamse School-stijl af te staan.

Een in 1925 oplaaiende discussie liet zien dat de Amsterdammers inmiddels niet alleen aan de huisjes gewend waren, maar ze zelfs mooi waren gaan vinden: ‘De muren van de transformatorhuisjes, die de G.E.W. op verschillende plaatsen in de stad heeft neergezet, worden den laatsten tijd herhaaldelijk als aanplakborden gebruikt. Men vraagt ons hoe het mogelijk is dat het gemeentebestuur een dergelijke beplakking met reclamevuil duldt op huisjes, die veelal toch op eenig bouwkunstig schoon kunnen bogen. De oorzaak van dit euvel is te vinden bij de afdeeling reclame op het Raadhuis, daar deze het recht tot aanplakken op de wanden van deze gebouwtjes voor den tijd van drie maanden aan een reclamebureau verpacht heeft. Einde Juni loopt deze pachtovereenkomst af en ze zal daarna niet meer verlengd worden. De ontsierende reclame zal dan dus van de transformatorhuisjes verdwijnen.’²⁸

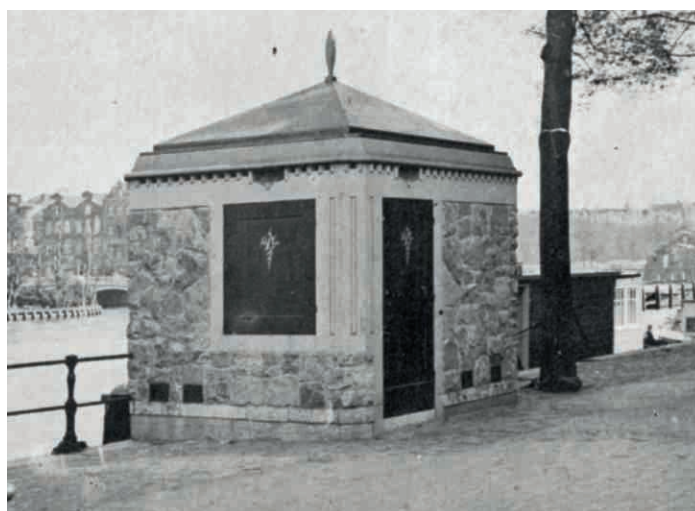

HOUTEN PROTOTYPE VAN TRANSFORMATORHUISJE IN SARPHATIPARK
HET WERD NIET IN PRODUCTIE GENOMEN
ABEL KOK
1917

ALTERNATIEF ‘EXOTISCH’ ONTWERP
NIET UITGEVOERD
ABEL KOK
1917

SPUI, CA. 1919
LEGMEERPLEIN, 2017
ONBEKENDE LOCATIE CA. 1919

SPUI, 2016 • OVERGESCHILDERD EN VERZONKEN
HOOFDDORPPLEIN, 2017
AMSTELDIJK, CA. 1919

SARPHATIPARK, 2016
AMSTELDIJK, CA. 1985
EMMAPLEIN, 2016

SARPHATIPARK, CA. 1919
JOHANNES VERHULSTSTRAAT, CA. 1919
'S-GRAVESANDEPLEIN, 2017

Havenloodsen

De gemeente Amsterdam bouwde aan de Oostelijke Handelskade loodsen, die zij verhuurde aan Lloyd. Op één van de loodsen was een markante toren geplaatst met klokken aan alle zijden. De vensters waren zesdelig. De hekpijlerbekroningen waren voorzien van beeldhouwwerk. Na enige omzwervingen zijn deze nu geplaatst op de KNSM-laan 311 voor de Kompaszaal.

AD GRIMMON • INTERIEUR

HAVENARBEIDERS MET STOOMBOOT • ZANDSTEEN, 100 CM

HAVENARBEIDERS MET STOOMTREIN • ZANDSTEEN, 100 CM

KOGGESCHIP • ZANDSTEEN, 80 CM

WAPEN VAN AMSTERDAM (MET MARABOE) • ZANDSTEEN, 80 CM

HILDO KROP • SCULPTUUR

1919 [1916]

Schoolgebouwen

Aan de schoolgebouwen die tussen 1915 en 1919 werden ontworpen werkten enige architecten van de afdeling Gebouwen, waaronder Ad Grimmon, Gerrit Jan Rutgers en Michel de Klerk. Van Ad Grimmon is de Bickerschool aan de Nieuwe Teertuinen. Daarnaast was hij als architect-intérieur bij (waarschijnlijk alle) scholen betrokken.

Van Rutgers is bekend dat hij werkte aan de scholen aan de Zocherstraat en de Haarlemmer Houttuinen.

Michel de Klerk ontwierp in de korte periode dat hij werkzaam was bij Publieke Werken in 1915 een school aan de Nieuwe Tolstraat, de huidige Lutmastraat, die in 1919-1920 werd uitgevoerd. De Klerks school onderscheidt zich van de andere scholen door de in diepte verspringende bouwblokken en de horizontale benadrukking van de verdieping door de grote aaneengesloten raampartijen in een lichte omlijsting. Alleen de verdieping van de middelste travee heeft geen lichtgekleurde verdieping. Opvallend is dat de entree niet centraal in de middenpartij is geplaatst maar ernaast in een terug springend blok. Bij alle overige scholen is de entree geprononceerd en vaak door sculptuur nog geaccentueerd. Gedeeltelijk is het uitspringen van de entreepartijen te verklaren door de verplichting om bij scholen de buitendeuren naar buiten te laten draaien. Hulshoff legt in 1918 in *Wendingen* het gevolg uit: 'Het verbod deze over den weg te doen draaien doet als regel met hekken afgesloten portieken ontstaan'.²⁹ In het artikel beschrijft hij ook een school aan de Wormerveerstraat en gaat hij in op een ander terugkerend element, de toetreding van (zon)licht: 'Meestal worden voor de Gemeente-scholen zulke terreinen gekozen, die het mogelijk maken alle klasse-lokalen aan de achterzijde van het gebouw te groepeeren, welke achterzijde dan ongeveer op het Zuid-Oosten moet liggen. In alle gevallen moeten de klasse-lokalen voldoende zon krijgen; soms, indien geen beter terrein te vinden is, zooals in dit geval — moet van deze ligging op het Zuid-Oosten afgezien worden.'

In 1920 komt hij op beide punten terug bij de beschrijving van een school aan de Haarlemmer Houttuinen: 'De school is gebouwd in een zeer smalle straat; de gevel is even teruggelegen om meer licht in de vertrekken aan den voorgevel te ontvangen; daarmede kan tevens een goede oplossing gegeven worden aan den ingang, die altijd bij scholen (naar bui-

.....

SCHOOL LETTER Z, DE PINKSTERBLOM
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
TWEDE BOERHAAVESTRAAT 22
HILDO KROP
1917

Voor de erkerversiering koos Hildo Krop een ram en een papegaai met gestileerd bladmotief. Uitgevoerd in Franse kalksteen.

ten draaiende buitendeuren, die slechts over eigen terrein mogen draaien) eenige moeilijkheid veroorzaakt'.³⁰ Michel de Klerk ontwierp zijn school met de entree naar het zuidoosten. Vandaar de grote ramen aan deze zijde en een (speel)plaats voor de school.

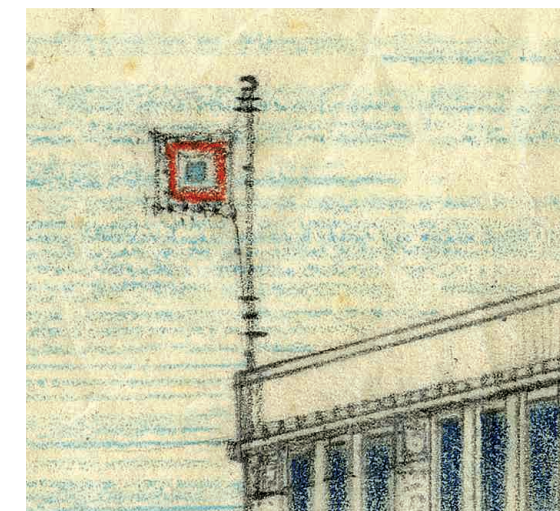
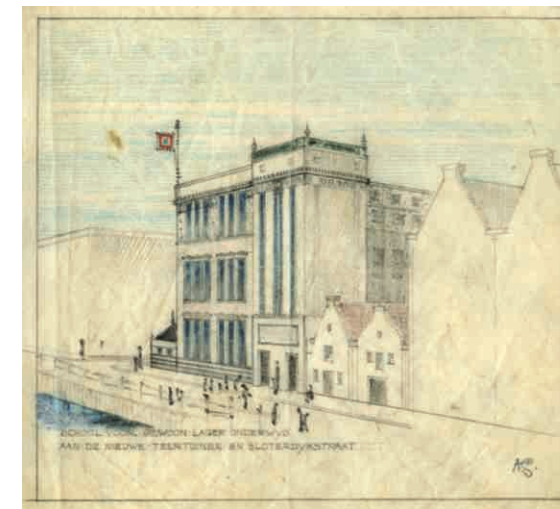
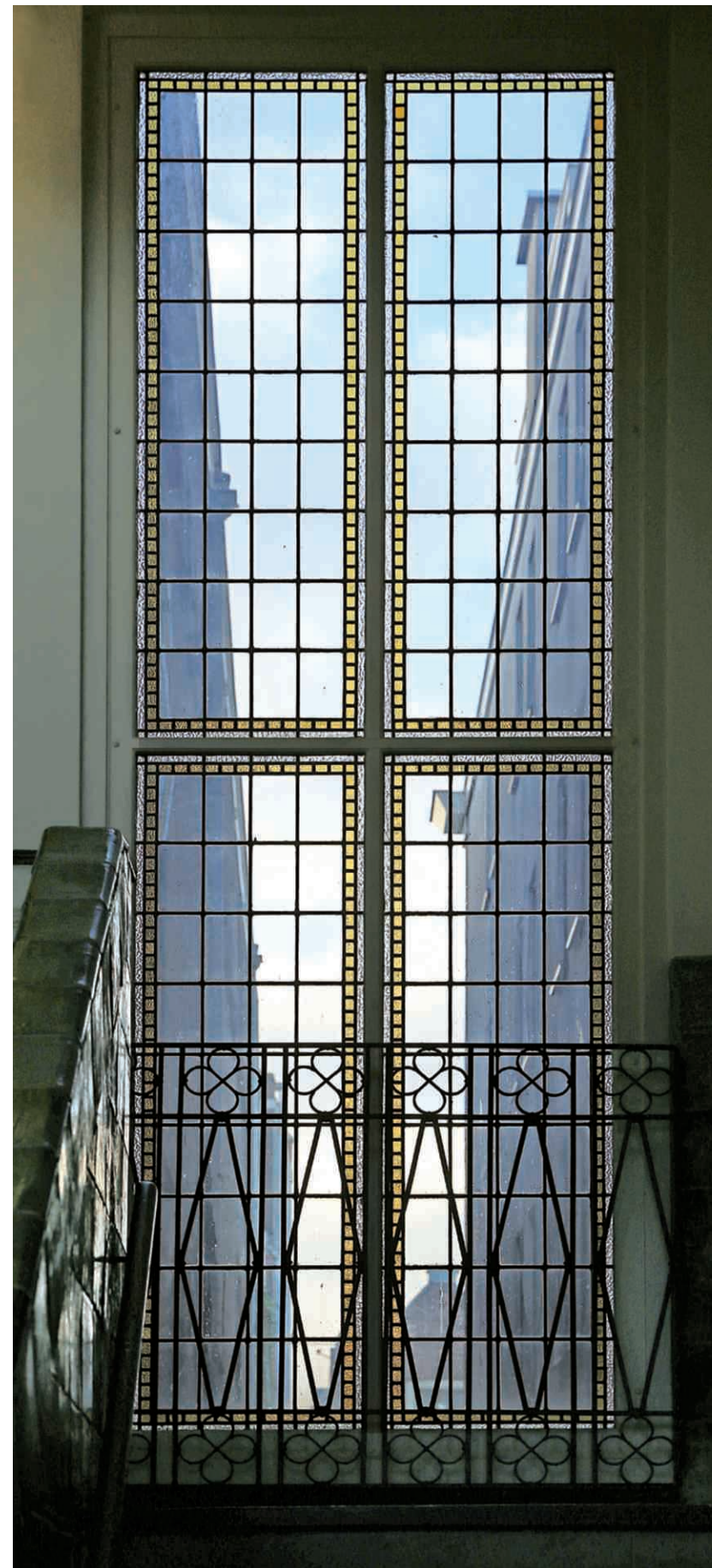
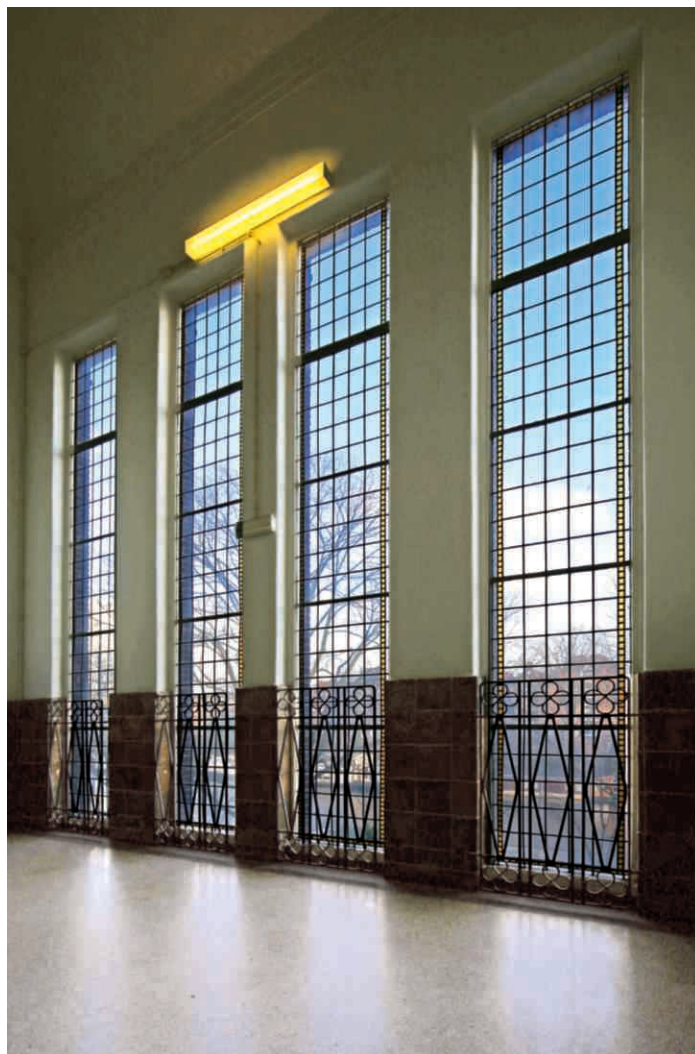
Opvallend is de rol van Hildo Krop. De scholen aan de Lutmastraat, de Nieuwe Teertuinen en de Nicolaas Maesstraat zijn niet voorzien van zijn beeldhouwwerk, maar aan de andere scholen is af te zien dat hij al vanaf het begin van zijn werkzaamheden voor de afdeling Gebouwen een grote mate van zelfstandigheid had in zijn onderwerpkeuze.

Soms sluit deze dicht aan bij de naam van de locatie, bijvoorbeeld een Tranvaalse ruiter in de Transvaalbuurt (boven), en soms bij de naam van de school, bij de school in de Oostzaanstraat, die waarschijnlijk al 'De Veulens' heette.

Op sommige scholen is de betekenis minder goed te duiden. Op de Houtmanschool aan de Wormerveerstraat ontwierp Krop een zittende boeddha met het wapen van Amsterdam tussen twee staande figuren en de vier elementen: water, lucht, aarde en vuur. Het is thematisch niet eensluidend en is daarmee ook exemplarisch voor Krops werk. In één gebouw of zelfs één sculptuur vermengde hij regelmatig religieuze en mythologische thema's en symbolen uit verschillende culturen. Dat dit ertoe leidt dat niet alle deskundigen het eens zijn over de uitleg van sommige sculpturen mag dan ook geen verwondering wekken. Met name de sculpturen aan de Zocherstraat 23 spleten de geesten. Yteke Spoelstra, mede-auteur van het rapport *Schoolvoorbeelden*, een rapport over de monumentale waarde van scholen in Amsterdam, gaat er vanuit dat Krop zich door het oude Egypte heeft laten inspireren. Zij ziet aan de parkzijde een figuur met 'een Egyptisch faraohoofddekse van het Bovenrijk'.³¹

In *Kunst aan de straat* ziet Frans van Burkom dezelfde figuur als 'de hindoe-zonnegod Vishnu'. De afgebeelde adelaar is in zijn optiek de mythische vogel Garoeda.³²

Bij de interieurafwerking valt het verschil op tussen de stoere wandafwerking met grote plavuizen in de Nieuwe Teertuinen en de Nicolaas Maesstraat en de verfijnde, precies geschilderde, wanden aan de Tweede Boerhaavestraat en de Zocherstraat.

SCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
BICKERSCHOOL • PLACIUSCHOOLO (NA 1935)
NIEUWE TEERTUINEN 17
AD GRIMMON • ARCHITECTUUR, INTERIEURONTWERP
1916-1917

Deze school werd bekostigd door de HIJSM, nadat de oorspronkelijke Placiuschool het veld moest ruimen voor een verbreding van het spoor tussen Amsterdam en Haarlem.

Ad Grimmon, net terug uit Argentinië, kreeg de kans de hele school, inclusief het interieur, te ontwerpen. Op de ontwerpschets wappert trots de vlag met zijn beeldmerk met elkaar insluitende vierkanten. In het interieur maakte hij gebruik van geglazuurde plavuizen van de N.V. Steenfabriek Ouderenzorg uit Leiderdorp. Dezelfde tegels gebruikte hij ook in de twee ULO-scholen aan de Nicolaas Maesstraat (p. 73).

VIJFDE HOGERE BURGERSCHOOL (HBS) MET DRIEJARIGE CURSUS
ZOCHESTRAAAT 23-25
GERRIT JAN RUTGERS
AD GRIMMON • INTERIEUR
HILDO KROP • SCULPTUUR
1916/1918

Aan deze Hogere Burgerschool met driejarige cursus werkte Gerrit Jan Rutgers, samen met Grimmon voor het interieur en met Hildo Krop voor de sculpturen buiten en aan de trappalen binnen.

De garderobenissen ontworpen door Grimmon zijn voorzien van trapsgewijs versmallende openingen met een keperboog.

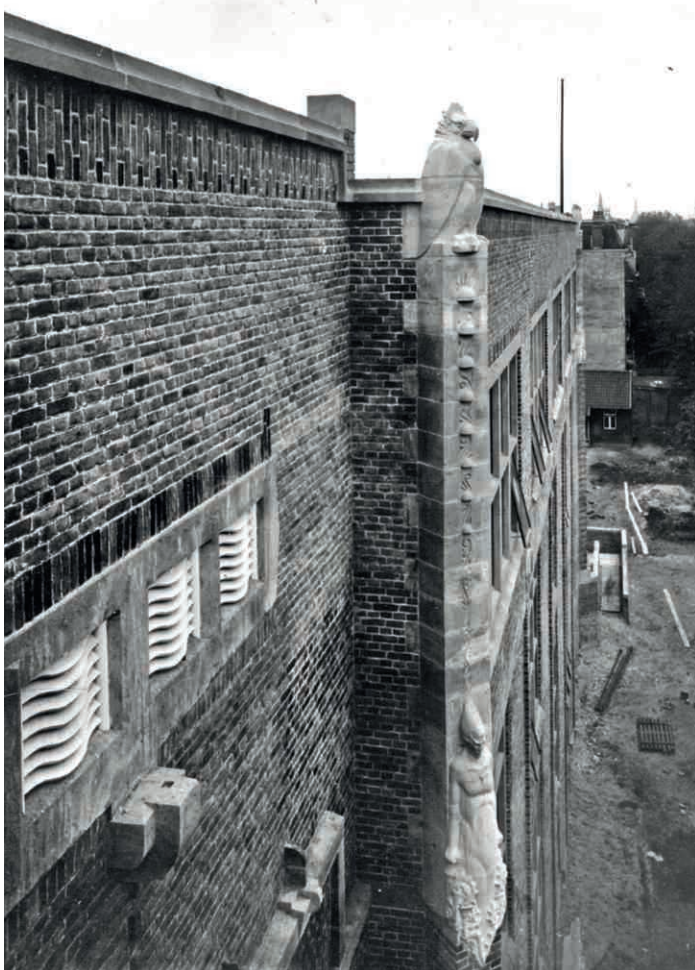
Hildo Krop heeft zowel aan de voorzijde, aan de Zocherstraat, als aan de achterzijde, bij het Vondelpark, sculpturen aangebracht in Franse kalksteen.

De voorstelling met de boogschutter en de slang/draak verbeeldt een monster dat bezig is met het vernietigen van bloemen, die omknakken onder zijn gewicht. De boogschutter heeft zich opgesteld tussen de slang en drie nog overeind staande bloemen

om deze te beschermen. De betekenis is niet zonder meer duidelijk. De boogschutter beschermt de bloemen tegen een kwaad. Gezien de plaatsing op een school kan het gaan om de bescherming van jongeren tegen onwetendheid.

De interpretaties van de sculpturen aan beide zijden van de school zijn nogal verschillend. Folkersma is vooral beschrijvend: 'Aan de ingangspartij bevinden zich twee kapitelen met een vuurspuwende draak en een boogschutter. Op de daklijst aan de voorzijde zitten vogels (misschien gieren); aan de achterzijde wordt een jongensherme omlijst door een floraal motief (stroom van gedachten), bekroond door een roofvogel. Dit motief keert ook terug op de trappalen in de hal, waarop verder slangen, een zeilschip, een hurkende man en een soort komeet zijn weergegeven; de conciërgewoning wordt bewaakt door twee slangen op de trapmuren. Blijkbaar moet de thematiek de scholing en scherping van het verstand verbeelden, die in dit gebouw plaatsvindt. Opvallend is de droge stijl, die versterkt wordt door de structuur van de grauwe steen. De plaatsing beperkt zich tot accentuering en bekroning van architectonische onderdelen.'³³

GEHURKTE FIGUUR OP TRAPPAAL
HILDO KROP
EIKENHOUT, 70 CM

Over deze twee grote gespiegelde reliëfbeelden van de HBS aan de Vondelparkzijde schreef Frans van Burkom: 'Deze reliëfs stellen (...) voor: de hindoe-zonnegod Vishnu, en wel in zijn voorlaatste – negende – incarnatie of avatar als de Boeddha, 'statig oprijzend' uit de oeroceaan, met zijn rijdier, de adelaar Garoeda, als vrijstaande sculptuur boven hem afgebeeld, zittend op de daklijst. Krop heeft Vishnu's eerdere avatars afgebeeld als acht, plat uit de muur stekende, vlammeende zonneschijven en Garuda houdt de negende in zijn klauw, wachtend op zijn herboren heer. Bij elke nieuwe avatar van Vishnu breekt een nieuw 'wereld-era' aan. Hoewel bepaald esoterisch en zeker niet begrijpelijk voor de gemiddelde voorbijganger, is dit thema wel relevant voor de toen heersende tijden van oorlog, want het valt te begrijpen als een aankondiging van vrede en vergeving, misschien zelfs als die van 'het socialisme'.³⁴

Yteke Spoelstra ziet een duidelijke antiek-Egyptische inspiratie. Zij ziet bij de ingang een cirkelvormige slang met de staart in de bek, en beschouwt dit als een godsdienstige voorstelling uit het oude Egypte en symbool voor de eeuwigheid.³⁵ Voor zover bekend heeft Krop zichzelf niet uitgelaten over de betekenis.

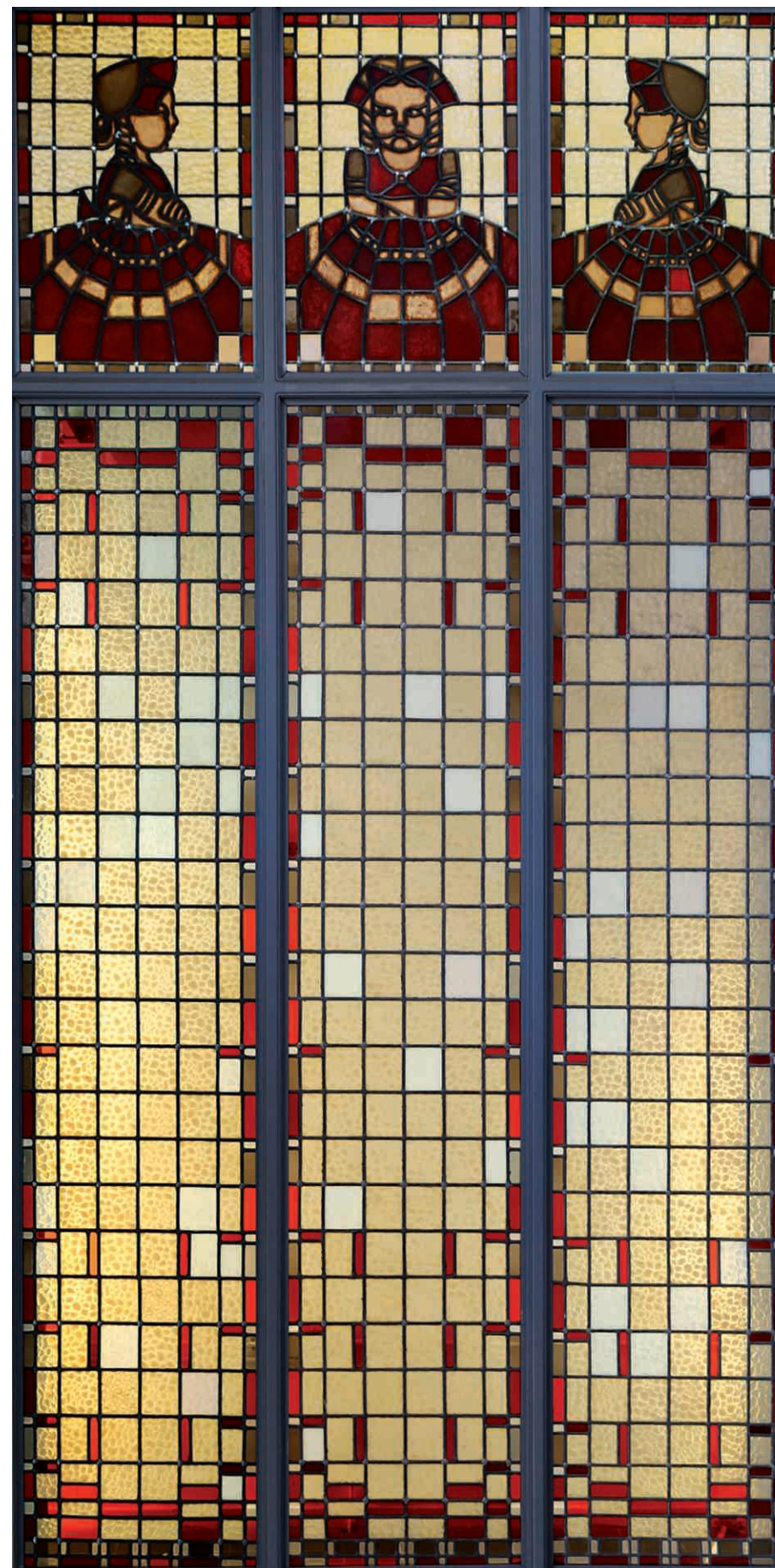
SCHOOL LR. Z, DE PINKSTERBLOM
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
TWEDE BOERHAVESTRAAT 22
HILDO KROP
WILLEM BROUWER • AAPJES
1917

Het schoolgebouw aan de Tweede Boerhaavestraat in Amsterdam was een van de eerste gebouwen van Publieke Werken die in de stijl van de Amsterdamse School werden uitgevoerd. De gevel is nog oorspronkelijk. Voor de erkersiering koos Hildo Krop een ram en een papegaai met gestileerd bladmotief. Het middendeel van de erker (zie p. 62) laat een cartouche met het wapen van Amsterdam zien. Ook is te zien dat dit een openbare school is voor voorbereidend onderwijs. De benaming met een letter (in dit geval de letter 'Z') geeft aan de school bedoeld was voor kinderen waarvan de ouders te bemiddeld waren voor de gratis scholen, maar niet rijk genoeg voor particuliere scholen.

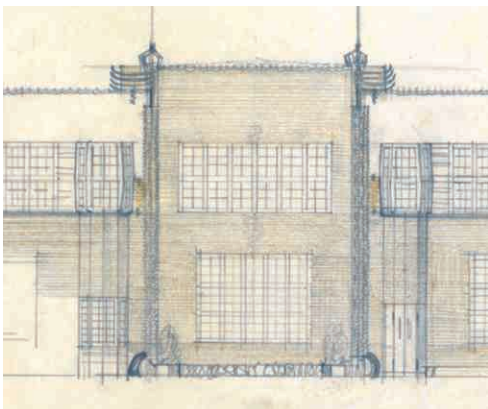
Tussen de ramen op de eerste verdieping van deze school vinden we nog meer dieren, namelijk apen. Dit beeldhouwwerk is niet van Krop, maar wordt toegeschreven aan de keramist en beeldhouwer Willem Brouwer. In 1901 richtte Brouwer een keramisch bedrijf op in Leiderdorp, genaamd Fabriek van Brouwer's Aardewerk. Vanaf 1906 maakte hij ook bouw aardewerk.³⁶

Het interieur is grotendeels vernieuwd – alleen een oorspronkelijk glas-in-loodraam is bewaard. Onbekend is wie het heeft ontworpen. Op een oude foto is te zien hoe bij de trap ronde openingen waren uitgespaard met daarin siersmeedwerk met kronkelende vormen. Deze zien we terug in de school in de Lutmastraat. Opvallend is de decoratieve beschildering van de muren in de vorm van een delicate lambrisering. De doorgangen hebben kepervormige overwelvingen, net zoals in de school in de Zocherstraat.

AAPJES
WILLEM BROUWER
BOUWKERAMIEK
1917

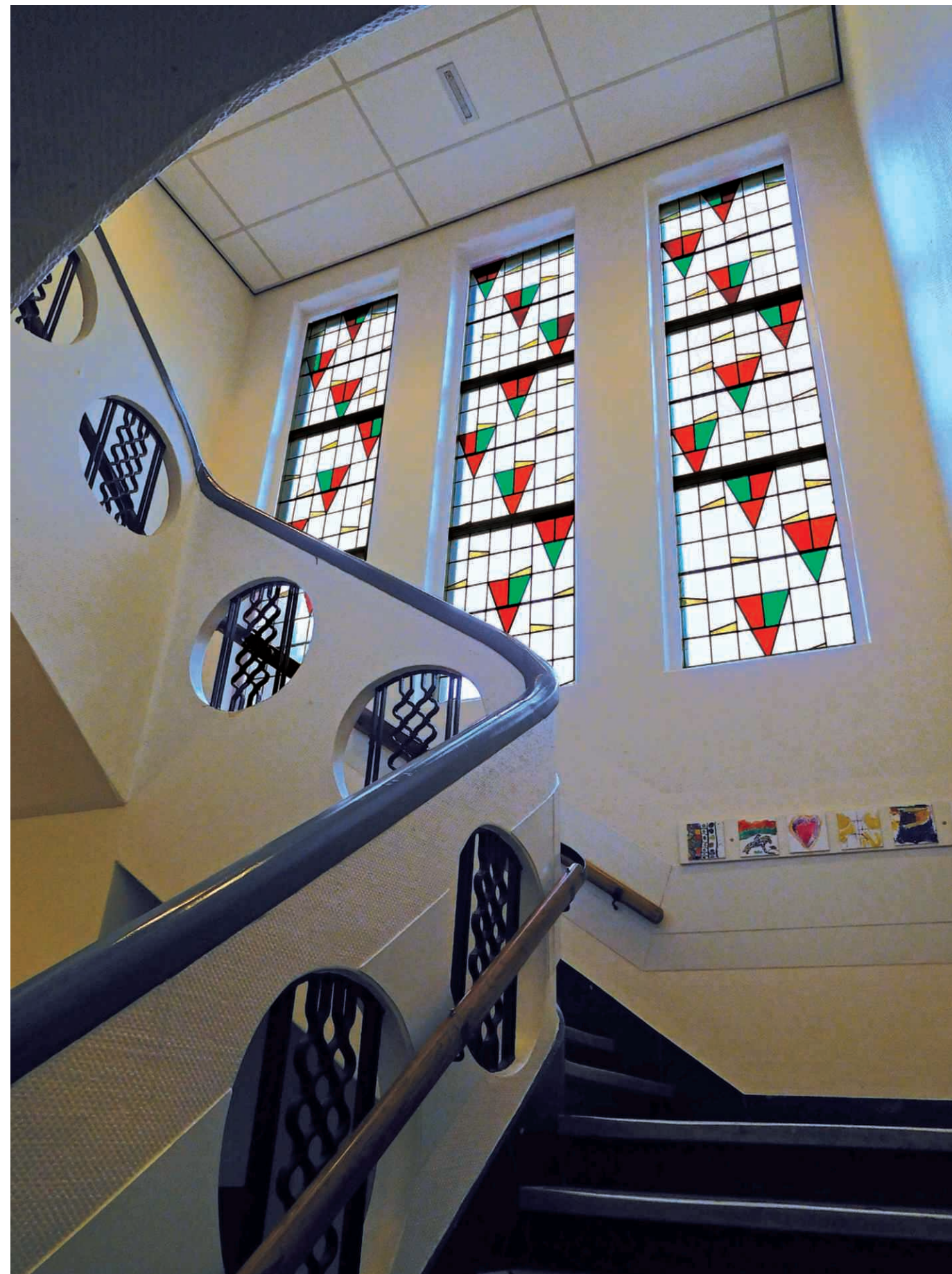
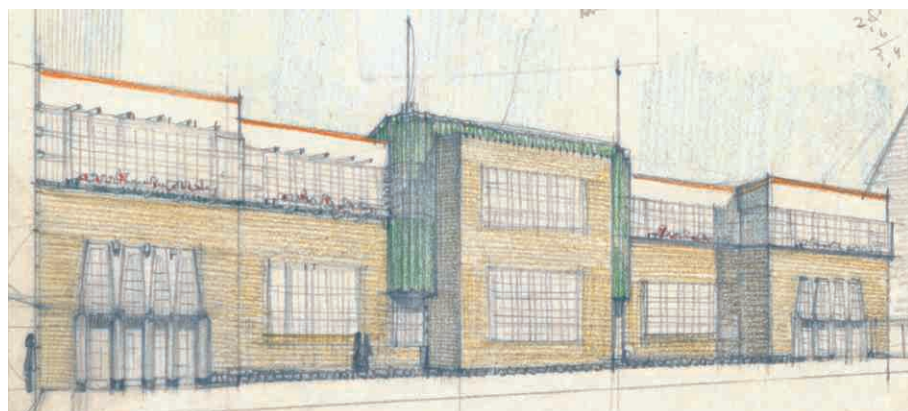
GLAS-IN-LOODRAAM
ONBEKEND

DE GOUDVINK SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND
ONDERWIJS
LUTMASTRAAT 81
MICHEL DE KLERK
INTERIEUR ONBEKEND (GRIMMON?)
1915-1920

Michel de Klerk maakte schetsen voor deze school toen hij werkte voor Publieke Werken gedurende de laatste vier maanden van 1915. De bouw van de school werd in 1916 'met het oog op de hoge prijzen geschorst'.³⁷ In 1919 werd de bouw weer opgepakt door Publieke Werken: 'B. en W. stellen den Raad voor: het bouwen en inrichten van een voorbereidende school op een terrein aan de Lutmastraat...' ³⁸

De Klerk ontwierp de scholen voor een locatie op de 'Nieuwe Tolstraat'. Een jaar later kreeg dit gedeelte van die straat de naam Lutmastraat. 'De straat evenwijdig aan de Tolstraat tot het Henrick de Keijserplein oostzijde en van dit plein westzijde, voor zoover ontworpen, evenwijdig aan de Karel du Jardinstraat [wordt genoemd] Lutmastraat (naar Janus Lutma, zilversmid en graveur te Amsterdam, 1624-1685 of 1689).' ³⁹

HOUTMANSCHOOL VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
GROENLANDSCHOOL
WORMERVEERSTRAAT 15
WILLEM BROUWER • RAAMOMLIJSTINGEN, TEGELTABLEAU
HILDO KROP • BETONSCULPTUUR BOVEN INGANG BOEDDHA
1918 • IN 1964 AFGEBROKEN NA BRAND

CHRISTIAAN DE WETSCHOOL (GEWOON LAGER ONDERWIJS) NR. 105
CHRISTIAAN DE WETSTRAAT 21-23
HILDO KROP • GRANIETEN SCULPTUUR TRANSSVAALSE RUITER
1916/1921/2016 • VERBOUWD

DE SCHROEDER VAN DER KOLKSCHOOL
SCHOOL VOOR BUITENGEWOON ONDERWIJS
HAARLEMMER HOUTTUINEN 145
GERRIT JAN RUTGERS
AD GRIMMON • INTERIEUR
1919-1920 • VERDWENEN

NICOLAAS MAESSTRAAT 124-126
TWEDE SCHOLEN UITGEBREID LAGER ONDERWIJS TWEEDE KLASSE
ROEMER VISSCHERSCHOOL OP NR. 124, CA. 1917
NICOLAAS MAESSCHOOL OP NR. 126, CA. 1919
AD GRIMMON • INTERIEUR
1917-1919 • VERDWENEN

SCHOOL LETTER S, SCHOOL DE VEULENS

OPENBARE SCHOOL VOORBEREIDEND ONDERWIJS

OOSTZAANSTRAAT 45 (17)

SCHOOL 1914 ONBEKEND • ONTWERP VERBOUWING MICHEL DE KLERK

1915/1919/1925

De school aan de Oostzaanstraat stond al op deze locatie voordat De Klerk aan zijn ontwerp begon. De school is gebouwd tussen 1914 en 1915 door een architect van Publieke Werken. Het gebouw had een zeer traditionele gevel met eclectische invloeden. Het bouwwerk bestaat uit drie volumes, waarvan het middelste enigszins lager is. Erg lang heeft de school in deze hoedanigheid niet bestaan.

In 1917-1918 ontwierp Michel de Klerk in opdracht van Eigen Haard een derde woningcomplex met arbeiderswoningen aan het Spaarndammerplantsoen: Het Schip. Aan de Oostzaanstraat lag midden in het complex een schoolgebouw. Deze school stond er al en werd in eerste instantie aan weerszijden ingebouwd met een tweetal ronde overkluizingen. In 1925 is het oorspronkelijke ontwerp van De Klerk alsnog uitgevoerd, waarbij de school met een derde bouwlaag werd geïntegreerd in de rest van het bouwwerk. Aan de zijde van het Spaarndammerplantsoen kwam een postkantoor – een idee van directeur Gemeentelijke Woningdienst Arie Keppler: met een postkantoor in de buurt gingen de arbeiders misschien meer sparen.

ONTWERPTEKENING

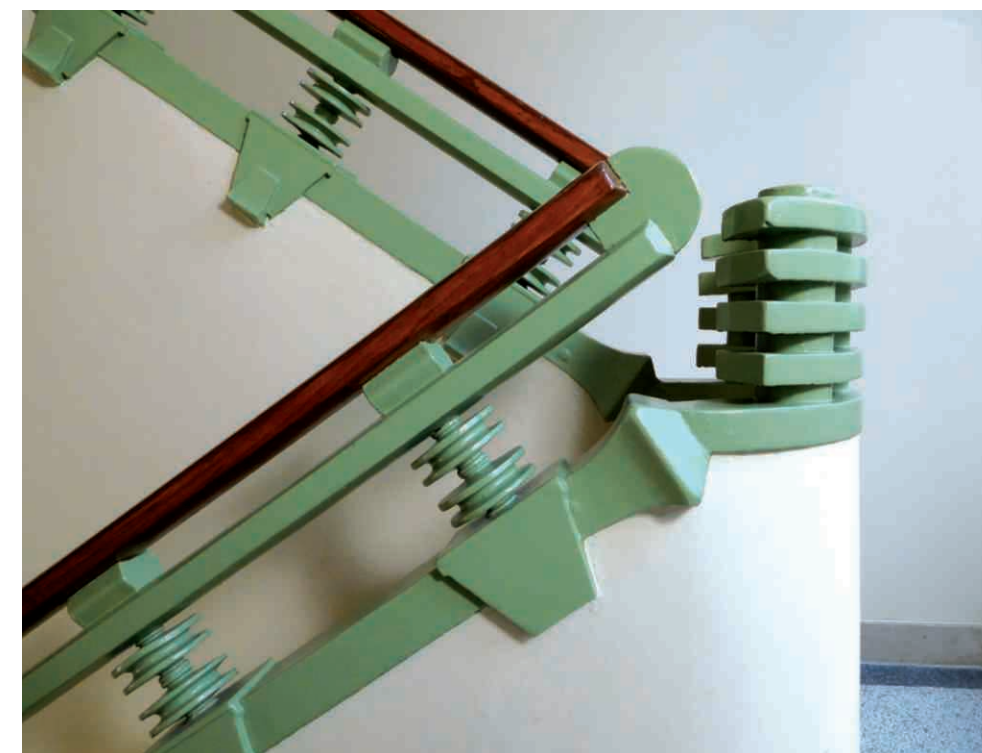
MICHEL DE KLERK

1919

TRAPPENHUIS

HILDO KROP

1925

TRAPPAALBEKRONING: MAN TEMT VEULEN/PAARD
GEBEITST HOUT, 60 CM

STEIGEREND VEULEN
BOUWAARDEWERK

MANNETJE MET STAF
BOUWAARDEWERK, 35 CM

Hildo Krop kreeg de opdracht de school te verfraaien en nam het motief van veulens als uitgangspunt. Of de school in 1925 al De Veulens heette of dat het die naam kreeg naar aanleiding van Krops werk is niet zeker.

RENNEND VEULEN, MANNEN/KINDEREN, BLOEMMOTIEVEN
AJOURRELIËF, NOTENHOUT, GEDEELTELIJK VERGULD, 50 CM

BOOGSCHUTTER MET DIER- EN BLOEMMOTIEVEN
GRANIETBETON, 100 CM
AJOURRELIËF

HILDO KROP
1925

Ton Heijdra (Museum het Schip) heeft de voorstelling boven de entree beschreven: 'Boven het portiek van de centrale entree bevindt zich een beeldhouwde kraagsteen van graniet beton. In het midden staat een geconcentreerde boogschutter met een gespannen pijl. Boven springen vier hinde. Rechts komen dreigend twee wolven aanlopen en links kronkelt zich een slang. Onder zitten enkele vogels, omgeven door bloemen. Het beeldhouwwerk is duidelijk geïnspireerd op het verhaal van Apollo in de Griekse mythologie. Apollo werd vaak voorgesteld als een jongeman, met pijl en boog. Hij was de god van de kudden en de patroon van de herders maar daardoor ook de vijand van de wolven. Apollo was niet alleen herdersgod. Hij beschermde ook het boogschieten, de geneeskunde en de muziek. Het kan zijn dat Hildo Krop hem uitgekozen heeft omdat Apollo met zijn pijl en boog de klassen met kleuters tegen het gevaar kon beschermen.'⁴⁰

1920-1926

**DE AFDELING GEBOUWEN
SPIL IN DE UITBREIDING
VAN AMSTERDAM**

NICO LANSDORP
1885-1968

Architect:
1919-1929
Hoofdarchitect :
1929-1932

ALBERT BOEKEN
1891-1951

Adjunct-architect:
1919-1926

ANTON KURVERS
1889-1940

Tijdelijk opzichter-tekenaar :
1918-1922
Adjunct-bureauchef:
1922-1928

De trossen los

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een nieuwe dynamiek. De schaarste aan materialen nam geleidelijk af en men kon vaart gaan maken met de uitvoering van de voorziene stadsuitbreidingen. In 1921 werd aan de westkant de gehele gemeente Sloten opgeheven en bij Amsterdam gevoegd. Hier zouden de wijken van Plan West, Bos en Lommer en de Westelijke Tuinsteden worden gebouwd. Aan de zuidkant werd de gemeentegrens opgeschoven tot aan de Kalfjeslaan, ten koste van Nieuwer-Amstel. Het Plan Zuid en later Buitenveldert zouden hier worden gerealiseerd. Van de gemeente Ouder-Amstel 'kreeg' Amsterdam een deel van de Groot Duivendrechtse polder, het Hoge land. De gemeente Watergraafsmeer, in het zuidoosten, werd opgeheven en bij Amsterdam gevoegd.

Amsterdam annexeerde verder aan de noordkant van de stad het Zaanse deel van de noordelijke IJpolders en een deel van Oostzaan – hier verrees tuindorp Oostzaan – en de gemeenten Buiksloot, Nieuwendam en Ransdorp. Hier verrees in de jaren twintig de tuindorpen en de latere uitbreidingen van Amsterdam-Noord.

Na de lang voorbereide annexatie vond een sterke groei van de woningbouw plaats en werd de aanleg van voorzieningen als dienstgebouwen, scholen en bruggen noodzakelijk. Tussen 1918 en 1921 werd de woningbouw geholpen door subsidies van het Rijk.

Sommige nieuwe gebouwen, zoals het administratiegebouw van het Trambedrijf, werden in het centrum van de stad gepland.

Verse (en minder verse) krachten

Het aantrekken van de bouwmarkt verleidde enkele architecten van de afdeling Gebouwen om zich weer als particulier architect te vestigen. Gerrit Jan Rutgers verliet de afdeling in 1919. Ook Abel Kok vertrok, in 1920.

Daar tegenover stond de doorbraak van medewerkers die al langere tijd voor de afdeling Gebouwen werkten, maar nu tot volle bloei kwamen en belangrijke opdrachten kregen: Pieter Marnette en Arend Jan Westerman. En er kwamen nieuwe krachten, waaronder in de eerste plaats Nico Lansdorp en daarnaast Anton Kurvers en Albert Boeken.

Arend Jan Westerman werkte van 1914 tot 1919 als bouwkundig ambtenaar en ging daarna aan de slag als adjunct-architect (tot 1922). In de drie jaar dat Westerman als architect werkte voor de afdeling ontwierp hij enkele zeer hoog aangeschreven gebouwen, zoals de Vierde Ambachtsschool, de HBS en Handelsschool die nu het Berlage Lyceum vormen, een badhuis aan de Andreas Bonnstraat en een bemalingsgebouw aan de Amsteldijk, Stadwijck.

Anton Kurvers bezocht de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Kurvers was een allround ontwerper, die straatmeubilair ontwierp, veel grafisch werk deed en de verzorging van interieurs op zich nam. Hij werkte van 1918 tot 1928 bij de afdeling Gebouwen, eerst als opzichter-tekenaar, daarna als adjunct-bureauchef.

Albert Boeken was een beetje een vreemde eend in de bijt van de afdeling, die door meer of minder enthousiaste adepten van de Amsterdamse School-mentaliteit werd bevolkt. Vanaf het begin dat hij op de afdeling werkte ging zijn

belangstelling uit naar een 'concurrerende' stroming in de toenmalige architectuurwereld, die van de Stijl en 8 en de Opbouw.

Hij was functionalistisch ingesteld en zijn ontwerpen vallen op tussen de gebouwen die begin jaren twintig door de afdeling werden geproduceerd. Boeken ging zich vooral met de meest utilitaire gebouwen bezighouden, voor de Gemeente-Electriciteitswerken en de Gemeentelijke Telefoon dienst. In een enkele door hem ontworpen school (aan de Zaaierseweg) komt het verschil met zijn collega's naar voren. In 1926 verliet hij gefrustreerd de afdeling.

Een grote vangst voor Hulshoff was de komst van Nico Lansdorp, die van 1916 tot 1919 voor de Plaatselijke Werken Rotterdam had gewerkt als architect eerste klasse.

Lansdorp bezocht de Openbare Handelsschool in Amsterdam, waarna hij tekenlessen volgde bij R.A. van de Pavert, de chef-de-bureau van Pierre Cuypers. Daarna volgde hij de opleiding M.O. Bouwkunde aan de Hendrick de Keyerschool, die in 1909 was opgericht als avondschool voor bouwkundig onderwijs. Praktijkervaring deed hij op bij de architectenbureaus van Ed. Cuypers en Herman Baanders, waar hij bouwwerken van zeer uiteenlopende aard ontwierp.

Lansdorp kwam als mid-dertiger bij de afdeling Gebouwen. Hij was toen niet alleen al een ervaren architect maar ook een representatief man, met goede organisatorische capaciteiten. Hij ging een heel groot deel van de schoolproductie op zich nemen en werd betrokken bij grote projecten als het Raadhuis (met Hulshoff) en de Centrale Markthallen. Hij ontwikkelde zich ook als theoreticus van de scholenbouw en kreeg het voor elkaar dat de scholen in de vorm van grote complexen op prominente plaatsen in de nieuwbouwwijken werden geplaatst. Om het belang van de gebouwen te benadrukken kregen bijna al zijn grotere gebouwen prominente torens.

Naast gebouwen ontwierp Lansdorp, met architect Jan de Meijer, ook nieuwe kiosken, die op tientallen plaatsen in de stad werden geplaatst. In 1929 werd Lansdorp hoofdarchitect van de afdeling. Drie jaar later verliet hij de dienst om hoogleraar in Delft te worden.

Lansdorp, Marnette, Westerman, Luyken, Boeken, Messer en Lubbers vormden samen met Krop, interieur-architect Grimmon en ontwerper en adjunct-bureauchef Kurvers, een productieve unit. Waar nodig werden nog krachten op projectbasis ingehuurd, zoals Jan de Meijer, de oud-associé van Messer.

Bijzonder is dat twee 'niet zo verse' krachten, namelijk Pieter Marnette en Arend Jan Westerman een hoofdrol gingen spelen op artistiek gebied. Marnette liep al sinds 1908 rond als adjunct-architect en Westerman sinds 1914 als bouwkundig ambtenaar. Van de kerngroep die onstond na de Eerste Wereldoorlog, toen De Klerk en Van der Mey uit beeld waren verdwenen bij de afdeling Gebouwen en Kramer 'zijn ding deed' bij de afdeling Bruggen, waren Marnette en Wester-

Stadhuis Publieke Werken, 25 maart 1921. Zittend v.l.n.r. Anton Kurvers, Altink, Jansen, Winter. Staand v.l.n.r. Klijn, Wit, Céline Schaake-Verkozen, Schreuder, Lusink en Roos.

man de architecten die het meest de Amsterdamse Schoolstijl en -mentaliteit vertegenwoordigden in hun ontwerpen.

Marnette en Westerman waren in staat gesteld om avondcursussen te volgen, waaronder de cursussen die door Jan Hessel de Groot werden gegeven over systematisch ontwerpen en proportieel. De Groot (1865-1932) verzorgde in 1920-1921 lessen systematisch ontwerpen en proportieel voor de architecten van Publieke Werken. Vierentwintig ambtenaren schreven zich in, met goedkeuring van Bos, waaronder Grimmon, Kurvers, Luyken, Marnette en Slebos.

Een club om trots op te zijn

Terugkijkend is het bijzonder hoe de afdeling Gebouwen van Publieke Werken zich profileerde en aan zijn imago werkte. Er werden tentoonstellingen georganiseerd, Publieke Werken zond werk in naar de Wereldtentoonstelling, de 'Exposition Internationale des Arts Décoratifs', in Parijs in 1925 en organiseerde zelf tentoonstellingen en regelmatig werden journalisten door de afdeling Gebouwen rondgereden om de nieuwe bouwwerken te bekijken.

Uitgangspunt was de promotie van de afdeling als een geheel – de belangrijkste figuren, Hulshoff en Lansdorp, kregen wel extra aandacht. Zo werd Hulshoff in 1924 bedacht met de titel Stadsarchitect. Lansdorp kreeg veel mogelijkheden om zich te profileren als autoriteit op het gebied van het bouwen van publieke gebouwen. Hulshoff en Lansdorp waren ook het gezicht van de afdeling naar buiten en in de omgang met grote opdrachtgevers. Zij waren dan ook degenen die wer-

den belast met het ontwerp van de nieuwe vleugel van het Raadhuis aan de Nieuwezijds Voorburgwal.

In 1923 werd in Amsterdam een 'Bouwkunsttentoonstelling' georganiseerd, niet geheel toevallig in het bijna voltooide 'Tramgebouw' aan de Stadhouderskade, tegenover de Overtoom (zie p. 88) – een gebouw dat was ontworpen door Pieter Marnette. De pers was enthousiast: 'Afzonderlijk moet vermeld de afdeling 'Gebouwen' van Publieke Werken van Amsterdam. Dat is een afdeling waar blijkbaar hard en goed, met breed en jong aesthetisch inzicht gewerkt wordt door ir. A.R. Hulshoff, hoofd der afdeling en zijn mede-architecten A. Kok, N. Lansdorp, den energieken secretaris dezer tentoonstelling, B.A. Lubbers, E.P. Messer, ir. A. Boeken, Th.R. Luyken, P.L. Marnette, J. Roosing en A.J. Westerman. Door ieder zal gaarne kennis genomen worden van de plannen der heeren Hulshoff en Lansdorp voor de verbouwing van het huidige stadhuis.'¹

In de pers werd de 'Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes' in 1925 met argusogen gevolgd. Er zouden onderscheidingen uitgereikt worden en men was benieuwd hoe het 'nieuwe' Nederlandse bouwen internationaal stond aangeschreven. De medaillestand werd bijgehouden: 'Omtrent het aantal onderscheidingen, volgt hieronder de lijst der inzenders, die deze hebben behaald, waarbij genoemd zijn onder (A.) de kunstenaars en onder (B.) degenen, die ontwerpen hebben uitgevoerd. De graden der bekroningen zijn overeenkomstig het Fransche reglement in afdalende reeks: Diplôme de Grand Prix, Diplôme d'Honneur, Diplôme de Médaille d'or, Diplôme de Médaille d'Argent, Diplôme de Médaille de Bronze en Mention.

Architectuur. Grand prix: (A) K.P.C. de Bazel, dr. H.P. Berlage, W.M. Dudok, M. de Klerk, Publieke Werken afd. Gebouwen, Amsterdam, en J.F. Staal, (B) C. Alberts en Zoon.

Diplôme d'Honneur: (A) irs. Bijvoet en Duiker, P. Kramer en J.M. Van der Mey.'²

Zou er op de burelen van de afdeling een flesje open zijn getrokken? Allard Hulshoff had zijn PR-zaken direct op orde: 'De Redactie ontving van den Stadsarchitect van Amsterdam, de heer H.A.R. Hulshoff, het volgende schrijven: naar aanleiding van den prijs, welke door de Jury der Parijsche Tentoonstelling aan de Afdeling Gebouwen, Publieke Werken, Amsterdam is toegekend, verzoek ik u beleefd te berichten, dat de inzending bestond uit 18 foto's, betreffende de volgende werken: 1, 2, 3. verbouwing Raadhuis; 4 en 5. scholen Jan Lievensstraat; 6 en 7. scholen Hygiëaplein; 8. school Kattenburgerkade; 9. school Krusemanstraat; 10. school Haarlemmer Houttuinen; 11 en 12. H. B. S. en Handelsschool, J. Israëlskade; 13. Badhuis Andreas Bonnstraat; 14, 15, 16 en 17. 4e Ambachtsschool; 18. Bemalingsgebouw Amsteldijk.

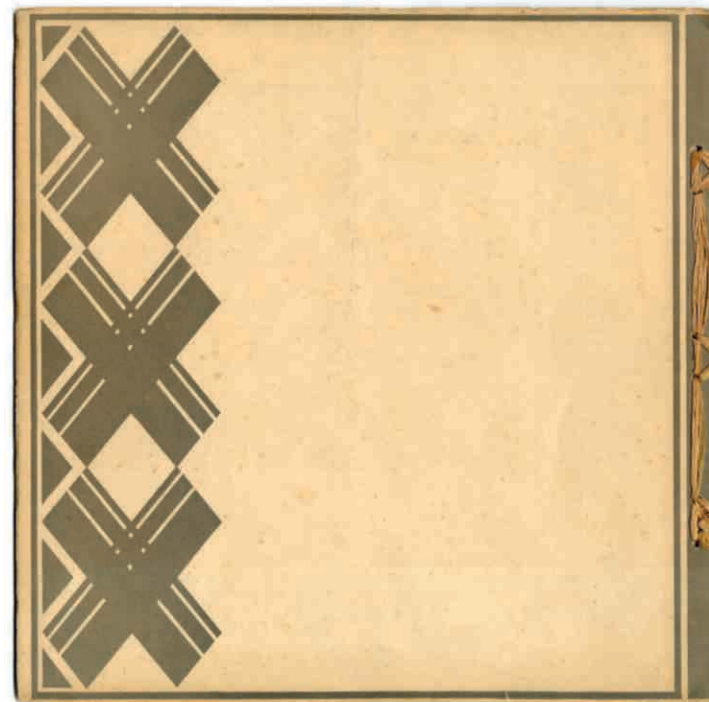
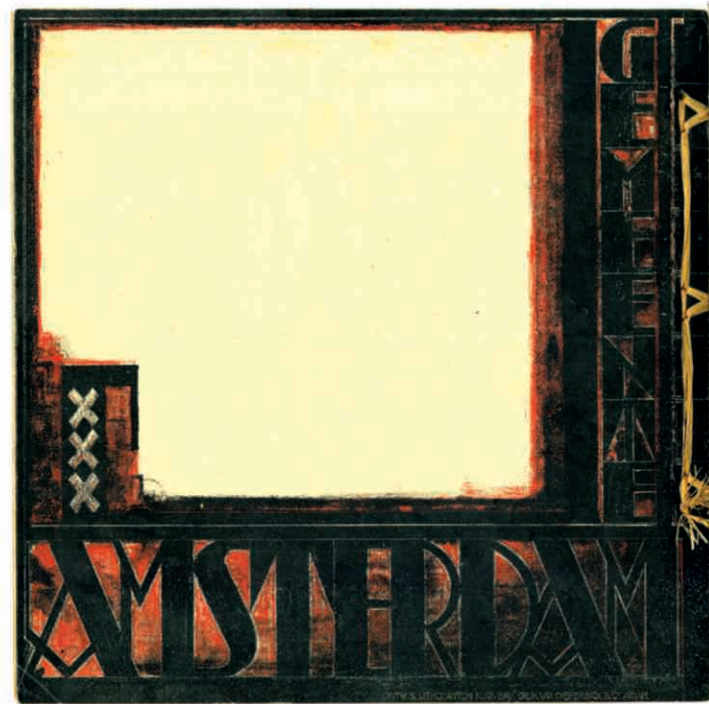
Bij de uitvoering dezer projecten waren voor het architectonische gedeelte voornamelijk betrokken, voor wat betreft: a. de verbouwing Raadhuis, de scholen Jan Lievensstraat, de scholen Hygiëaplein en school aan de Kattenburgerkade, arch. N. Lansdorp; b. de school Corn. Krusemanstraat, arch.

Th.R. Luyken; c. de school Haarlemmer Houttuinen, arch. G.J. Rutgers; d. de H.B.S. en de Handelsschool Jozef Israëlskade, het badhuis aan de Andreas Bonnstraat, de 4e Ambachtsschool en het Bemalingsgebouw Amsteldijk, arch. A. J. Westerman. Het feit, dat de architecten Rutgers en Westerman niet meer aan de Afd. Gebouwen verbonden zijn en de wensch hier te wijzen op het belangrijk aandeel, dat de arch. Lansdorp in dit resultaat heeft gehad, brachten mij er toe aan de hierin belangstellende collega's deze mededeeling te doen.'³

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verscheen in 1927 een verslag van een bliksembezoek aan de werken van de afdeling Gebouwen: 'Het is al weer eenige weken geleden, dat vijf groote grijze auto's de meer dan honderd belangstellenden, allen leden van den Bond van Nederlandsche Architecten, in snellen gang voerden langs rechte en gebogen wegen, langs breede vaarten en door nauwe straten, om te zien wat 'Publieke Werken' de laatste jaren in Amsterdam deed verrijzen. Een flink deel daarvan wordt bezichtigd; alles te zien, ware absoluut onmogelijk geweest, want zóó uitgebreid is de bouwdienst in onze snelgroeijende hoofdstad, zóó veel gebouwen, badhuizen, gewone en bijzondere scholen enz. enz. worden geëischt door het trekken van de bevolking naar de periferie der stad, dat men dagen noodig zoude gehad hebben voor een tocht langs al de nieuwe werken, welke de gemeente deed verrijzen.'⁴

Het tijdschrift *Wendingen*

Twee nummers van *Wendingen* werden gewijd aan Publieke Werken, waarvan één, in 1923, werd voorzien van een inleiding van Jan Gratama: 'Het is Amsterdam ernst met de bevordering van haar bouwkundig schoon; en zij wil positief het scheppend talent hiertoe in dienst stellen. Zij beseft daarbij terecht, dat zij den kunstenaar zooveel mogelijk moet vrij laten, blijkbaar het bekende devies huldigend: 'Die Zeit ihre Kunst, die Kunst ihre Freiheit'... In Amsterdam is het mogelijk geweest, dat de woningblokken van De Klerk aan het Spaarnammer Plantsoen konden verrijzen, architectuurscheppingen met een vrijheid in de vormgeving, waarvan de vreemdelingen getuigen, dat deze in hun landen niet toegelaten zou worden, vooral niet door de ambtenaarswereld. Amsterdam stelt hare eischen hoog; zij begrijpt, dat de stedenbouwkundige en architectonische behandeling van hare groote uitbreidingen in Zuid en West, met de vele nieuwe buurten, straten en pleinen, met de duizenden woningen en talrijke openbare gebouwen, in snel tempo op te richten, voor een lange toekomst het karakter van Nieuw-Amsterdam bepaalt. ... het gevolg is een groote architectonische bedrijvigheid met die eigenaardige aanwakkering van het talent en van de eerezucht der bouw-kunstenaars, welke noodig is voor het slagen van zulke groote en belangrijke plannen.'⁵

OMSLAG WENDINGEN, NOVEMBER 1923
ONTWERP OMSLAG ANTON KURVERS
AFDELING GEBOUWEN PUBLIEKE WERKEN AMSTERDAM

OMSLAG WENDINGEN, NOVEMBER 1927
ONTWERP OMSLAG PIETER MARNETTE
AFDELING GEBOUWEN PUBLIEKE WERKEN AMSTERDAM

Enige jaren later zou Gratama, die veel werkte voor de Gemeentelijke Woningdienst van Arie Keppler, zitting nemen in de commissie voor de stadsuitbreidingen in West, Watergraafsmeer en de Transvaalbuurt.

In 1927 werd er nog een *Wendingen*-nummer uitgegeven met als onderwerp 'Gerealiseerde ontwerpen van de Afdelingen Gebouwen der Publieke Werken te Amsterdam'. De omslag werd vormgegeven door Pieter Marnette. De schrijver ir. A.J. van der Steur stipte een heikel punt aan: '... er mag wellicht nog gewezen worden op het feit, dat de meeste van de hierachter afgebeelden werken het product zijn van samenwerking, een samenwerking, die vaak van zoodanigen aard is, dat het onmogelijk is, aan één werk één bepaalde naam te verbinden. Dit eischt voor den aan een gemeentelijken gebouwendienst verbonden architect een zekere mate van zelfverloochening, waarvoor een bepaald esprit-de-corps en het bewustzijn, als collectiviteit te staan in dienst van de gemeenschap, vergoeding moeten brengen.' Hij concludeert: '...daarom is niet ieder, die architectonische kwaliteiten bezit, welke hem opgewassen doen zijn tegen opgaven als aan een openbaren gebouwendienst worden gesteld, voor die functie geschikt.'⁶

Een 'hele grote broer'

De benaming Amsterdamse School komt niet uit de lucht vallen. Het is zelfs de vraag of een vergelijkbare stroming in een andere stad zo had kunnen ontstaan, net zoals het de vraag is of een overheidsinstelling in een andere stad zoveel invloed had kunnen krijgen op het bouwen als Publieke Werken in Amsterdam in deze periode.

Onderzoeker Vladimir Stissi weet het antwoord wel: 'Er is... waarschijnlijk geen stad in de wereld waarin de gemeente een zo bepalende en totale rol heeft gehad in het stadsontwerp, letterlijk van stedenbouwkundig plan tot stoeptegel (en zelfs tot kapstokhaakje, want ook interieurs deden mee), als Amsterdam tussen 1915 en 1940.' Hij spreekt dan ook over 'de stad als heel grote broer'...⁷

De afdeling Bouwen en directeur Bos bereikten dat niet alleen door de bewondering van de Amsterdammers voor de esthetische kwaliteit van haar werk. Met name Hulshoff zat in vele commissies die de planning en vormgeving van de nieuwe uitbreidingen in 'goede banen leidden'.

Publieke Werken hechtte er veel belang aan om de ontwikkelingen te monitoren en waar nodig te sturen. Hulshoff was hiervoor karakterologisch zeer geschikt. Ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag werd hij als volgt omschreven: 'De heer Hulshoff is een zeer sympathiek, eenvoudig man, van persoonlijke reclame beslist afkeerig. Als wij hem tevoren zouden hebben gepolst over de vermelding van dezen mijlpaal zijns levens, hij zou ons hebben verzocht er met geen enkel woord van te gewagen. Wij hebben er tóch van gewaagd, omdat deze verdienstelijke stadsbouwmeester waard is, bij

de gelegenheid van zijn jubileum voor het publieke front te worden gebracht.'⁸

Het voert te ver om alle commissies op te noemen waar Hulshoff in plaatsnam, maar hierbij toch enige interessante:

'De nieuwe schoonheidscommissie.'

Naar 'Het Volk' verneemt, zullen in de nieuwe schoonheidscommissie o.a. zitting hebben: als voorzitter wethouder Ter Haar: als leken Henri Polak en de heeren D. Hudig en mr. F. Kranenburg; als architecten de heeren A.R. Hulshoff, hoofd-ingenieur van publieke werken, Gratama, Staal, Blauw, Vorkink en Jan de Meyer; als sierkunstenaar prof. R.N. Roland Holst; als tuin-architect de heer J.R. de Koning, hoofd der afdeling beplantingen van publieke werken: als beeldhouwer de heer Polet en als schilder de heer Krabbé.'⁹

'De verdere ontwikkeling van Amsterdam.'

AMSTERDAM. 16 Oct. Naar wij vernemen is in den geest van de commissie voor de bebouwing in Zuid, thans door B. en W. een andere commissie ingesteld, welke de stadsuitbreiding in Amsterdam-West en in Watergraafsmeer en de Transvaalbuurt zal hebben te beoordelen. Deze commissie is als volgt samengesteld: ir. W.A. De Graaf, waarnemend directeur van P.W., voorzitter, ir. A. Keppler, directeur van den Woningdienst, ir. M. E. H. Tjaden, directeur van het Bouw- en Woningtoezicht, ir. J.L. Inckel, hoofd-ingenieur bij de afdeling grondbedrijf en Stefels, bouwondernemer. Als onderdeel der plenocommissie is een architecten-commissie gevormd, bestaande uit de heeren Jan Gratama, voorzitter, J.F. Staal en ir. A.R. Hulshoff, stadsarchitect. Secretaris der commissie is voor West, architect P. Nauta en voor Watergraafsmeer architect G.J. Roes; van de architecten-commissie is secretaris de heer N. Lansdorp. Morgen zal deze nieuwe commissie door wethouder Ter Haar worden geïnstalleerd.'¹⁰

Dat de architecten Nauta en Roes hier deel van uitmaakten is opmerkelijk. In 1921 hadden zij om financiële redenen tot aan de Gedeputeerde Staten toe (tevergeefs) proberen te voorkomen dat zij voor Publieke Werken moesten gaan werken als architect. Via de commissie kwamen zij nu toch weer dicht bij hun oorspronkelijke werkplekken terecht, respectievelijk Sloten en Watergraafsmeer.¹¹

Als men de samenstelling van dit gezelschap Publieke Werken- en Woningdienstmedewerkers en aanverwanten in ogenschouw neemt kan men zich iets voorstellen bij de woorden van Stissi over de stad als heel grote broer. Wichert de Graaf, opvolger van Ad Bos, en Arie Keppler konden in deze commissies blijkbaar prima door één deur.

Waarschijnlijk hoeft men geen medelijden te hebben met de bouwondernemer in het gezelschap, die zijn plan wel zal hebben getrokken. Architecten die niet tot de 'inner circle' hoorden van bijvoorbeeld Hulshoff, Staal en Gratama en er andere ontwerpvoorkeuren op nahielden zullen wel argwanend naar dit soort commissies hebben gekeken.

In de praktijk leidde deze greep op het bouwbeleid ertoe dat met name Lansdorp zijn scholen op door hem gewenste plaatsen kon plannen, met de gewenste lichtval. Hij kreeg ook gelegenheid om scholencomplexen te ontwerpen, waarin meerdere scholen bijvoorbeeld een gymzaal konden delen. Er ontstond ruimte voor monumentale gebouwen, die hij kon bekronen met de door hem geliefde torens.

De positieve kant van deze regie is ook dat we nu een homogene zone stadsuitbreidingen hebben gekregen, die onder de naam 'gordel '20-'40' internationale bewondering heeft geogst.

Vele opdrachtgevers

Na de oorlog was er financiële ruimte om projecten uit te voeren die eerder waren ontworpen, zoals de school aan de Lutmastraat van Michel de Klerk, en er werden talloze nieuwe op touw gezet. Het tramvervoer nam toe nu Amsterdam zo begon te groeien en het Gemeentelijk Trambedrijf trok aan de bel voor een nieuw administratiegebouw.

Het was een relatief jong bedrijf, typerend voor de 'nieuwe tijd'. Op 3 juni 1875 was de eerste paardentramlijn van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) in gebruik genomen. Per 1 januari 1900 had de gemeente Amsterdam dit particuliere bedrijf overgenomen en ging het verder als de Gemeentetram Amsterdam (GTA).

Pieter Marnette werd uitgekozen om dit prestigieuze gebouw te ontwerpen. Het duo Grimmon en Krop mocht hier ook aan de slag. Het belang van het gebouw werd benadrukt door de locatie aan de Stadhouderskade, tegenover de Overtoom. Door de bouw van het nieuwe kantoor op deze plaats kwam er ook een eind aan het plan om de Overtoom als verkeersader naar de binnenstad door te trekken. Er was overwogen om de Leidsegracht te dempen, zodat men via de Overtoom en de gedempte Leidsegracht snel het centrum zou kunnen bereiken.

Om te zeggen dat kosten nog moeite zijn gespaard is wellicht overdreven, maar het is een prachtig gebouw worden, dat tot op de dag van vandaag volledig intact is. Het gebouw heeft een middenblok en twee hoekpaviljoens. De voorgevel van het middendeel is sterk horizontaal en verticaal geleed en doet in dit opzicht denken aan het Telefoongebouw dat Marnette aan de Singel en Herengracht had ontworpen. In de voor- en achtergevel zorgen muurdammen voor een verticaal ritme. Sculpturen van Hildo Krop bekronen de muurdammen. De bovenste verdieping heeft hier ook horizontale accenten.

POLITIEBUREAU NR. 13

ADELAARSWEG 66

1920

Het politiebureau op de Adelaarsweg 66 werd verwoest bij een bombardement in 1943. Het markante gebouw, waarvan de architect niet bekend is, werd niet meer opgebouwd.

HET ADMINISTRATIEGEBOUW
DER GEMEENTETRAM
STADHOUDERSKADE 1
PIETER MARNETTE
AD GRIMMON • INTERIEUR
HILDO KROP • SCULPTUUR
1923

Het interieur, zeer waarschijnlijk door Ad Grimmon ontworpen, is rijk van vorm. De lampen in het trappenhuis zijn gevat in een kader waarin een halve cirkel en een driehoek worden gecombineerd. In het siersmeedwerk contrasteren golvende en scherpe driehoekige lijnen. Boven de deuren in het trappenhuis eindigen de houten glasroedes in een pijlpunt – een ontwerp-motief dat terugkomt bij de ingangdeuren van het politiebureau aan de Overtoom 39. Toen in 1926 de eindafrekening werd gemaakt bleek het crediet van f 50,000 voor de 'meubilerie en stoffeering' met f 15,575 overschreden. Dit bleek politiek geen probleem.¹²

HET ADMINISTRATIEGEBOUW
DER GEMEENTETRAM
STADHOUDERSKADE 1
PIETER MARNETTE
AD GRIMMON • INTERIEUR
HILDO KROP • SCULPTUUR
1923

De reliëfs van Hildo Krop op de pilasters van de benedenverdieping illustreren de geschiedenis van vervoermiddelen: van draagkoets, ridders te paard en omnibus tot trekschuit, met daartussen mannenfiguren met bliksemmotieven (elektrische tram). Dit laatste symbool komt aan de gevel veelvuldig voor. Rondom het gebouw staan hele rijen mannenfiguren met gestrekte armen voor bliksemschichten (linksboven) en aan de voorgevel komen mannenkoppen met hun neuzen net uit boven de bliksemmotieven. Ze omklemmen het elektriciteitssymbool met hun handen. Boven de hoofdingang komt de bliksemschicht terug op de gevelsteen met de knielende man. Aan beide kanten van de hoofdingang zijn ook nog hoeksteentjes te vinden van een ploegende boer.¹³

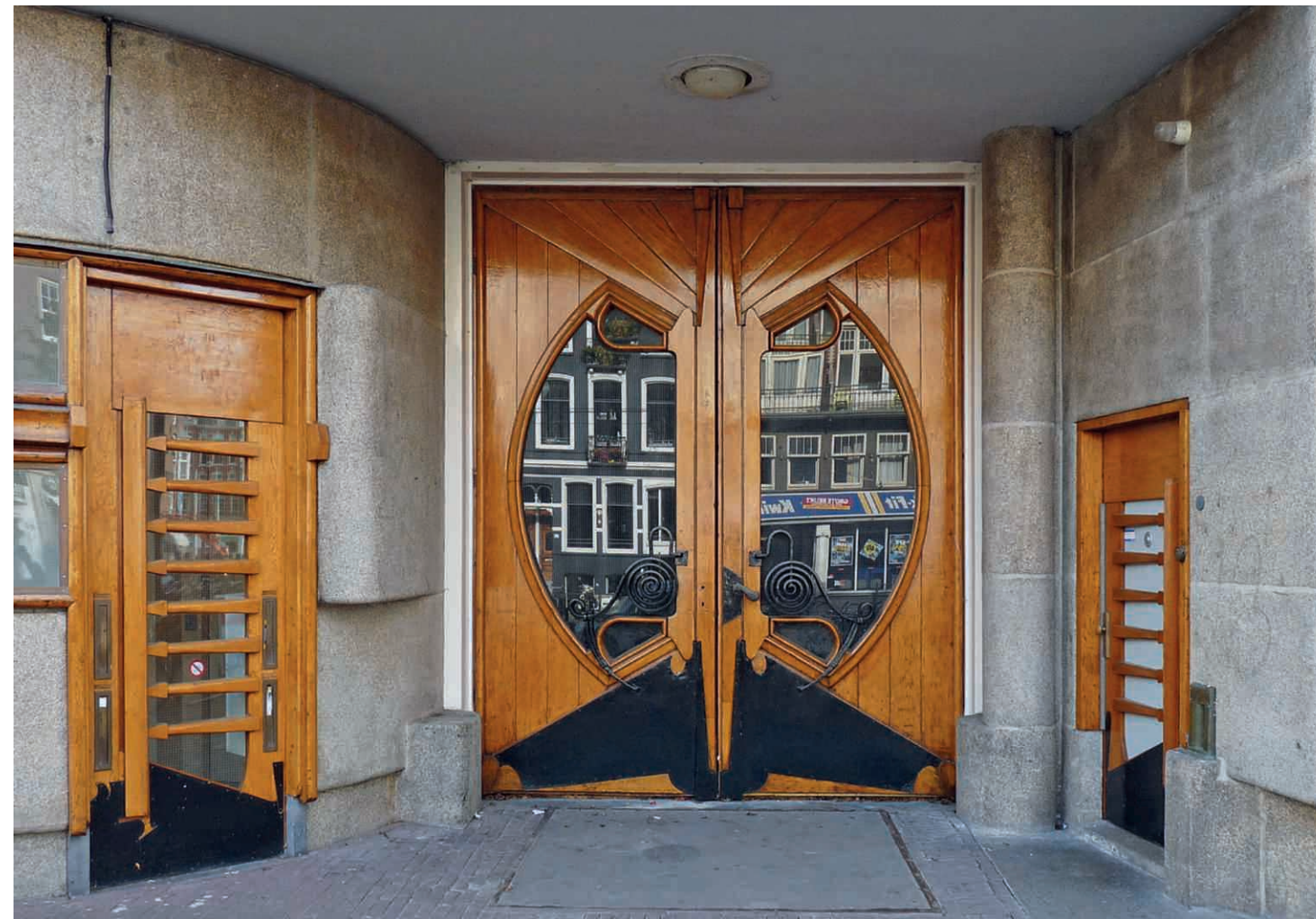
CONSOLEBEKRONINGEN:
MENS EN ELEKTRICITEIT
SYENIET, 106/44 CM

GEVELSTENEN:
MENS EN VERVOER
SYENIET, 30 CM

POLITIEBUREAU VERKEERSWEZEN
OVERTOOM 39
PIETER MARNETTE
AD GRIMMON • INTERIEUR
RIJKSMONUMENT 492082
1924

Ook het autoverkeer groeide snel begin jaren twintig. De verkeerspolitie groeide mee. Zij waren erg blij toen ze een eigen bureau kregen, en hun collega's ook: 'Als één afdeling aan het hoofdbureau een minder prestige huisvesting had, dan was het zeker die, welke met de leiding van het stadsverkeer is belast. De bureau lokalen waren veel te klein en rustig werken was niet mogelijk. Aan den anderen kant maakten de motoragenten met hun knallende Harley Davidson hun makkers en superieuren van andere kamers in het hoofdbureau het leven minder genoegelijk, zoodat beide partijen dolblij zijn, dat het verkeerswezen eindelijk vertrokken is.' Ook de verdere beschrijving is smakelijk: 'Verder is hier een schoollokaal waar de beambten hun instructies ontvangen of afgericht worden. Groot is het vertrek niet, maar toch ruim genoeg om de verkeersagenten te oefenen in de breede armzwaaien of het statige geklapwiek, welke bewegingen nog immer een genoegelijke attractie vormen voor den vreemdeling, die onze hoofdstad bezoekt.'

Daarnaast wijst de verslaggever op een wijze raad boven de uitgang: 'Neemt steeds voldoende tijd – Voor eigen veiligheid.' Een advies, dat in alle straten en in alle tramwagens met grote letters aangeplakt zou moeten worden volgens hem. Ten slotte ver-

meldt hij dat 'de architect van het gebouw de heer Marnette is en dat het interieur ontworpen is door den heer Grimmon.'

Helaas is het interieur geheel verdwenen, maar de ingangspartij is nog grotendeels intact.

Het Gemeentelijke Telefoonbedrijf – of de Gemeente Telefoon – werd een grote opdrachtgever. Het werd opgericht op 4 november 1896 en op 15 september 1940 opgeheven, toen de dienst overging naar de Rijksoverheid en onderdeel werd van het Staatsbedrijf PTT. Na de Centrale Centrum volgden meer centrales. In 1922 schreef Hulshoff na het voltooiën van de Centrale Centrum: 'De Telefoondienst had toen gelukkig weder de beschikking over een uitbreiding van 10.000 aansluitingen. Na dezen bouw echter zijn de aanvragen om aansluiting bij zoo groote hoeveelheid ingekomen, dat verdere uitbreidingsplannen beraamd moesten worden. Als gevolg hiervan werd in November 1920 begonnen met de uitvoering van een vierde centrale in Watergraafsmeer (de Centrale 'Oost'), welke waarschijnlijk over enkele weken gereed zal zijn.'¹⁵ In hetzelfde artikel kondigde hij al de komst aan van centrales in West en Noord en een tweede in Zuid.

De centrale Oost werd ontworpen door Albert Boeken, sinds 1919 in dienst bij de afdeling Gebouwen. Boeken werd op de meest technisch georiënteerde gebouwen gezet, zoals telefoniecentrales en onderstations voor de Gemeente-Electriciteitswerken. In 1920 maakte hij een studiereis naar Duitsland om telefooncentrales te bekijken.

Het gebouw heeft twee ingangen. De in 1960 aangebrachte deuromlijsting bij de ingang op de Kamerlingh Onneslaan 1 (door Krop beeldhouwd) is afkomstig van de centrale Centrum aan de Herengracht 295 (zie p. 44). De ingang aan de Middenweg is oorspronkelijk. De centrale zal naar verwachting binnen enige jaren worden gesloten. Het is spannend wat er met het interieur gaat gebeuren.

De al in 1922 door Hulshoff aangekondigde telefooncentrale Amsterdam-West (afkorting Asd-W), aan de Filips van Almondestraat in de Admiralenbuurt, is in 1923-1925 ontworpen door Boeken. Het was de zesde telefooncentrale van de Amsterdamse Gemeente Telefoon. De bouw was rond 1929/1930 voltooid. Het gebouw staat grotendeels op een binnenterrein met een smal toegangsgedeelte aan de straat.

In 1925 werd de hulpcentrale Noord aan de Wingerdweg 38 in bedrijf genomen. Ook deze was ontworpen door Boeken. De centrale had een capaciteit van duizend nummers, die nog niet allemaal direct in gebruik werden genomen. Deze centrale, die er nog staat, maar waarvan de toekomst onzeker is, had een primeur. Deze is af te lezen aan de granieten gevelstenen gemaakt door Krop. Ze verbeelden het automatische telefoneren: een man en een vrouw telefoneren met elkaar via de nieuwe telefooncentrale. Met behulp van een kiesschijf was het mogelijk geworden zonder tussenkomst van een telefonist(e) te telefoneren met een andere abonnee – 'DOEHETZELF'.

Naast de groei van het telefoneren vanuit huis en kantoor groeide de behoefte aan het telefoneren 'op straat'. Het was nog iets te vroeg voor (onbeschermde) telefooncellen, de telefoons werden geplaatst in kiosken.

In 1925 werden er vijftientig kiosken geplaatst, met een telefoon. Bos, die bang was voor een wildgroei van gebouwtjes en los straatmeubilair, pleitte tevens voor combinatiegebouwtjes: 'Wat nu de onroerende goederen betreft, dient als regel te gelden, zoo weinig mogelijk toe te staan en de eenmaal onmisbare voorwerpen samen te voegen tot een bouwwerkje, waarvan de architectuur op het allerbest verzorgd moet worden. Door een gebouw te maken voor verschillende bestemmingen, zooals wachthuisje voor de tram, kiosk, telefooncel en privaten kan men bij een juiste keuze van de plaats wel iets goeds bereiken, zooals op het Rembrandtplein en in het Weteringplantsoen.... over 't algemeen moet het streven blijven – vooral in de Binnenstad – om de straten en pleinen vrij te houden van bouwwerken en palen...'¹⁶

Deze combinatiegebouwtjes kregen verschillende vormen. Het gebouwtje op het Weesperplein, ontworpen door Marnette, kreeg een wel heel bijzondere (niet-Amsterdamse School) vorm. Daarnaast klopte Publieke Werken aan bij Hein Berlage om twee combinatiegebouwtjes te maken op het door hem ontworpen Mercatorplein.

In 1925 verzezen op vijftientig plaatsen bouwschuttingen, beplakt met reclames, waarachter, zo schreef *De Telegraaf*, 'het wonder zich voltrekt'. Hier werden kiosken gebouwd, 'op bijzondere wijze architectonisch verzorgd'. Tien werden gebouwd naar ontwerp van de ingehuurde architect Jan de Meijer en vijftien iets kleinere door Nico Lansdorp.¹⁷

Er waren genoeg redenen om de vorige generatie, particulier geëxploiteerde, kiosken, te vervangen. De cilindervormige kiosken, ontworpen in 1878, werden bekroond door een dak dat deed denken aan dat van Japanse pagodes en ze waren bloedrood gekleurd. In de loop der jaren 'kleurden' steeds meer van deze kiosken het stadsbeeld. In 1918 bedroeg hun aantal 29. Naast hun uit de mode geraakte uiterlijk speelde een andere omstandigheid: de werkomstandigheden in deze cilinders waren abominabel. In 1918 richtte de Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw zich tot de gemeenteraad met het verzoek de werkomstandigheden te verbeteren door de exploitatie van de kiosken op zich te nemen. Dit was een grote stap, want het commercieel uitbaten van kiosken was tot dan aan marktpartijen overgelaten.

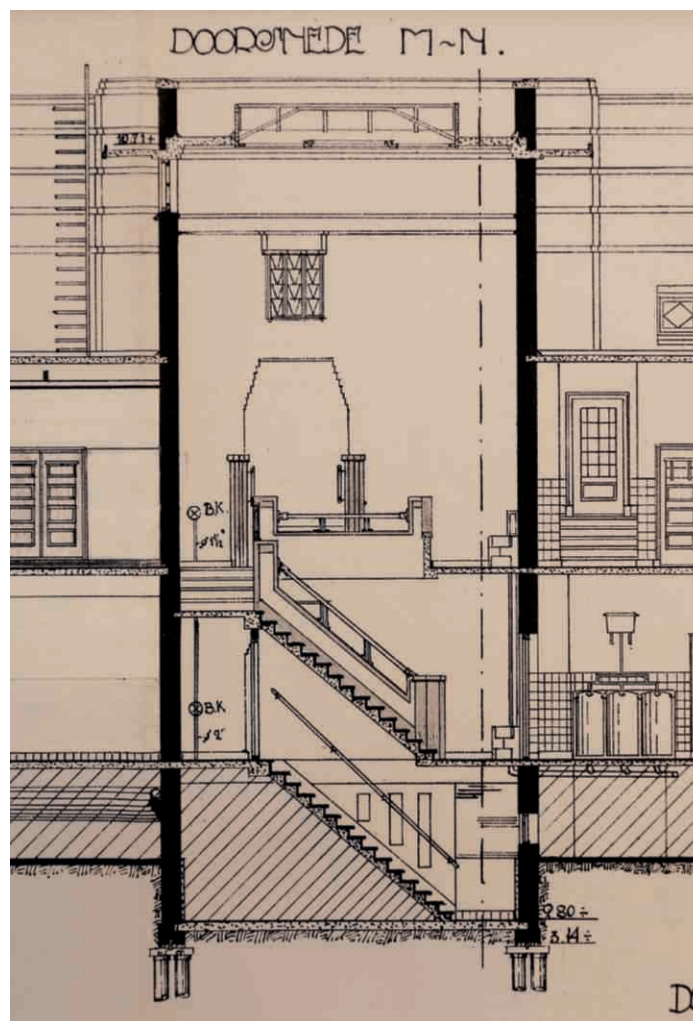
De sociaal-democratische stem in de gemeenteraad woog sterk door bij het besluit van de gemeente om de kiosken onder de gemeente te gaan laten vallen. Nu was er eerstehands controle over de werkomstandigheden van de meeste vrouwen die ze bevolkten; en het uiterlijk kon worden verzorgd door de afdeling Gebouwen van Publieke Werken. Het belang van het straatbeeld werd steeds hoger ingeschat: een goed vormgegeven straatbeeld zou het welbevinden van de burger vergroten.

VIERDE TELEFOONCENTRALE 'OOST'
MIDDENWEG 62
ALBERT BOEKEN
AD GRIMMON
1922/1923

Op een tekening van Boeken, die zich bevindt in zijn archief op Het Nieuwe Instituut in Rotterdam, is de afwerking van het interieur al ingetekend. Het interieur is nog grotendeels intact, alleen lijkt de lamp nu op zijn kop te hangen. De kronkelende lijnen in het siermeedwerk op de deur aan de Middenweg en de lamp aan de zuil doen denken aan het sieraad van het Laboratorium van Gezondheidsleer aan de Mauritskade (p. 47). Dit is ontworpen door Ad Grimmon. De kronkelende lijn (sling, draak?) komt ook terug in siermeedwerk in scholen.

ONDERCENTRALE DER GEMEENTE TELEFOON 'NOORD'
WINGERDWEG 38
ALBERT BOEKEN
HILDO KROP
1922/1923

CENTRALE AMSTERDAM 'WEST'
ZESDE TELEFOONCENTRALE
FILIPS VAN ALMONDESTRAAT 15
ALBERT BOEKEN
1923-1930

Albert Boeken ontwierp de centrale enige tijd voordat hij in 1926 vertrok bij de afdeling Gebouwen, maar het gebouw werd pas in 1930 echt in gebruik genomen. De toegang aan de Filips van Almondestraat 15 is relatief smal, het grootste deel van het herbouw staat op een middenterrein.

Op de bovenste verdieping heeft Boeken een zaal ontworpen met gebogen spanten en lichtkap in de lengte-as, die als vinger-oefening diende voor zijn ontwerp van de Apollohal, waarmee hij in 1933/1934 als zelfstandig architect faam verwierf. De Apollohal wordt beschouwd als voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. Boeken had de aanzet al gegeven bij zijn ontwerpen voor de afdeling Gebouwen. Terugkijkend op zijn tijd bij de afdeling was hij toch gefrustreerd: hij had het gevoel dat hij zich daar niet voldoende had kunnen ontwikkelen.

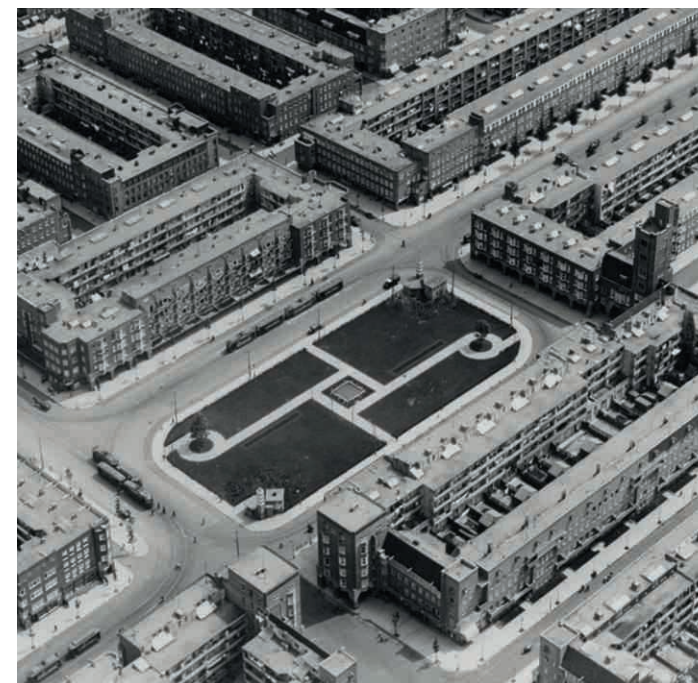
GEBOUWTJES MET GECOMBINEERDE FUNCTIES
KIOSK, WACHTHUISJE TRAM, TOILETTEN
EERSTE WETERINGPLANTSOEN
REMBRANDTPLEIN
ABEL KOK
1921

Bos had een voorkeur voor het combineren van functies in combinatiegebouwtjes. Er verreezen er enige in de stad. Er werd niet lichtzinnig gedacht over het bouwen hiervan en over het bouwen van afzonderlijke kiosken, privaatgebouwtjes en dergelijke: 'En als wij dat alles hebben bezichtigd wordt onze aandacht gevraagd voor de z.g. straatmeubelen, kiosken met sanitaire inrichtingen, instellingen ten openbare nutte als bij het stadhuis, dat nogal eenig stof heeft doen opwaaien. Wij gelooven het gaarne als directeur De Graaf ons mededeelt dat menig architect liever een huis bouwt dan zoo'n 'straatmeubel', dat, ook wat den aesthetischen aanblik van een stadsdeel betreft, aan hooge eischen moet voldoen.'¹⁸

TWEE COMBINATIEGEBOUWTJES
KIOSK, WACHTHUISJE TRAM, TOILETTEN
NOORDZIJDE (BOVEN)
ZUIDZIJDE (RECHTS)
MERCATORPLEIN
HEIN BERLAGE
1926-1928

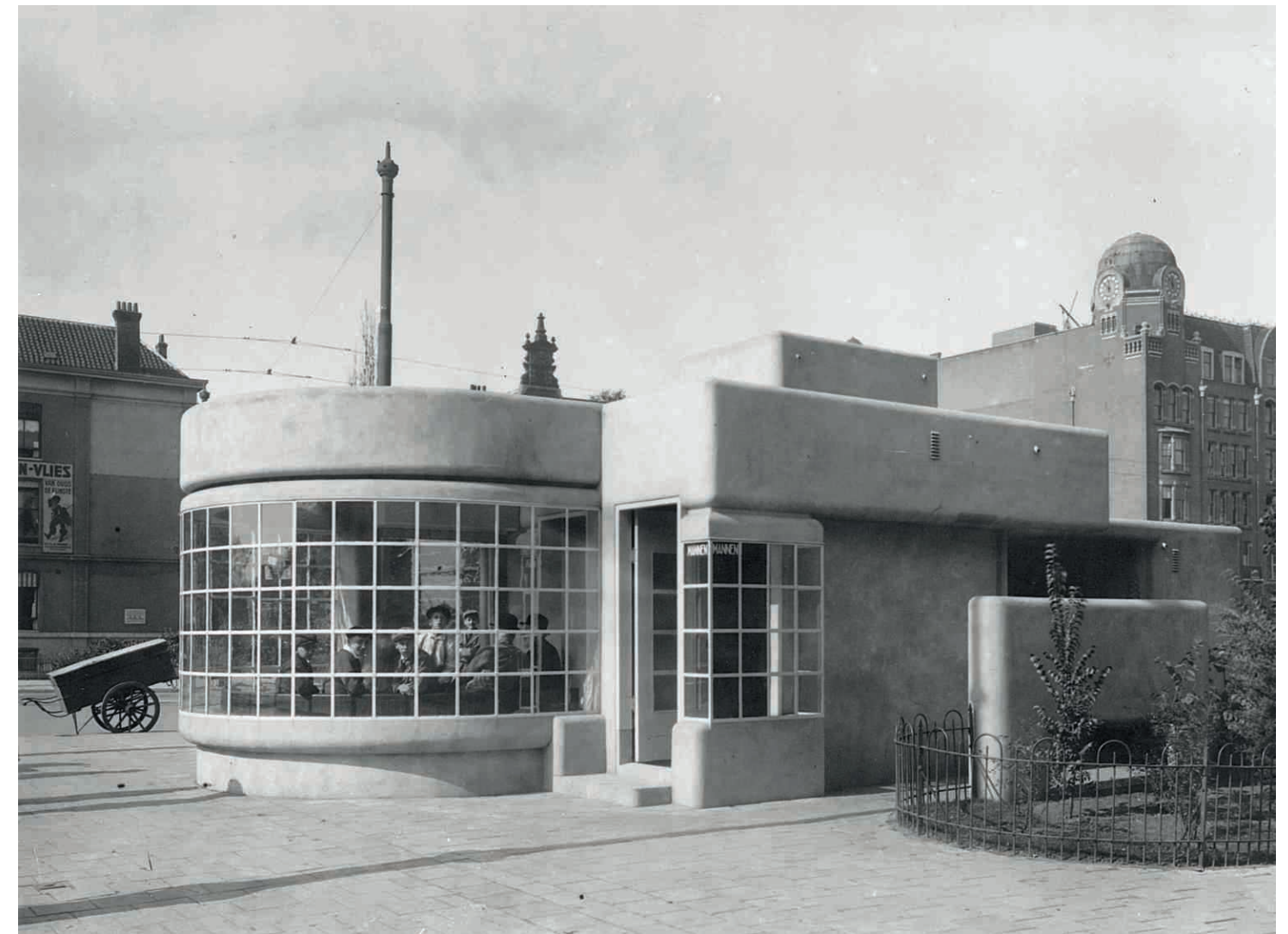
Bij het streven naar het combineren van functies kwam men ook uit bij Berlage. Deze had het Mercatorplein ontworpen en Publieke Werken wilde graag gebouwtjes die pasten in deze omgeving. Berlage was genegen om dit te doen. Het publiek werd van tevoren geïnformeerd: 'Volgens de verdere plannen zullen twee openbare gebouwtjes worden geplaatst, welke ter verhooging van het aspect van dit, uit stedenbouwkundig oogpunt zeer belangrijke punt in West, een monumentaal karakter zullen verkrijgen. Een dezer gebouwtjes is ontworpen aan de Zuidzijde en het andere aan de Noordzijde van het plein. Eerstgenoemd gebouwtje zal bevatten een openbaar toilet voor mannen en vrouwen en een kiosk met telefooncel, terwijl het andere zal worden gebezigd als transformatorenruimte voor de Electriciteitswerken en als wachthuisje der Tram. Bovendien zal bij elk der gebouwtjes een zuil voor lichtreclame worden aangebracht.'¹⁹

In 1926 baarde het combinatiegebouwtje aan het Weesperplein, opgetrokken uit beton, glas en ijzer, opzien in positieve zin. Het sloot weliswaar meer aan bij de ontwerpfilosofie van het Nieuwe Bouwen dan bij de Amsterdamse School, maar het werd wel als de meest geslaagde van de combinatiegebouwtjes beschouwd: 'Het omvat o.m. een wachtlokaal voor de train, een kiosk, een telefooncel, een openbaar privaat en een urinoir. Een dergelijke combinatie van verschillende kleine ruimten, zooals die in de straten van een groote stad noodig is, is al meer toegepast, o.a. op de kruising van de Weteringschans en Vijzelgracht, maar niet zoo gelukkig van vinding als in dit gebouwtje. Het is werk van de afdeling Gebouwen van den dienst van Publieke Werken, waarbij de architect P.L. Marnette een belangrijk aandeel heeft in het aesthetisch bereikte resultaat.'²⁰

Hoewel de afdeling Gebouwen er gemeenlijk van uitging dat een bouwwerk moest aansluiten bij de omgeving, is hier een heel andere weg gekozen. Het gebouwtje is een baken van 'moderniteit' op het toenmalig Weesperplein. Marnette wordt genoemd als ontwerper. Onduidelijk is of ook Boeken hierbij was betrokken. In diens archief in Het Nieuwe Instituut bevinden zich een bouwtekening en bestek van het gebouwtje.

GEBOUWTJE MET GECOMBINEERDE FUNCTIES
TELEFOON, KIOSK, TOILETTEN
WEESPERZIJDE
PIETER MARNETTE
1926

KIOSK FREDERIKSPLEIN, NICO LANSDORP, 1925
KIOSK, PRINS HENDRIKKADE, NICO LANSDORP

‘De gebouwtjes, welke door architect Lansdorp zijn ontworpen, verkrijgen een lengte van 2.30 M. bij een breedte van 1.75 en een grootste hoogte van 3 M. In de voorruimte bevindt zich ‘n publieke telefooncel. Ook is gezorgd voor ‘n privaatgelegenheid voor het personeel. De rest van de ruimte is de eigenlijke verkoopruim-

KIOSK AAN DE AMSTELDIJK, JAN DE MEIJER, 1925
KIOSK, ROELOF HARTPLEIN, NICO LANSDORP

te, die elektrisch zal worden verwarmd. De kiosken van Jan de Meijer hebben een afmeting van 2.30 x 2 M. bij ‘n hoogte van 3.30 M. en geheel dezelfde indeeling. Alleen is de verkoopruimte meer rond, in den vorm van een halven zestienhoek.’²¹

Amsterdam — Dam met nieuwe Kiosk

Amsterdam - W. Willem de Zwijgerlaan

Amsterdam-Z., Olympiaplein

KIOSK, DAM, JAN DE MEIJER
KIOSK, WILLEM DE ZWIJGERLAAN, NICO LANSDORP
KIOSK, OLYMPIAPLEIN, NICO LANSDORP

Amsterdam, Surinameplein m. Nieuwe Burg

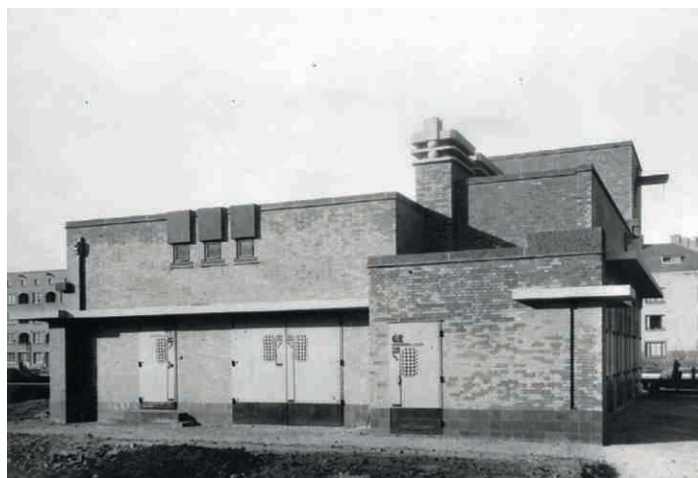

Amsterdam-Centrum, Haarlemmerplein met Haarlemmerpoort

KIOSK, DAMRAK, NICO LANSDORP
KIOSK, OUDE OVERTOOMSE SLUIS, JAN DE MEIJER
KIOSK, HAARLEMMERPLEIN, JAN DE MEIJER

ONDERSTATION
AMSTELKADE 13 • BORSSENBURGPLEIN 1A-3A
ALBERT BOEKEN
RIJKSMONUMENT 526709
1923/1924

Gemeente-Electriciteitswerken

De Gemeente-Electriciteitswerken waren niet 'uitgewinkeld' na de plaatsing van de transformatorhuisjes. Er ontstond behoefte aan onderstations. De opdracht ging naar Boeken. Deze was een bewonderaar van Willem Dudok (1884-1974) en wellicht ook Frank Lloyd Wright, die begin jaren twintig op veel belangstelling kon rekenen in de Nederlandse architectuurwereld – zo werd er in november 1921 een heel nummer van *Wendingen* aan zijn werk gewijd. Boeken was jaren redacteur van het *Bouwkundig Weekblad* en schreef daar regelmatig voor, onder andere over een Bijzondere school voor Lager Onderwijs aan de Bosdrift in Hilversum, ontworpen door Dudok: 'Een vreugd was het de saam gebouwde volumens, de rechthoekige grondvormen door bestemming en groepeerings tot leven gebracht, op mij te laten inwerken, zoowel door de hier gegeven foto's, als in de werkelijkheid waar de kleuren van baksteen en schilderwerk een paar sterke spectrumkleuren en zwart – nog medespreken.'²²

Boeken koos er bij het ontwerp van het onderstation aan de Amstelkade voor om dit zonder bouwsculptuur te doen. Om levendigheid te brengen in zijn gebouwen, die zijn opgebouwd uit rechthoekige grondvormen en kubusvormige volumes, bracht hij verticale en horizontale accenten aan door een ritmische plaatsing van ramen en deuren, geaccentueerd door overstekende delen. Deze lopen soms om de hoek en doorbreken zo de strenge grondvorm en vlakken. Boeken is als het ware een beeldhouwer geworden met volgens hem 'zuivere' architecturale middelen.

Zijn mederedacteur van het *Bouwkundig Weekblad* J.P. Mieras was niet onder de indruk – integendeel: 'Zijn deze gebouwtjes dan niet frisch, niet getuigend van goed begrepen modern inzicht? Wij antwoorden: neen! Want, denk U slechts de hier en daar ergens uit- of overstekende, min of meer geestig aandoende, vaak niettemin onnatuurlijke details en versieringen eens weg, wat blijft er dan van dit gehele geval over? Niets anders dan een stugge, vormloze, karakterloze massa.'²³

In 1924 kwam Boeken, weer in het *Bouwkundig Weekblad*, terug op Dudoks school aan de Bosdrift en gooide hij en passant een bommetje richting het gebruik van beeldhouwwerk op gebouwen. 'Gelijk een stuk beeldhouwwerk altijd aan waarde wint, als het op een interessante plaats in een bouwwerk vastzit, wint elk gebouw aan betekenis door een interessante situatie in een stads- of dorpsaanleg. Maar terwijl elk stuk beeldhouwwerk in een bouwwerk de zuivere architectuur afbreuk doet (of – hopeloos op goeden uitslag – de afwezigheid van goede architectuur moet camoufleren) krijgt de stedenbouwkundige aanleg pas betekenis door een zuivere architectuur.'²⁴ Zoals te verwachten was reageerden de beeldhouwers niet blij; Willem Brouwer klom in de pen om te betogen 'dat grootsche architectuur (d.w.z. zuivere) de bouwplastic behoeft, mits deze is van eenzelfde grootsheid, van eenzelfde abstractie.'²⁵

LABORATORIUM VOOR ELEKTROCHEMIE
GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT
HOOGTE KADIJK 200
ALBERT BOEKEN
1924

KABELKAST GEMEENTE-ELECTRICITEITSWERKEN
MODEL J
HEMBRUGSTRAAT
PIETER MARNETTE
1928

SPLITSKAST GEMEENTE-ELECTRICITEITSWERKEN
MODEL H
EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP
JOHAN COUSSETSTRAAT, DIEMEN
PIETER MARNETTE
1926

Pieter Marnette was werkelijk van alle markten thuis. Veel van het straatmeubilair uit de jaren twintig werd door hem ontworpen. In tegenstelling tot de op ambachtelijke vervaardiging gerichte lantaarnontwerpen van Piet Kramer, waren de ontwerpen van Pieter Marnette geschikt voor industriële massaproductie.

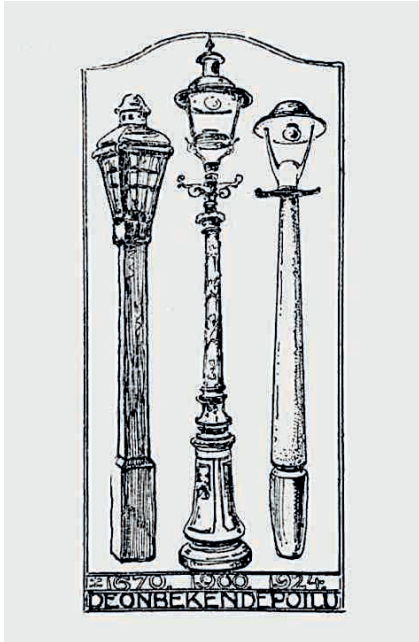
De kasten staan nog op diverse plaatsen in de stad, waaronder op het expositieplein van Museum Het Schip.

KABELKAST GEMEENTE-ELECTRICITEITSWERKEN
MODEL G
ZAAIERSWEG, BETONDORP
PIETER MARNETTE
1928

ELECTRICITEITSZUIL VOOR MARKTVERLICHTING
EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP
DAPPERMARKT
PIETER MARNETTE (?)
1929

‘En nu kijk ik nog eens naar de ‘onbekende Poilu’. Zijn vaders hebben natuurlijk ook gezien, dat ‘t geen tijd meer was voor verouderde vormen, en dat gietijzer moderne eischen stelde aan moderne voorwerpen en daarom zeiden ze: Weg, verouderde Renaissance-vormen, terug naar eenvoud en waarheid! Ze gingen zich beperken tot een helmpje, natuurlijk nu zonder schoorsteentje, een steun voor het helmpje; een paar steunijzertjes voor de ladder en een paal; in wezen dus de stoere lantaarn van Jan van der Heyden, die ook uit noodzaak was geboren. En zoo sta je daar dan in de Plantage ‘onbekende Poilu’! Ik groet je als een moedig pogen om iets te maken dat “nooit bestaan heeft”. Uit jouw eenvoudigen vorm zal allicht iets schoons voortkomen. Sta dan daar in de Plantage ‘onbekende Poilu’ als een beeld van onzen tijd: Arm maar eerlijk!’
B.W. Wierink²⁶

LANTAARN PW '24
PIETER MARNETTE
1924

De ‘onbekende poilu’ werd deze lantaarnpaal genoemd in de volksmond. De lantaarnpaal was in twee stadia ontworpen door Pieter Marnette in 1924. De poilu was de populaire naam van de Franse frontsoldaat in de Eerste Wereldoorlog. Blijkbaar deed de afdekking denken aan een helm.

De eerste paal (type A) was wat sigaarvormig, met een horizontale verzonken band. Type B was een iets smallere conische paal met een versmalling bij de voet. Deze bleek populairder en bleef langer in productie. De armatuur – model Amsterdam II – was ‘basic’.

De reacties waren bepaald niet positief en de opdrachtgever wist niet hoe snel ze haar handen eraf moest trekken: ‘De G.E.W. gaan vrij uit. De G.E.W.-directie schrijft ons: De zorg voor den uiterlijke vorm van de palen der openbare verlichting is door het Gemeentebestuur opgedragen aan den Dienst der Publieke Werken. Conform hiermede is het model van deze palen dan ook door genoemden dienst ontworpen en ongewijzigd door de Gemeente-Electriciteitswerken uitgevoerd.’²⁷

Ben Wierink, directeur van de Industrieschool van de Maatschappij van den Werkende Stand, zag wel een Amsterdamse traditie: arm maar eerlijk. Er zou allicht iets ‘schoons’ uit voortkomen... De reacties konden niet voorkomen dat ze niet alleen in de nieuwe wijken opdoken, maar overal in de stad.

VOLKSBADHUIS
ZAANSTRAAT/POLANENSTRAAT
1916

Badhuizen

De Dienst der Wasch- en Schoonmaak-, Bad- en Zweminrichtingen werd ingesteld op 18 september 1919. Het viel onder wethouder Salomon ('Monne') Rodrigues de Miranda (SDAP), die baden en zwemmen een warm hart toedroeg.

In 1916, voor het oprichten van de dienst dus, was er al een gemeentelijk 'Volksbadhuis' geopend op de hoek van de Zaanstraat en de Polanenstraat.

Bij de opening wees de toenmalige wethouder voor de Openbare Gezondheid, dr. Josephus Jitta, erop dat 'hoewel langzaam aan, Amsterdam, en meer speciaal een zekere volksklasse, haar tegenzin voor badinrichtingen en baden heeft overwonnen.' Het was nog maar kort geleden, voerde hij aan, dat de schrik erin zat als de mensen naar een van de 'Gasthuizen' [ziekenhuizen] moesten, omdat ze dan een bad kregen. 'De vrouwen voornamelijk vonden het gewoonweg een schande, als ze in de badkuip moesten.' Bij de opening waren onder andere Bos en Keppler aanwezig. Het gebouw had een aparte ingang voor het mannengedeelte met twintig baden en het vrouwengedeelte met tien baden.

De Miranda ontpopte zich tot een energiek pleitbezorger van baden en zwemmen. Bijzonder is het verhaal van het moderne badhuis aan de Andreas Bonnstraat dat in 1921 werd geopend: 'De heer S.R. de Miranda vond, tijdens zijn eerste wethouderlijke periode, in het archief van Publieke Werken een ontwerp voor een volksbadhuis. Hij zag in dat plan zooveel moois en zooveel nuttigs, dat hij niet aarzelde den Raad een crediet voor den bouw te vragen. Het werd verleend en het plan kon worden uitgevoerd.'²⁸

Hoe dit plan, getekend door Arend Jan Westerman, hier terecht was gekomen vertelt de overlevering niet. Het moest de eerste van zeven badhuizen worden en werd beschouwd als 'een juweeltje van architectuur'. De diamantwerkers in de buurt noemden het gebouw al snel het 'achtkantje'. Het was 'een sieraad van de buurt, en is een nieuw bewijs, dat officiële kunst ook wel goed kan zijn.' Onder het motto: 'Baden is goed, maar zwemmen is beter', werden de persvertegenwoordigers die bij de opening aanwezig waren, uitgenodigd met de auto enige zweminrichtingen te gaan bezoeken, waaronder het bad in het Nieuwe Diep. 'Er is daar, zoals trouwens in alle inrichtingen, een afdeling voor mannen en een voor vrouwen.' De Miranda was blij met de zweminrichtingen, en volgens de verslaggever droomde 'de Wethouder nu van een groote openbare overdekte zweminrichting in de binnenstad.'²⁹

De jaren erna werden nog enige identieke badhuizen gebouwd op Wittenburg (1924) en in de Diamantbuurt (1926). Westerman vertrok in 1922 bij de afdeling Gebouwen, maar collega's namen zijn ontwerp over en begeleidden de uitvoering daarvan. Het badhuis op Wittenburg werd met een brug met Kattenburg verbonden, zodat ook de Kattenburgers er makkelijk gebruik van konden maken.

In 1923 werd er in de Nieuwe Uilenburgerstraat een badhuis gebouwd met een andere vorm. De opening vond plaats in aanwezigheid van de opperrabijnen Onderwijzer en Palache en het badhuis richtte zich vooral op joodse Amsterdammers.

In 1927, toen er in tuindorp Oostzaan een nieuw badhuis werd geopend, waren de bewoners daar blij. Ze lieten hun vreugde blijken 'door het uitsteken van roode vlaggen'.³⁰

Dit badhuis, met een apart gedeelte voor kinderen, werd gedeeltelijk voorzien van een zadeldak. Meer gebouwen in Noord kregen een bouwvorm die was geïnspireerd op de traditionele bouwwijze in Waterland en de Zaanstreek. Twee badhuizen die in 1919 door de Gemeentelijke Woningdienst werden aangelegd aan de Kromme Distelstraat en de Zamenhofstraat kregen de vorm van een kleine stolpboerderij.

Aan de Zocherstraat werd in 1918 een badhuis aangelegd dat qua vorm in het geheel niet op de andere leek. Toen de badhuizen door gebrek aan belangstelling in de jaren zeventig dreigden te sluiten, kreeg dit badhuis juist een grote toeloop te verwerken, van hippies uit het Vondelpark.

In 1931 werd een badhuis geopend op de hoek van de Sweelinkstraat en de Albert Cuypstraat 'in een kleinen kring van belangstellenden'. Het diende ter vervanging van het badhuis aan de Govert Flinckstraat, dat wegens bouwvalligheid moest worden afgebroken. Het nieuwe badhuis bevatte een afdeling voor mannen op de begane grondverdieping en een voor vrouwen op de bovenverdieping. Beide hadden twaalf douche- en twee kuipbaden. Wethouder Polak kraakte nog een kritische noot en wees op 'de groote beteekenis van de lichamelijke verzorging, waarvan de overheid zich voorheen weinig heeft aangetrokken. Eerst de laatste tien jaren begint dat te veranderen. Evenwel is er nog geen reden voor optimisme. Nog steeds geldt voor de Nederlandsche bevolking, dat zij zindelijker is voor de straatsteentjes dan voor haar lichaam. Maar een volk, dat zich niet wast is geen beschaafd volk.'³¹

Aan de Valkenburgerstraat 167 werd een combinatiegebouw voor baden en wassen gebouwd. 'Aan het badhuis is thans een waschhuis verbonden dat arbeidersvrouwen in staat stelt de wasch snel en goedkoop buitenshuis te doen.'³²

Urinoirs en toiletgebouwen

Hield Publieke Werken zich voor de Eerste Wereldoorlog niet zoveel bezig met straatmeubilair, dan was er toch een uitzondering: de aanleg van urinoirs liet men liever niet over aan particulier initiatief. Al in de negentiende eeuw ontwierp Publieke Werken de zogenaamde krul. Deze bestonden in een één- en tweepersoonsuitvoering. Omdat voor surveillerende agenten duidelijk moest zijn hoeveel mensen zich bevonden in de krul was een zekere mate van transparantie vereist. Daartoe werd het onderste gedeelte opengelaten en werden de wanden enigszins opengewerkt. In 1914 maakte Van der Mey een aangepast ontwerp met een overkapping (zie p. 28).

Voor de perforatie van de wanden gebruikte hij als motief het Amsterdamse andreaskruis. Inmiddels zijn deze urinoirs uit het straatbeeld verdwenen, maar op het expositieplein van Museum Het Schip is er een te zien.

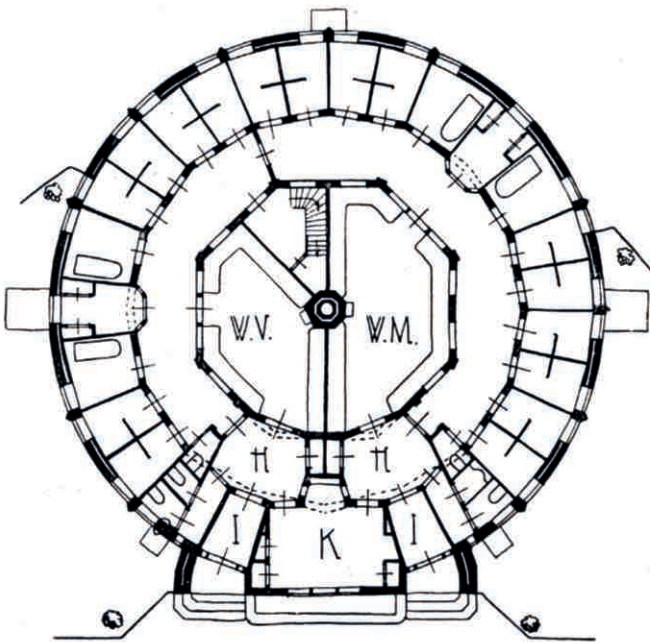
Van der Mey werd ook gevraagd een toiletgebouwtje te ontwerpen bij het rioleringsgemaal op de hoek van de Ruysdaelkade en de Stadhouderskade. Hij ontwierp het gebouwtje in 1913 en het werd uitgevoerd in 1924. Het werd een simpel maar elegant gebouwtje met subtiële accenten in het metselwerk. Bijzonder is ook de driehoekige vorm in het toegangshek (zie p. 24).

In 1922 ontwierp Jan de Meijer in opdracht van Publieke Werken enige toiletgebouwtjes op het Valeriusplein. Deze werden half ondergronds aangelegd. De Meijer maakte van de mogelijkheden van het beton gebruik om afgeronde en organische vormen te ontwerpen. Heel elegant is de combinatie van de gedeeltelijk golvende vlakken met het fijnmazige siersmeedwerk. Ook op Vrijheidslaan werd een half ondergronds betonnen toiletgebouwtje aangelegd.

Een urinoirgebouwtje bij het raadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal, ontworpen door Lansdorp, werd bekroond met een sculptuur van Krop (zie p. 121) – en niet zomaar een sculptuur: afgebeeld is een figuur met gebalde vuist en enige hoofden met een ogenschijnlijk strijdbare blik. De reacties logen er niet om: 'Een voorbeeld van "te groot doen" achtte men het pompeuze gebouwtje op den Oudezijds Voorburgwal, dat het vroegere ijzeren urinoir vervangt en dat zoowaar met beeldhouwwerk versierd is, wat men zeer dwaas vond. Een dergelijk gebouwtje verbergt men liefst zooveel mogelijk, in plaats van het door opzichtigheid in het oog te doen lopen.'³³

PRIVAATGEBOUW
FREDERIK HENDRIKPLANTSOEN
ALBERT BOEKEN
1927

LINKERPAGINA EN RECHTSONDER
GEMEENTE BADHUIS
ANDREAS BONNSTRAAT/BOERHAAVEPLEIN 28
AREND JAN WESTERMAN
RIJKSMONUMENT 526986
1921

BOVEN
GEMEENTE BADHUIS
WITTENBURGERHOOFD 1
1924

RECHTSMIDDEN
GEMEENTE BADHUIS
DIAMANTSTRAAT 60
1926

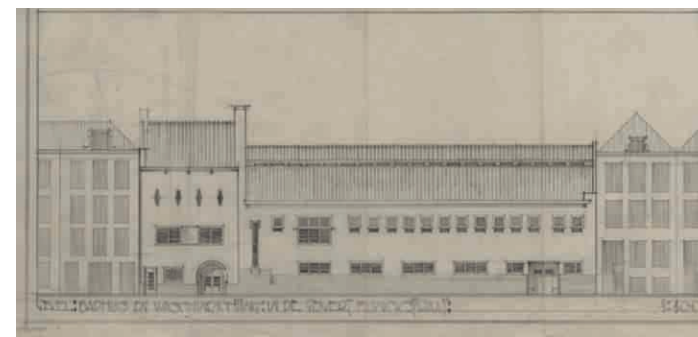

BADHUIS
NIEUWE UILENBURGERSTRAAT
1923

BADHUIS
METEORENWEWEG 160
1927

GEMEENTE BADHUIS
SWEELINCKSTRAAT/ALBERT CUYPSTRAAT
1931

ONTWERP BADHUIS- WASINRICHTING GOVERT FLINCKSTRAAT 175
JAN LEUPEN
CA. 1930

GEMEENTE BADHUIS
ZOCHERSTRAAT
1928 • VERDWENEN

GEMEENTELIJK WAS- EN BADHUIS
VALKENBURGERSTRAAT 167
1933 • VERDWENEN

TOILETGEBOUW
VALERIUSPLEIN 7
JAN DE MEIJER
RIJKSMONUMENT 505846
1922

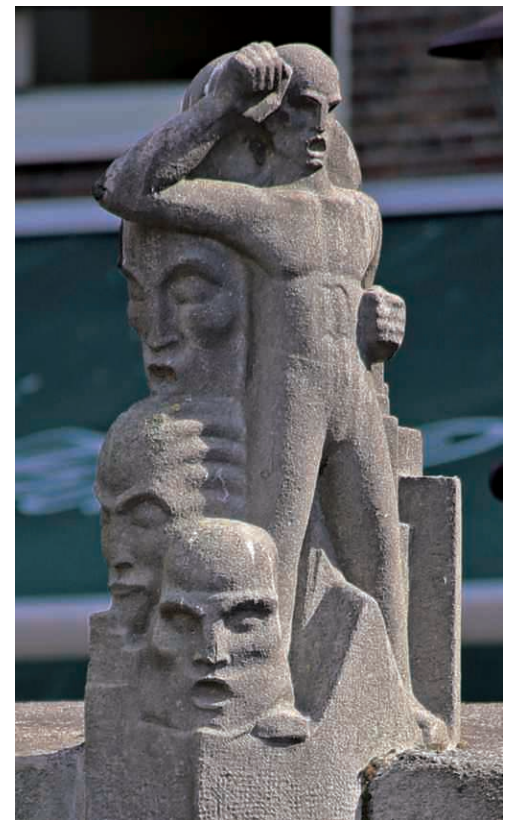

TOILETGEBOUW
AMSTELLAAN (NA 1946 STALINLAAN,
NA 1956 VRIJHEIDSLAAN) 76-78

URINOIR
OUDEZIJD'S VOORBURGWAL
NICO LANSDORP, HILDO KROP
1926

'Wat betreft het artistieke urinoir op den Oudezijds Voorburgwal, vóór het stadhuis, deelde de wethouder mede, dat dit zoo mooi is gemaakt, om op dat punt uit bouwkundig oogpunt eene goede afsluiting te hebben tegenover den nieuwen vleugel van het stadhuis. B en W. meenen echter wel achteraf, dat door het aanbrengen van beeldhouwwerk aan de inrichting in quaestie de grenzen van het in dezen zuinigen tijd toelaatbare zijn overschreden.'

Gemeentelijke Geneeskundige en
Gezondheidsdienst (GG&GD)

In 1901 werd de Amsterdamse Gemeentelijke Geneeskundige Dienst opgericht, als eerste gemeentelijke geneeskundige dienst in Nederland. Voordat de Geneeskundige Dienst werd opgericht bestond er al een Gezondheidsdienst. In 1893 besloot de gemeenteraad dat het college voor de keuring van voedingsmiddelen, de ontsmettingsdienst en alle andere gemeentelijke bezigheden op het gebied van de openbare hygiëne zouden worden ondergebracht bij deze Gezondheidsdienst. Per 1 juli 1923 fuseerden de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst en de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GG&GD).

De GG&GD vroeg de afdeling Gebouwen voor haar een nieuw centraal bureau te ontwerpen aan de Nieuwe Achtergracht 100 en daarnaast zogenaamde zittinglokalen (consultatiebureaus) op meerdere plaatsen in de stad. Een dergelijk zittinglokaal werd door Boeken ontworpen op het Waterlooplein. In het houten gebouw komen Amsterdamse Scholen en Stijlinvloeden samen. Het lokaal is waarschijnlijk tijdens de hongerwinter in houtkacheltjes verdwenen.

In de Willemsstraat in de Jordaan werd vanaf 1926 een zittinglokaal gebouwd. Hiervan is de gevel nog intact.

Het Centraal Bureau aan de Nieuwe Achtergracht 100 was een groot project voor de afdeling. Het kwam op de plaats waar bierbrouwerij Het Haantje had gestaan. Er waren architecten bij betrokken, maar ook kunstenaars ‘van buiten’, die wandschilderingen maakten. Toen het gebouw was voltooid, werd de afdeling veel lof toegezwaaid: ‘Ofschoon we de laatste jaren van de Afdeeling Gebouwen van den dienst van Publieke Werken knap werk gewend zijn, moet erkend, dat dit jongste gebouw, voltooid volgens de plannen van den architect, den heer A.R. Hulshoff, al buitengewoon geslaagd is.’³⁵

Zoals vaker het geval was in die tijd, werd het gebouw in de pers opvallend gedetailleerd beschreven en ‘gerecenseerd’ – niet alleen in de vakpers, maar ook in de populaire kranten. Veel aandacht was er voor het werk van de schilders Aart van Dobbenburgh en Jan Grégoire. De een bracht in de hal een fries aan, de ander kreeg opdracht voor een decoratief tafereel in een der wachtkamers van de Vereniging tot bestrijding der Tuberculose.

In 1922 was er door bureau Kunstzaken van de gemeente een regeling ingesteld die opdrachten verstrekten aan noodlijdende kunstenaars. In het *Algemeen Handelsblad* verscheen een artikel geschreven door M.V. (de beeldhouwer Marinus Vreugde?), die van mening was dat het meeste succes was bereikt met ‘den arbeid der sierkunstenaars, die er vaak in slaagden om met een goed stuk beeldhouwwerk het aanzien te verhoogen van een gebouw of met schilderingen aan een interieur kleur en levendigheid te verleen.’

Het werk van Van Dobbenburgh was ‘vóór alles een werk van goeden smaak.’ De verslaggever apprecieerde het kleurenpalet: ‘De kleuren zijn zacht en stil; een bleek rood, paars,

LINKERPAGINA

GG&GD
WATERLOOPLEIN
ALBERT BOEKEN
1924

BOVEN

GG&GD
WILLEMSSTRAAT 24
GEMEENTELIJK MONUMENT
1926-1927

CENTRAAL BUREAU GG&GD
NIEUWE ACHTERGRACHT 100
1924

groen en blauw in aldoor wisselende tinten schikt zich tot een sierlijk lijnenspel van gematigd cubistisch rythme, waarin de nadruk valt op het telkens in andere gedaante herhaald boom- en vogelmotief.' Jan Grégoire had een moeilijker opdracht. Hij moest de wachtenden in de ruimte voor tuberculoselijders opbeuren. Zijn werk 'geeft een menschenstoet te zien in zijn langzamen gang uit duisternis, zielsleed en ziekte naar licht, gezondheid, levensgeluk'. Helaas was 'het donkere gedeelte met de tragische, moedeloos en gebogen gaande gestalten van oude en gebroken mensen, blinden, mismaakten, zwoegers en zielstobbers' het best geslaagd. Desondanks was de schrijver erg blij met de hulp van de gemeente die de kunstenaars ondersteunde: '... hier werd een treffend voorbeeld van overheidszorg gesteld, die niet alleen de werkkraft van jonge, begaafde kunstenaars als Grégoire en Van Dobbenburgh op de allerbeste wijze benutte, maar ook de sluimerende schoonheidsbehoefte van de menigte tracht op te wekken en te leiden langs zuivere banen. M.V.'³⁶

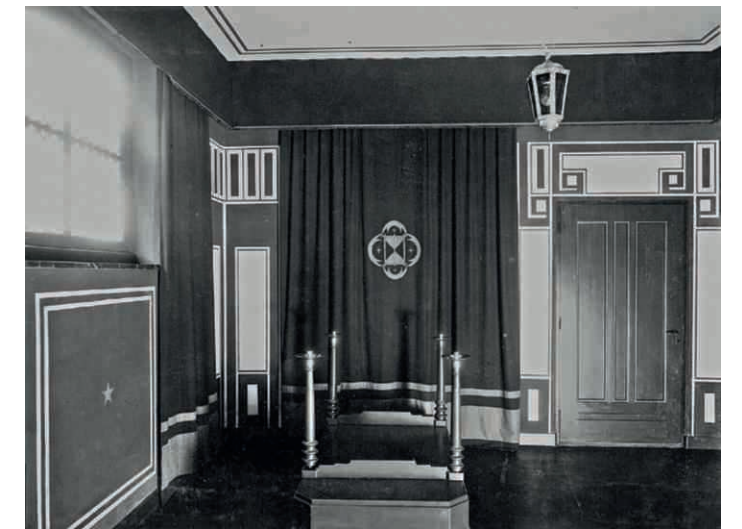
Hier wordt de gemeente aangesproken op zijn verantwoording om de menigte, het volk, te verheffen en van een moreel kompas te voorzien. Bijzonder is dat in een ander tijdschrift de fries in de hal niet aan Van Dobbenburgh wordt toegeschreven, maar aan de kunstschilder Bronkhorst.³⁷

Ter verhoging van de kunstzinnige vreugde stelde het Stedelijk Museum ook schilderijen uit haar collectie ter beschikking. Al in 1926 werd een vierde verdieping toegevoegd aan het gebouw.

De GG&GD kreeg ook het beheer over een 'hulpziekenhuis', genaamd het Tesselschade Ziekenhuis, dat in een oud weeshuis werd gevestigd. De afdeling zorgde voor de verbouwing en ontwierp een pathologisch instituut met rouwkamer naast het ziekenhuis.

'Vertrouwen is de poort tot genezing' is er te lezen in deze ruimte. Deze foto is in 1929 genomen, op een dag dat men zich gratis kon laten inenten tegen difterie.

PATHOLOGISCH-ANATOMISCH INSTITUUT/ROUWKAMER
TESSELSCHADE ZIEKENHUIS
ZANDPAD 3A
AD GRIMMON • INTERIEUR
1921

DIENTSGEBOUW AFDEELING RIOLEERING
EN BRUGGEN
NIEUWE UILENBURGERSTRAAT 57-59
NICO LANDORP
GEMEENTELIJK MONUMENT 0363/WN0508
1925

Dienst der Publieke Werken

De afdeling Gebouwen kreeg ook opdrachten van andere afdelingen van de Dienst der Publieke Werken. In 1925 betrokken de afdelingen Riolerings- en Waterverversing enerzijds en Bruggen anderzijds een gebouw aan de Nieuwe Uilenburgerstraat. Het gebouw werd ontworpen door Nico Landsdorp en heeft een 'utilitaire' uitstraling met weinig tierelantijnen. Het doet in dat opzicht denken aan de onderstations gebouwd door Albert Boeken. De in hoogte verschillende basale blokachtige bouwvolumes zijn op een plastische manier geschikt, waarna met behulp van onder andere horizontaal gerangschikte ramen een spel van horizontale en verticale lijnen is ontstaan. Landsdorp moet tevreden zijn geweest over het resultaat, want het bouwwerk werd opgenomen in het aan Publieke Werken gewijde nummer van het tijdschrift *Wendingen* in november 1927.

In Amsterdam-Noord werd een bijzonder gebouw voor de plantsoenendienst ontworpen aan het Orionplantsoen, evenals een leeszaal/bibliotheek. De ontwerpen moesten aansluiten bij het landelijke karakter van het gebied boven het IJ en dit is terug te zien in het materiaalgebruik. Bij het gebouw van de plantsoenendienst werd de verdieping in hout uitgevoerd. De houten bibliotheek kreeg zelfs een rieten dak.

De afdeling Gebouwen maakte ook enige gemalen, waarbij de architecten, Arend Jan Westerman en Pieter Marnette, veel ruimte kregen om er iets bijzonders van te maken. Het gemaal Stadwijck van Westerman aan de Amsteldijk werd in een 'landelijke' stijl vormgegeven en Marnette tastte bij zijn gemaal aan de Oosterringdijk diep in zijn vormenrepertoire, wat ertoe leidde dat het gebouwtje de krant haalde onder de kop 'HOE IN AMSTERDAM GEBOUWD WORDT', waarna het een 'allermerkwaardigste gebouwtje' werd genoemd.³⁸

Marnette riep duidelijk reacties op met zijn uitgesproken vormtotaal. In 1927 verschijnt in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een reeks getiteld 'Brieven over bouwkunst. De arbeid van Publieke Werken van Amsterdam'. In het zeer positieve verhaal springen drie gebouwen er negatief uit, alle drie van Marnette: 'Wij bedoelen het gebouw van de verkeerspolitie aan den Overtoom, het pompstation aan den Ooster-Ringdijk en ten slotte den nieuwen universiteitsvleugel aan den Kloveniers-Burgwal. Zeer ernstige bedenkingen zouden wij tegen deze drie gebouwen willen maken. Hier vinden wij een excentriciteit, die niet als eerlijk, niet als uit waarachtige fantasie ontstaan aandoet, maar die werkt als zucht om te concurreeren met andere, genialere Amsterdammers, wier werk als interessant phenomeen wel aanvaard kan worden.' De pijn wordt bij het verder lezen wel verzacht voor Marnette: 'Doch hoeveel staat er tegenover deze drie! Daar zijn, om maar enkele te noemen: het Administratiegebouw van de tram...' ³⁹ Deze is, zoals eerder beschreven, ook van de hand van Marnette.

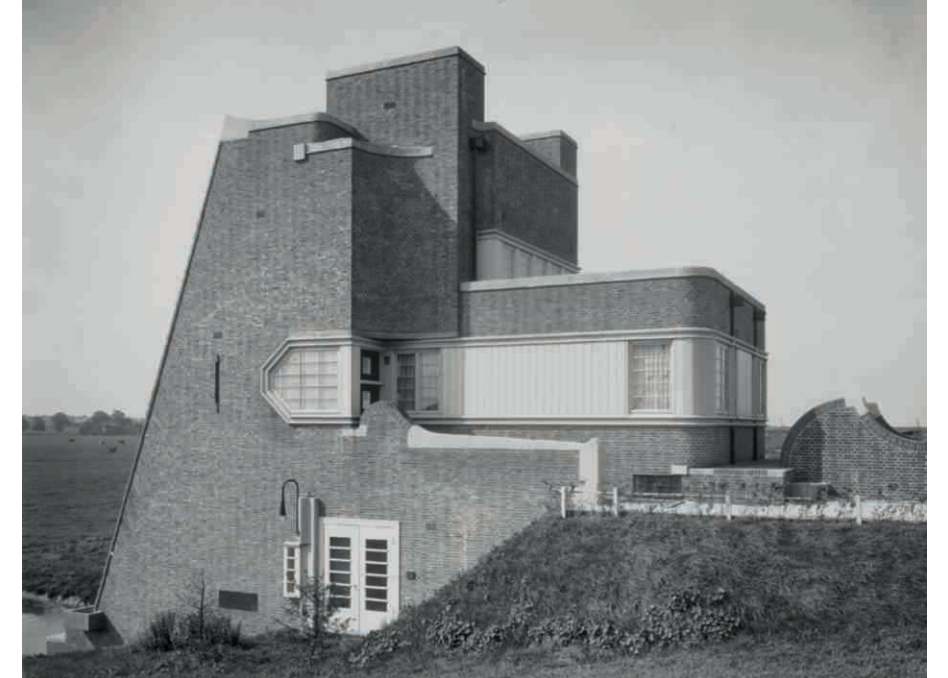
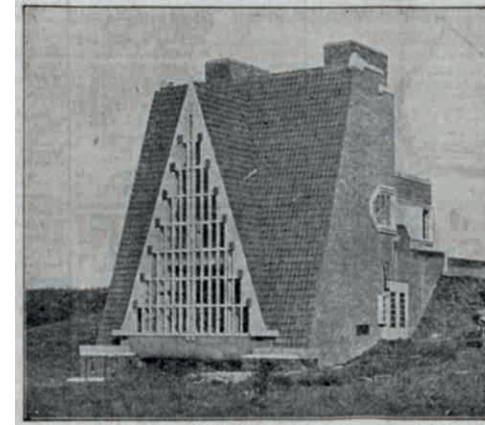
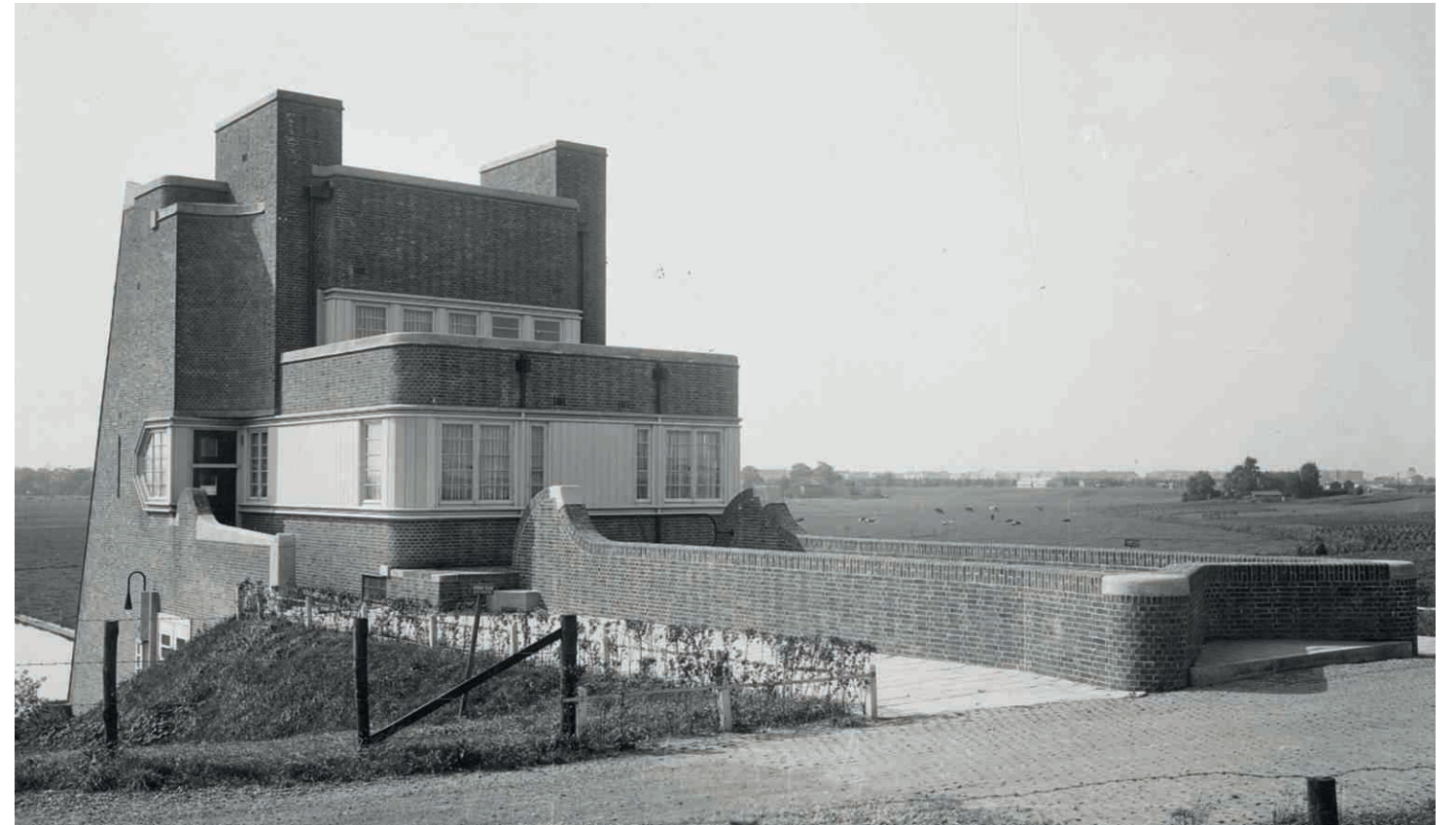
KANTINE/OPSLAG PLANTSOENENDIENST
ORIONPLANTSOEN 1A-B
RIJKS MONUMENT 508541
1925

LEESZAAL/BIBLIOTHEEK
KOMETENSINGEL 211
CA. 1924

GEMAAL STADWIJCK
AMSTELDIJK
AREND JAN WESTERMAN
AD GRIMMON • INTERIEUR
GEMEENTELIJK MONUMENT
1921

POLDERGEMAAL
OOSTER-RINGDIJK 58
PIET MARNETTE
1926-1927 • VERDWENEN

INGANG VAN HET LABORATORIUM
VOOR TOEGEPASTE SCHEIKUNDE
NIEUWE PRINSEGRACHT 134
1919 • VERDWENEN

HULPGEBOUW VAN HET
NATUURKUNDIG LABORATORIUM
PLANTAGE MUIDERGRACHT 10
1918 • VERDWENEN

Gemeentelijke Universiteit

De universiteit had een behoefte aan met name nieuwe laboratoria. Dit waren bewerkelijke gebouwen met elk specifieke eisen, al naar gelang de latere functie. In noodgevallen werd soms als overgang een (houten) hulpgebouw geplaatst.

Voor de ingebruikname van het Zeemanlaboratorium bivakkeerden de natuurkundigen enige tijd in een hulpgebouw aan de Plantage Muidersgracht 10.

In 1925 werd op het terrein van het Wilhelmina Gasthuis, grenzend aan de Eerste Helmersstraat een Röntgengebouw geopend met een uitgesproken vormgeving. Enige jaren later zouden er op het terrein nog meer volgen.

De universiteit bouwde in deze periode niet veel in het centrum, maar in 1925 werd de afdeling Gebouwen gevraagd een gebouw te ontwerpen aan de Oudemanhuispoort met een gevel aan de Kloveniersburgwal. Het werd een opvallende gevel, ontworpen door Marnette, met een bijzonder gevormde raampartij, die het gebouw de bijnaam 'De Schaats' opleverde.

Het gebouw viel niet in goede aarde en raadslid Boekman noemde het een daad van 'officieel vandalisme'.⁴⁰

WILHELMINA GASTHUIS RÖNTGENGEBOUW
WG-PLEIN 879
RIJKSMONUMENT 524817
1925

'DE SCHAATS'
GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT
KLOVENIERSBURGWAL/
Oudemanshuispoort 4
PIETER MARNETTE
RIJKSMONUMENT 53725
1925-1927

'DE GESCHIEDENIS DER WETENSCHAP'
SCHILDERING
PETER ALMA
1951

In de in 1927 gepubliceerde 'Brieven over bouwkunst. De arbeid van Publieke Werken van Amsterdam' komt dit gebouw, als één van de weinige, er niet goed af: 'De Amsterdamsche architecten hebben zoo prachtig hier en daar het probleem opgelost van het samengaan van oud en nieuw, doch voor de universiteit is een vleugel neergezet, die zeer pijnlijk aandoet in de omgeving van Vingboons vormt. Heeft de stadsarchitect hier niet aan een medewerker te veel vrijheid gelaten?'⁴¹

NIEUWE VLEUGEL RAADHUIS
 OUDEZIJS VOORBURGWAL 197-199
 ALLARD HULSHOFF, NICO LANSDORP
 HILDO KROP • SCULPTUUR
 AD GRIMMON, CHRIS LEBEAU,
 WILLEM PENAAAT • INTERIEUR
 RICHARD ROLAND HOLST • GLAS IN LOOD
 1922-1926

De bouw van een nieuwe vleugel aan het oude raadhuis moest wel tot een discussie leiden: de locatie lag in het historische hart van Amsterdam en er moesten enkele zeer geapprecieerde huizen wijken voor de nieuwbouw, te realiseren door de afdeling Gebouwen. Deze zette met het oog op de te verwachten problematiek zijn twee kopstukken in: directeur Allard Hulshoff en architect Nico Lansdorp. Ook architect-intérieur Ad Grimmon en beeldhouwer Hildo Krop werden bij de bouw betrokken.

J.P. Mieras besprak in het *Bouwkundig Weekblad* het resultaat. Volgens hem was het bouwen van een enkel nieuw huis in oud Amsterdam wellicht moeilijker dan het 'volbouwen van geheel Zuid en West te zamen'. Hij wijst op het dualisme tussen de 'horizontale dominant van de raam-reeksen, die in een gebouwenstructuur als die van de onderhavige, onvermijdelijk is en het verticale accent dat in een grachtenhuis-gevel moet spreken'. In de opzet is volgens hem een harmonie bereikt.⁴²

Net als bij het Telefoniegebouw aan de Singel is er gekozen voor een lichte kleur op de begane grond, met veel natuursteen. Naar voren springende zuilen verdelen het grote middengedeelte van de gevel aan de Voorburgwal in zeven delen die ongeveer de breedte van historische grachtenhuizen hebben. De zuilen lopen niet door tot boven, maar geven een verticale richting aan, geaccentueerd door de pijlerbekroningen van Hildo Krop. Doordat er tussen de raampartijen meer horizontale ruimte is dan verticale, ontstaan er centraal tussen de natuurstenen pijlers zeven verticale reeksen van drie ramen, met een verticale roede-indeling, die nog meer het ritme oproepen van naast elkaar gelegen grachtenpanden.

Aan het interieur werkte Ad Grimmon niet alleen. In de trouwzaal ontwierp hij weliswaar meubels en tapijt, maar Chris Lebeau verzorgde het glas-in-loodraam en de wand-schilderingen. Hij gebruikte veel theosofische symboliek. Een oosterse vrouwenkop met op haar voorhoofd het 'zevenkleurige ei der vruchtbaarheid' verbeeldt het levensmysterie. Bernard Richters maakte de houten deuren met 'ingekeerde' figuren en Jan Eisenloeffel ontwierp de kroonluchters.

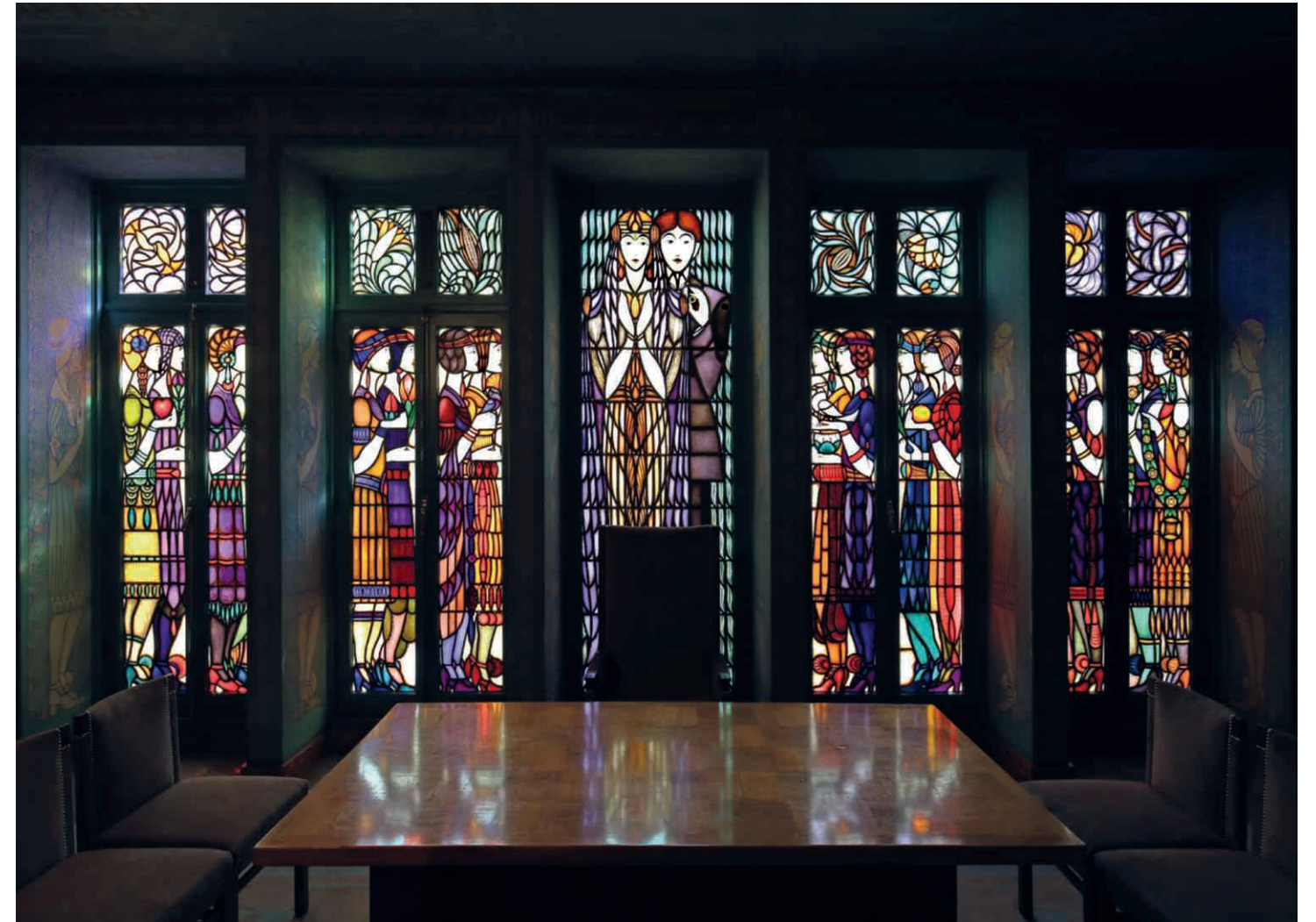
De raadszaal heeft een houten betimmering, ontworpen door Willem Penaat. In de zaal bevinden zich sculpturen van Hildo Krop, John Raedecker en Joseph Mendes da Costa. Richard Roland Holst ontwierp de glas-in-loodramen in het trappenhuis. De inrichting van de burgemeesterskamer was van Ad Grimmon.

RAADSZAAL – WILLEM PENAAAT • OLIFANTEN

TRAPPENHUIS – RICHARD ROLAND HOLST • GLAS-IN-LOODRAAM

BURGEMEESTERSKAMER – AD GRIMMON • TAPIJT

TROUWZAAL

CHRIS LEBEAU • GLAS-IN-LOODRAAM EN SCHILDERING

AD GRIMMON • MEUBELS, TAPIJT

GIJSBRECHT VAN AMSTEL
SLUITSTEEN OP POORT
GEBAKKEN AARDE, 95 CM

AMSTERDAMSE STEDENMAAGD
(MET WESTERTOREN?)
GEVELSTEEN
GEBAKKEN AARDE, 50/100 CM

HET RAADSEL VAN HET BEGIN
GRANIET, 100/115 CM

DOEM VAN HET NOODLOT
GRANIET, 100/115 CM

VUURGOD
SATER SPIEST WATERGOD
GRANIET, 100/115 CM

DE MENS EN DE ONEINDIGHEID
GRANIET, 100/115 CM

DEUROMLIJSTING
'GEDACHTE, BEVEL, UITVOERING'
GRANIET, 265 CM

Krop maakte enige samenhangende reeksen sculpturen die enerzijds met Amsterdam hadden te maken en anderzijds met besturen, waaronder 'Eigenschappen die wenselijk zijn voor bestuurders'. Daarnaast maakte hij een serie van gespiegelde figuren als pijlerbekroningen: 'Het raadsel van het leven' (aarzeling), 'De doem van het noodlot' (geslagenheid) en 'De mens en de oneindigheid' (rust in zichzelf). Het epische stadsgedicht 'Amsterdam' van de socialistische schrijver C.S. Adama van Scheltema was een inspiratiebron voor kleine bakstenen raamversieringen.⁴³

VERTREKGEBOUW SCHIPHOL
APC GEBOUW
ALBERT BOEKEN
AD GRIMMON • INTERIEUR
1926-1927

Toen Schiphol echt begon te groeien in de jaren twintig, moest de 'Gemeente Luchthaven Amsterdam Municipal Airport' gemoderniseerd worden. Deze eervolle opdracht kwam te liggen op de tekentafel van Albert Boeken. Samen met Ad Grimmon ontwierp hij een vertrekhal, uitkijktoren en bijgebouwen.

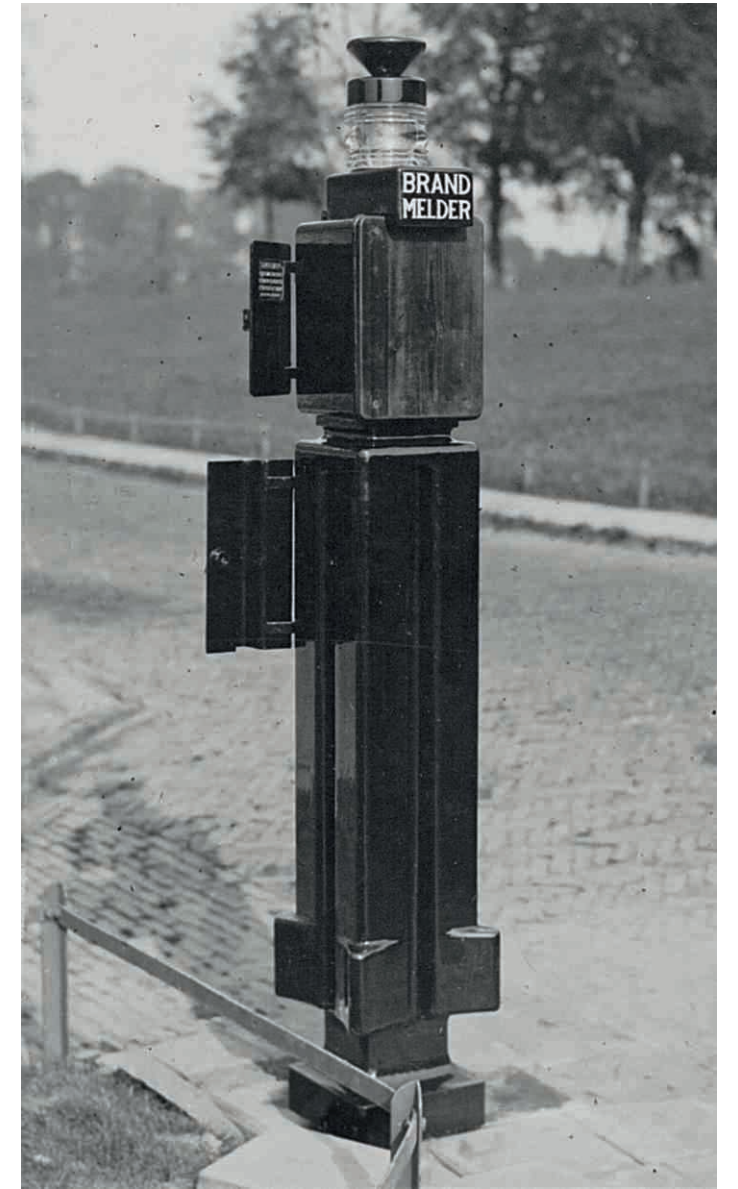
Het interieur van de vertrekhal is met zijn zwart-wit betegelde zuilen en uitgesproken motief in de tegelvloer grafisch en modern van uitstraling. Waarschijnlijk heeft Boeken ook een vinger in de pap gehad, want zuilen met hetzelfde motief zien we ook al bij het GG&GD-zittinglokaal op het Waterlooplein van 1924. De gebouwen werden in de Tweede Wereldoorlog tijdens een bombardement vernield, maar zijn steen voor steen en tegel voor tegel weer nagebouwd op het Aviodrome bij Lelystad en daar te bezoeken.

BRANDMELDER DE 'RODE WACHTER'
VOORMALIG POLITIEBUREAU SLOTEN
EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP
PIETER MARNETTE
1927

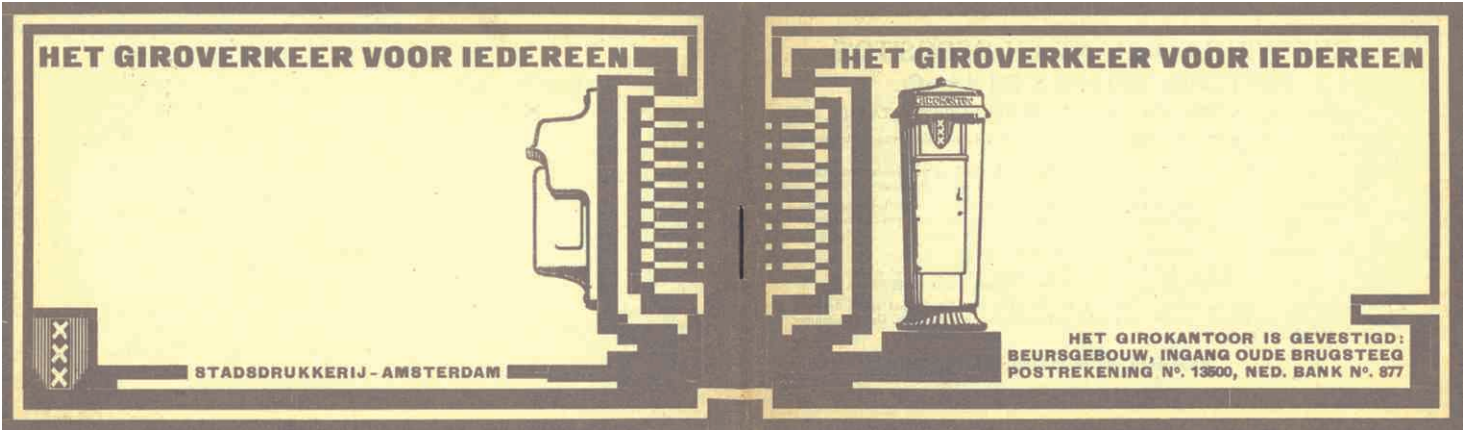
De brandmelder werd wel de 'rode wachter' of de 'rode brigadier' genoemd.

STAANDE GIROBUS
PIETER MARNETTE
1918

ADVERTENTIE EN BOEKJE
ANTON KURVERS
1923

Gemeentegiro Amsterdam

In 1916 besloot de gemeente Amsterdam de kashandelingen te centraliseren en richtte het Gemeentelijk Girokantoor op – aanvankelijk voor het betalingsverkeer tussen gemeentelijke diensten en bedrijven. Vanaf 1918 konden ook particulieren terecht bij de Gemeentegiro. Toen de gemeente besloot om de salarissen van onderwijzers aan de gemeentelijke openbare scholen per giro uit te betalen nam het aantal rekeninghouders fors toe. In 1928 had de Gemeentegiro al 30.000 particuliere rekeninghouders.

De Gemeentegiro had door de hele stad eigen brievenbussen en eigen postbodes. De rekeninghouders konden hun giro-opdrachten zonder envelop in de blauwe bus doen. De opdrachten mochten buiten de PTT om verzonden worden, omdat het monopolie van de PTT alleen het interlokaal briefverkeer betrof. De kleine busjes van lijn 30 waren ook voorzien van een blauwe brievenbus, omdat deze in de dorpjes in landelijk Noord ontbraken.

De bussen werden ontworpen door Marnette en Kurvers. Daarnaast verzorgde Kurvers veel van de grafische uitingen van de dienst. In 1979 werd de Gemeentegiro een onderdeel van de PTT. Daarop werden de oude blauwe girobussen verwijderd.

HANGENDE GIROBUS
ANTON KURVERS
1922-1926

VOORBEELDENBOEKJE
ANTON KURVERS
1923

Schoolgebouwen

De bouw van openbare scholen was de verantwoordelijkheid van de dienst Publieke Werken. Rond 1920 ontstond door de invoering van de leerplicht en de algehele gelijkstelling tussen bijzonder onderwijs en openbaar onderwijs op basis van de Onderwijswet de behoefte aan nieuwe scholen. In Amsterdam werd er bijzonder veel gebouwd als gevolg van de nieuwe stadsuitbreidingen. In het in 2004 verschenen rapport *Schoolvoorbeelden, Inventarisatie en selectie van schoolgebouwen buiten de Singelgracht in Amsterdam 1850-1965*, gemaakt in opdracht van Bureau Monumenten en Archeologie, wordt ingegaan op de gang van zaken in Amsterdam.⁴⁴

Om de groei aan te geven: tussen 1915 en 1920 werden er 34 scholen voor gewoon lager onderwijs (GLO) en uitgebreid lager onderwijs (ULO) gebouwd in Amsterdam. Tussen 1920 en 1926 werden er 108 scholen voor GLO en ULO en 63 bijzondere scholen gebouwd. De 63 nieuwe bijzondere scholen (vaak op christelijke grondslag) kwamen voort uit de subsidies die het bijzonder onderwijs nu kreeg op basis van de Onderwijswet van 1920.

In de Lager Onderwijswet van 1920 is er sprake van vier soorten scholen: naast het GLO en ULO waren er het bijzonder gewoon lager onderwijs (BGLO) en vervolgonderwijs.

Het Vervolgonderwijs was bedoeld voor hen die geen middelbare school gingen volgen. Hierin werd de leerstof van het lager onderwijs herhaald en verdiept. De ULO-school was in feite een vervolgopleiding waarbij het leerplan nauwkeurig was vastgelegd. Verder was er nog het buitengewoon lager onderwijs (BLO) dat als een apart onderdeel van het onderwijsstelsel werd erkend. Hieronder vielen de scholen voor geestelijk en lichamelijk gehandicapten.

Met de invoering van de wet werd het systeem om de scholen in te delen naar sociale klassen afgeschaft, omdat het schoolgeld verviel en werd vervangen door de schoolbelasting, die was gekoppeld aan het inkomen van de ouders.

Na de Eerste Wereldoorlog was er sprake van forse migratiestromingen in Amsterdam. Er kwamen mensen van buiten op zoek naar werk, maar ook in de stad werd er verhuisd. Met name was er de trek van overbevolkte wijken in de binnenstad naar de nieuwe uitbreidingen aan de rand. Dit had gevolgen voor de scholenbouw. Scholen volgden de kinderen, om het eenvoudig te stellen. Daar waar kinderen kwamen, moesten scholen komen; daar waar ze verdwenen werden ook de scholen verkleind of opgeheven. Dit gold vooral voor scholen voor voorbereidend onderwijs, kleuterscholen, en lager onderwijs. Deze moesten bij voorkeur dichtbij de woonplaatsen van de kinderen komen. Het gold minder voor het Middelbaar Onderwijs, omdat de oudere leerlingen mobieler waren. In de jaren twintig en dertig was er een voortdurende beweging op scholengebied. Naast de vele scholen die er werden gebouwd, werden er tientallen ook weer gesloten of ze wisselden van 'uitbater'. In een gebouw waar een school voor openbaar onderwijs zat kon bijvoorbeeld een christelijke

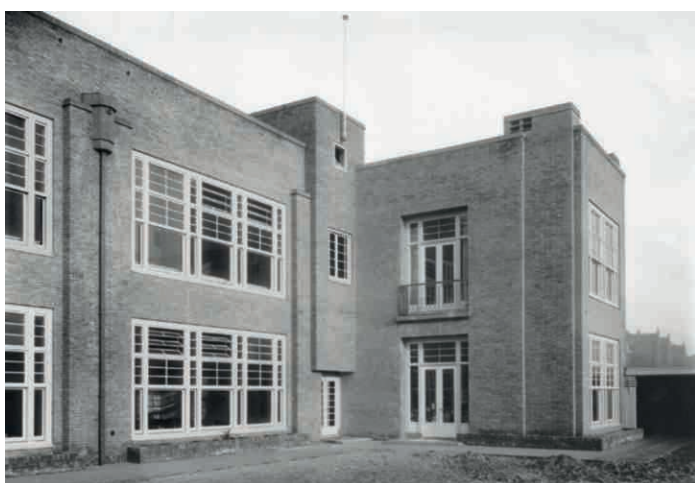
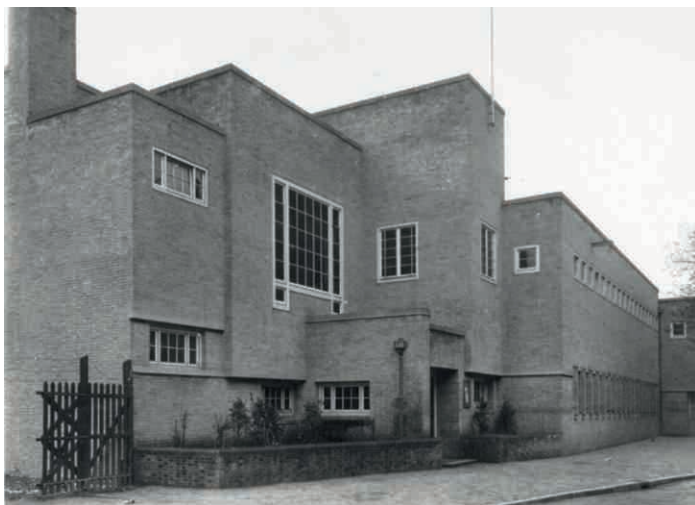
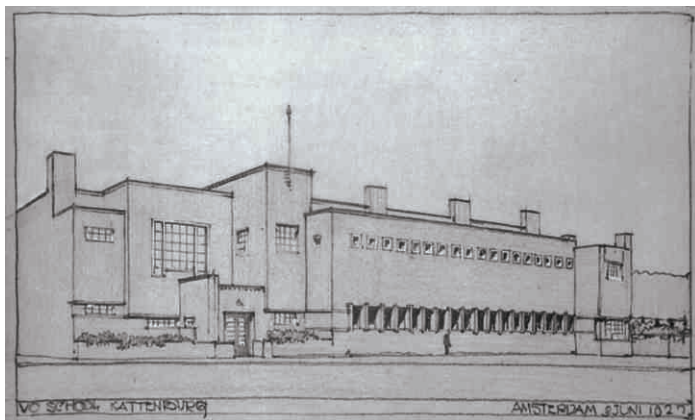
JACOB VAN HEEMSKERCKSCHOOLOO VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
HEMBRUGSTRAAT
CA. 1919 • VERDVENEN

LINKERPAGINA
INGANG (VOORMALIGE) SCHOOL ZAANDAMMERPLEIN 50

school komen, en andersom. In principe werd de afdeling Gebouwen ingeschakeld bij het bouwen van openbare scholen. Christelijke verenigingen schakelden vaak hun eigen architecten in, zoals Cornelis Kruijswijk (1884-1935).

De behoefte aan scholen werd gebaseerd op bevolkingsonderzoek. Hiervoor werkte de Dienst Publieke Werken samen met de afdeling Onderwijs. Het Centraal Bureau Inschrijvingen berekende hoeveel scholen en van welk onderwijstype er moesten komen in de nieuwe stadswijken, uitgaand van het toekomstige aantal woningen: per honderd woningen ging men uit van gemiddeld 54 schoolgaande kinderen. In 1921 ging het Bureau voor het Lager Onderwijs van de gemeente uit van 36 leerlingen per klas en niet het in de Lager Onderwijswet gestelde maximum van 48. Per school kwamen er zes klassen met 216 (6x36) leerlingen. Een nieuwe wijk van vierhonderd woningen had dus één school nodig (4x54=216), waarbij de lagere scholen voorrang kregen.

In 1921 werden nieuwe eisen geformuleerd waar schoolgebouwen aan moesten voldoen. Deze hadden directe invloed op het werk van de architecten van de afdeling Gebouwen. Er werd al langere tijd gestreefd naar een plaatsing van de lokalen op het zuidoosten vanwege de lichtval. Hier werd nu aan toegevoegd: 'De toetreding van daglicht in de leslokalen geschiedt bij voorkeur door ramen in de buitenmuren ter linkerzijde van de leerlingen. In den werkmuur van een leslokaal worden nimmer ramen aangebracht.' Ook werd er een extra regel geformuleerd betreffende de grootte van de ramen: 'De totale glasoppervlakte der ramen bedraagt voor elk leslokaal ten minste 1/6 en wanneer de lichttoetreding door naburige gebouwen of door boomen wordt onderbroken, ten minste 1/5 van de vloeroppervlakte van het lokaal.'

Er kwamen nog enige aanvullende regels. De onderkant van het glas in de lichtramen mocht niet hoger zijn dan 1,25 m boven de vloer en de bovenramen moesten open kunnen vanwege luchtverversing. Dit gold ook voor ten minste de helft van de gezamenlijke oppervlakte van de onderramen.

Deze uitgangspunten hadden invloed op het ontwerp van scholen; met name de raampartijen kregen een steeds meer gestandaardiseerde vorm. Er ontstonden in toenemende mate scholen met twee verschillende zijden: de zijde van de lokalen met grote ramen, liefst op het zuiden gericht, en de zijde met gangen, toiletten en dergelijke, die een gesloten uiterlijk kreeg. Deze zijde werd meestal aan de straat gepland. Door het gesloten front werd het lawaai van de straat buitengehouden. De speelplaats werd het liefst aan de zonzijde geplaatst, afgescheiden van de straat. Nu was het in de oude stad soms behelpen om de scholen zo te positioneren, maar in de nieuwe wijken werd goed op locatie en positie gelet.

Voor de architect bleven er nog wel elementen om mee te 'spelen'. Toegangspartijen, trappenhuizen en gymzalen waren onderdelen waarmee de architect de ordening van de bouwvolumes spanning kon geven. Hij kon ze laten in- en uitspringen en in hoogte laten verschillen. Daarnaast hadden de architecten van de afdeling Gebouwen – vaak pleitbezorgers van de Amsterdamse School-stijl – nog een repertoire van bijzondere vormen in vensterpartijen, zoals ladderramen, en variaties in metselverbanden en baksteenrelief om de gebouwen een onderscheidend karakter te geven. Bij de ingangspartijen in de vaak wat strenge wanden aan de straatkant werd uitpak met parabool- en trapeziumvormige nissen, voorzien van siersmeedwerk.

In *Schoolvoorbeelden* wordt ingegaan op de vormen-taal in deze periode: 'Opvallend is de sterke hang naar een symmetrische opzet van het schoolgebouw in de gevelcompositie terwijl de gebruikte vormtaal leidde tot een uitgesproken silhouet: door het gebruik van torens, halfronde uitbouwen, concave en convexe vormen en optisch verschuivende bouwmassa's.' Waar veel regels voor de scholenbouw al vastlagen bleef het voor de architecten 'een uitdaging om het gebouw op een expressionistische manier als een individueel architectonisch kunstwerk te ontwerpen.'

De 'grote roerganger' op het gebied van scholenbouw werd Nico Lansdorp, die bij praktisch alle scholen was betrokken en voor veel ervan ook de gevels ontwierp. In een uitgebreid archief in het Stadsarchief van Amsterdam zijn tekeningen en foto's van zijn scheppingen te vinden. Zo ook van De Rode Geranium op de Kattenburgerkade uit 1922, kort na het formuleren van de nieuwe eisen voor de scholenbouw.

DE RODE GERANIUM
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
KATTENBURGERKADE 5
NICO LANSDORP
1922-1923

Stedenbouwkundige plaatsing

De architectonische waarde van een school ligt voor een groot deel in de manier waarop het gebouw in de stedenbouwkundige omgeving is ingepast. Dit lag ook geheel in de lijn van de opzet die Berlage voor Plan Zuid voor ogen stond: 'Toch is het wenselijk', schreef hij, 'wil een uitbreidingsplan volledig zijn, dat de plaatsen, die voor een dergelijk te stichten gebouw in aanmerking komen, ongeveer aangegeven worden. Het is immers voor de indruk van de verschillende stadsdelen van het grootste belang, dat openbare gebouwen zo gunstig mogelijk worden geplaatst'.

De grote gebouwen voor middelbare en beroepsopleidingen kregen zelfs sleutellocaties toebedeeld. Zo werd de Vierde Ambachtsschool (1926) van architect Westerman, aan de Postjesweg, op een markante plaats tussen de oude en de nieuwe wijken gepositioneerd: 'Juist op de grens tussen een stadsbuurt, die in zijn afstootelijke leelijke nuchterheid, den aan haar verbonden naam van den dichterlijken filosoof Kinker weinig eer aandoet, en het van nieuwe schoonheidszin getuigende z.g. Plan West, als een dorpelwachter aan de toegangspoort ligt de 4e Ambachtsschool.'⁴⁵

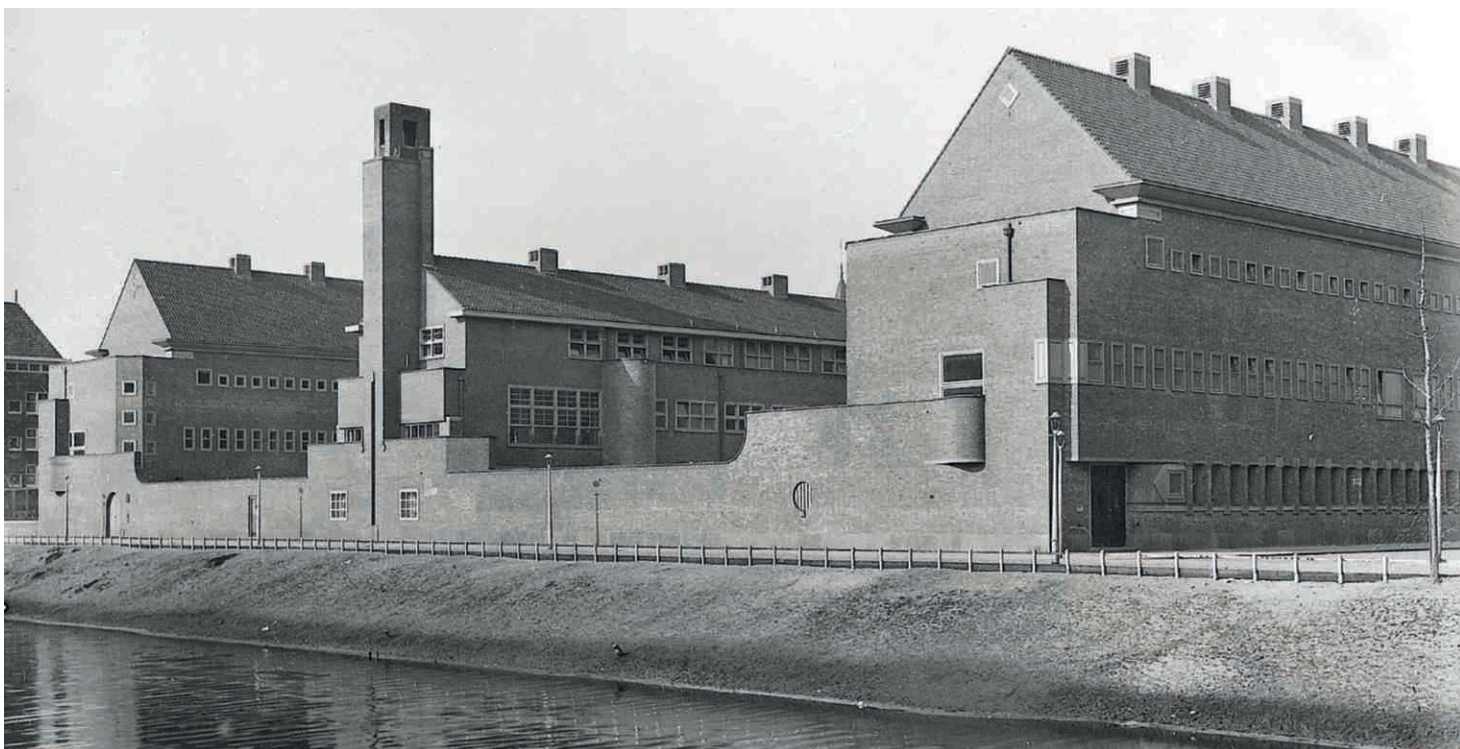
Waarschijnlijk om budgettaire redenen, maar zeker ook om de gebouwen een monumentale statuur te kunnen geven, werden scholen samengevoegd. Een economisch voordeel was bijvoorbeeld dat twee scholen samen een groot gymlokaal in het midden van het gebouw konden delen.

In januari 1927 schreef een verslaggever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in zijn serie 'Brieven over bouwkunst. De arbeid van Publieke Werken van Amsterdam' over de gewijzigde opgaven van de architecten, na de toenemende standaardisatie in de scholenbouw. Op het moment dat hij zijn artikel schrijft had 'het bureau van de stadsarchitect' meer dan twintig scholen tegelijk onder handen. Dat bij een dergelijke hoeveelheid werk een totaal andere arbeidsmethode moest worden toegepast dan vroeger, lijkt hem vanzelfsprekend. 'Moest vroeger een school worden gebouwd, dan werd een terrein uitgezocht, het gebouw ontworpen en in alle onderdelen gedetailleerd. Bij een volgende school geschiedde dat opnieuw; opnieuw werd alles gedetailleerd, een ander schaaftje aan het inlegwerk, een ander profiel aan de deurstijlen, enz., enz.'

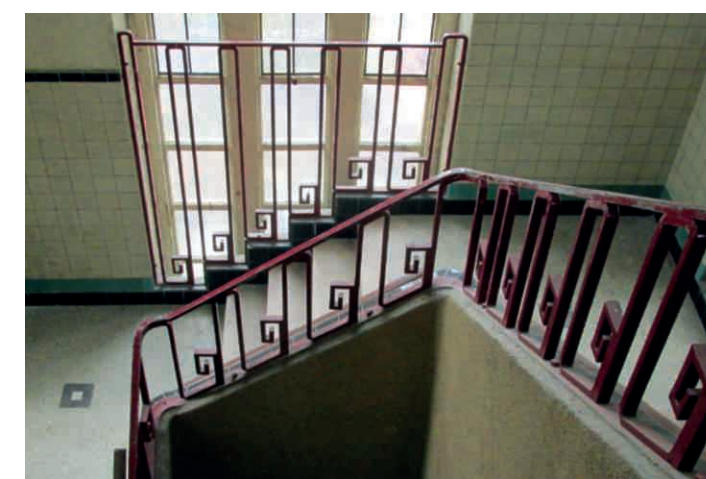
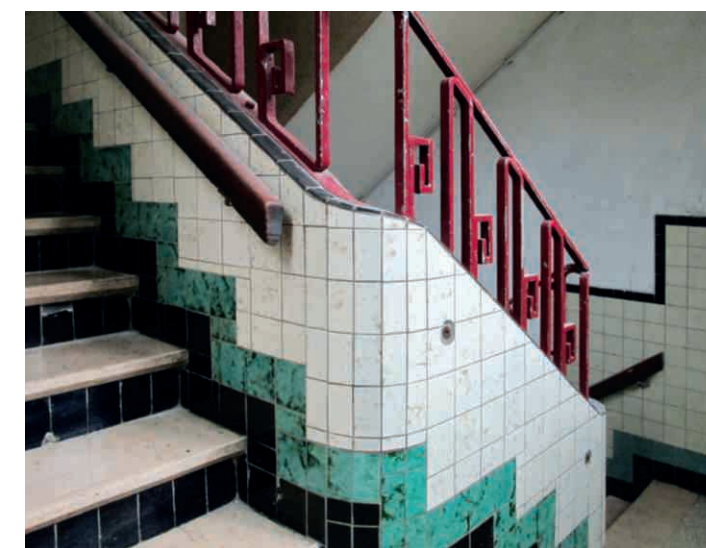
Daarin was nu veel veranderd volgens hem: 'Nu vele eenheden zijn genormaliseerd, gaat het niet meer om de kleine onderdelen; ze hebben plaatsgemaakt voor factoren van 'stedebouwkundigen en oeconomischen aard'. Vragen als deze komen naar voren: hoe moet de school liggen, aan straat, aan plein of in bouwblok; hoe komt het gebouw ten opzichte van den zonnestand? En wat de oeconomie betreft: laten zich twee, drie of vier scholen combineeren? Voorbeelden van antwoorden op deze vragen vindt men in het plan Amsterdam-West. Daar zijn bijvoorbeeld in de Jan Maijenstraat niet minder dan vier lagere scholen tot een geheel verwerkt,

De Vierde Ambachtsschool aan de Postjesweg, ontworpen door Arend Jan Westerman. Op deze afbeelding afkomstig uit het archief van Anton Kurvers (in het Stadsarchief Amsterdam) is met potlood vermeld dat Kurvers de kamer van de directeur op de eerste verdieping heeft ingericht.

SCHOLEN GEWOON LAGER ONDERWIJS
ADMIRALENGRACHT 177
MARCO POLOSTRAAT 176-180
BALBOASTRAAT 1-3
NICO LANSDORP
1927/1928

WILLEMSPARKSCHOOL
BIJZONDER GEWOON LAGER ONDERWIJS
PIETER LASTMANKADE 30
1924

terwijl in de nabijheid daarvan zes scholen (aan Marco Polostraat, Balboa- en Vespuccistraat) een complex vormen, gedeeltelijk aan de straat, gedeeltelijk in het bouwblok verborgen.'

Pas als uit stedenbouwkundig oogpunt de situatie was vastgelegd en haar programma voor school (of scholen) bepaald, kwam het project op de tafel van Allard Hulshoff, waarna een uitgebreide staf van medewerkers klaarstond om de schetsen uit te werken en er een esthetisch verantwoorde vorm aan te geven.⁴⁶

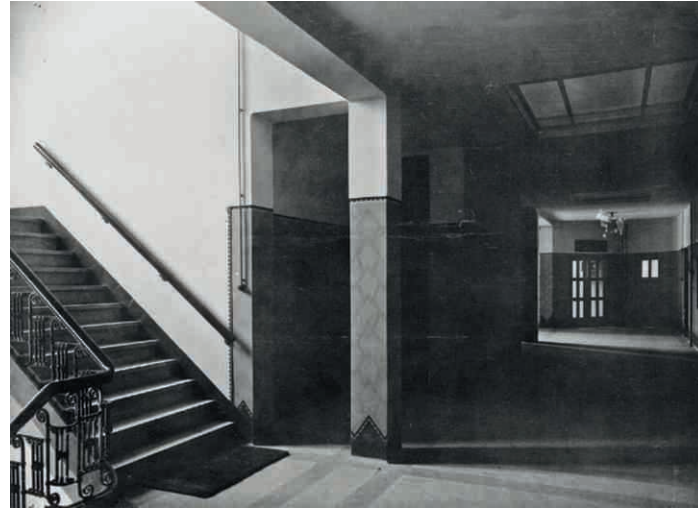
Uit zijn woorden valt op te maken dat het vormgevingsaspect telkens minder van belang werd in het proces en dat de stedenbouwkundige en 'oeconomische' invloeden prioriteit kregen. Zo kon het gebeuren dat op sommige plaatsen in de stad identieke scholen werden gebouwd, misschien onder tijdsdruk.

Nu gold dit vooral voor de talloze scholen voor voorbereidend en gewoon lager onderwijs. Voor middelbare scholen zoals de Vierde Ambachtsschool en de gecombineerde Handelsschool en Hogere Burgerschool, beide ontworpen door Westerman, werd de portemonnee wel wat verder opengetrokken en mocht Hildo Krop uitgebreid aan de slag. Ook op de post siersmeedwerk werd dan niet bezuinigd.

De verslaggever komt met een curieus voorbeeld over de status die de afdeling had verworven op het gebied van scholenbouw. Hij haalt de school aan die de schoolvereniging 'Willemspark' liet bouwen aan de Pieter Lastmankade. Het was een bijzondere schoolvereniging, die de gemeente bijstand vroeg voor een 'neutrale bijzondere' school. De vereniging was opgericht door ouders die niet een school op religieuze grondslag wilden, zoals gebruikelijk was bij 'bijzondere' scholen. Deze ouders waren niet blij met 'de afschaffing in 1920 van de standsverschillen' in het openbare onderwijs. Ze waren van mening dat 'de dooreenmenging van kinderen uit verschillend milieu en met daardoor ontstane verschillende vóór-ontwikkeling niet gewenst is, evenmin voor het goed ontwikkelde, als voor het kind uit minder intellectueel milieu.'⁴⁷

Ze vroegen de bijstand van de gemeente, waar ze recht op hadden als 'bijzondere' school, in de vorm van een ontwerp door de afdeling Gebouwen, die daaraan voldeed.

Gert-Jan Lobbes, die regelmatig de stad doorkruist en zijn ogen openhoudt voor het Platform Wendingen (adres site: amsterdamse-school.nl) kon het interieur nog net vastleggen voor het onder de slopershamer viel bij de verbouwing van de Willemsparkschool in 2016 tot appartementengebouw.

MUSCHENSTRAATSCHOOL
GEWOON LAGER ONDERWIJS
MUSSENSTRAAT 26 (16)
1922

Interieur

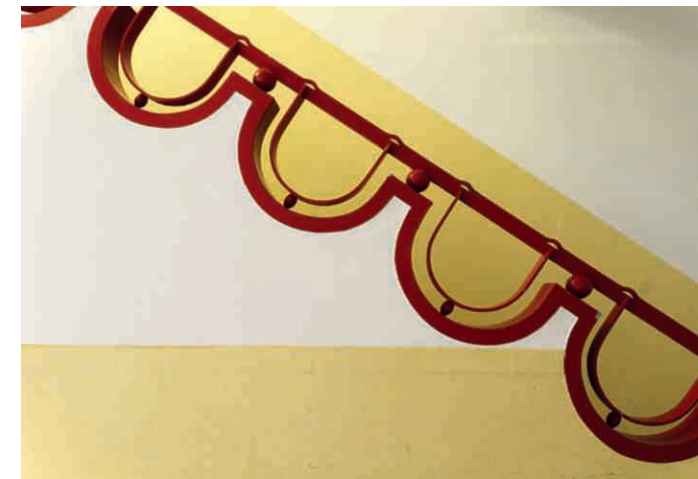
De verantwoording voor de afwerking van de interieurs lag tot 1927 bij Ad Grimmon. Of hij ook daadwerkelijk alle interieurs zelf verzorgde is onduidelijk, maar bij sommige is zijn naam expliciet genoemd. Dat de interieurafwerking een zelfstandig onderdeel was mag blijken uit het feit dat identieke oplossingen voor trappenhuizen van siersmeedwerk of hout in verschillende scholen terugkwamen. Of de architecten mee konden kiezen uit aangeboden oplossingen is niet duidelijk. Dat in de interieurafwerking ook een ontwikkeling naar uniformering en standaardisatie optrad lijkt wel duidelijk.

Een interieuroplossing zoals in 1922 in de Mussenstraat-school werd al snel een anachronisme. De (hand-)geschilderde lambrisering en de beschildering van de zuilen lijken al uit een ver verleden te stammen. In het trappenhuis van deze school werd hetzelfde siersmeedwerk toegepast als in het Laboratorium van Gezondheidsleer van vele jaren eerder.

Met enige regelmaat doken er wandschilderingen op in de vaak strakke trappenhuizen, maar deze werden meestal gemaakt door kunstenaars van buiten de afdeling en bekostigd door het gemeentelijke bureau voor Kunstzaken, uit een pot voor noodlijdende kunstenaars.

Wat de glas-in-loodramen betreft zijn enige ontwerpers bekend. Grimmon deed bijvoorbeeld zelf het ontwerp van de glas-in-loodramen van de school in de Cornelis Krusemanstraat. Van Anton Kurvers zijn glas-in-loodontwerpen bekend voor scholen in de Dintel- en Dongestraat en de Insulindeweg. Andere glas-in-loodramen zijn moeilijker te duiden. In het algemeen kan men stellen dat ze in de loop der jaren steeds eenvoudiger, geometrische, motieven kregen.

Enige oplossingen voor trappenhuizen komen meermalen terug, waarvan hier enige voorbeelden zijn afgebeeld.

JAN MAIJENSTRAAT (AFGEBEELD), JAN VAN RIEBEEKSTRAAT, MEERHUIZEN-
PLEIN

ZUIVELPLEIN (AFGEBEELD), KAREL DU JARDINSTRAAT

CABRALSTRAAT (AFGEBEELD), BATJANSTRAAT

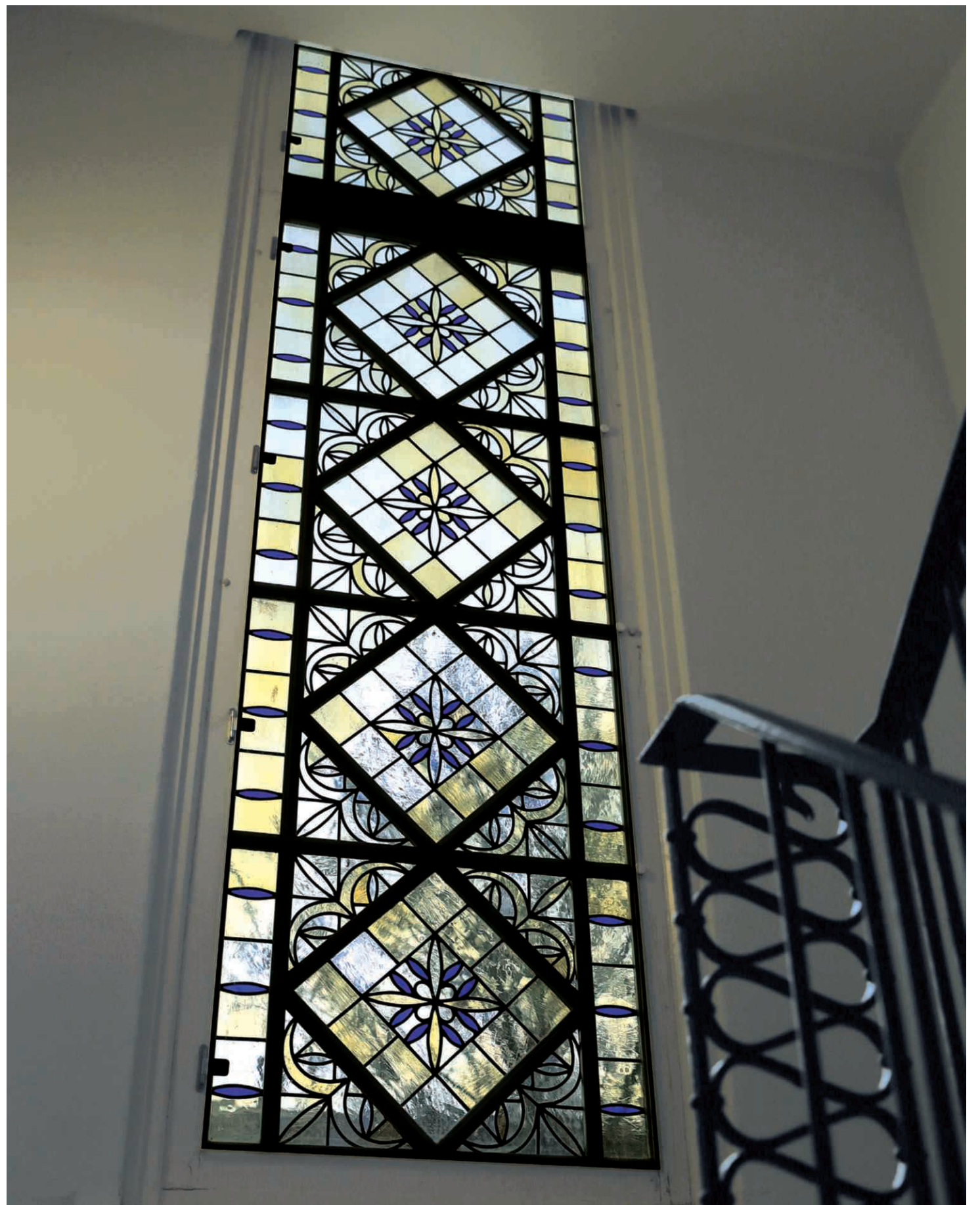

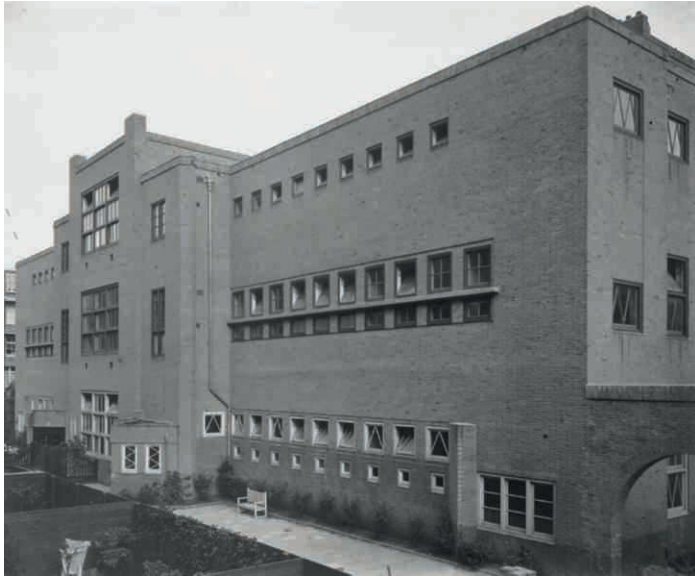
MR. P.N. ARNTZENIUSWEG (AFGEBEELD), METEORENSINGEL, JAVAPLANTSOEN

DUBBELE SCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
SMARAGDPLEIN 3-5
JAN LIEVENSSTRAAT 21-23
NICO LANSDORP
AD GRIMMON • INTERIEUR
HILDO KROP • SCULPTUUR SCHRIJVENDE FAUN
KALKSTEEN, 95 CM
GEMEENTELIJK MONUMENT
1920-1922

Het was een van de eerste dubbelscholen, met twee trappenhuisen. Aan de ene zijde waren de lokalen voor de jongens en aan de andere kant voor meisjes. In het midden was een gedeelde gymzaal. Hildo Krop beeldhouwde een schrijvende faun, met verschillende dieren aan zijkant.⁴⁸

KAREL DU JARDINSTRAAT 74-76
DUBBELSCHOOL
LUTMASCHOOL
GEWOON LAGER ONDERWIJS (NR. 74)
KAREL DU JARDINSCHOOL
VOORBEREIDEND ONDERWIJS (NR. 76)
1921

De school ligt op een binnenterrein tussen de Tweede van der Helststraat, de Karel du Jardinstraat, het Henrick de Keyserplein en de Lutmastraat.

De dubbelschool telt drie bouwlagen en een plat dak. Het is bereikbaar via een poort. Tegenwoordig wordt het gebouw gebruikt door de Negende Montessorischool de Scholekster en een organisatie van jeugdzorg. Op het binnenterrein ligt nog een dubbelschool, oorspronkelijk de Spinoza- en de L.J. Oosterleeschool, nu het Zuiderlicht College. Er was een plan in 1924 om een van de twee dubbelscholen naar Michel de Klerk te noemen.

KAREL DU JARDINSTRAAT 54-56
DUBBELSCHOOL
NU ZUIDERLICHT COLLEGE
1921

‘Een Michel de Klerkschool.

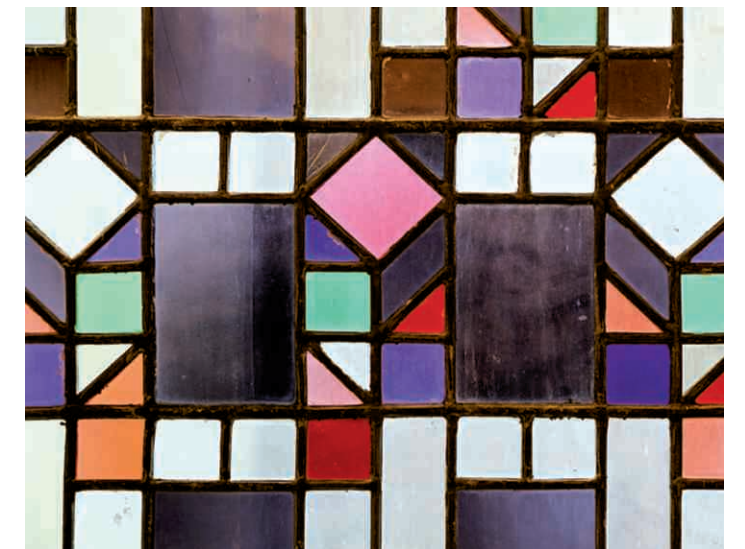
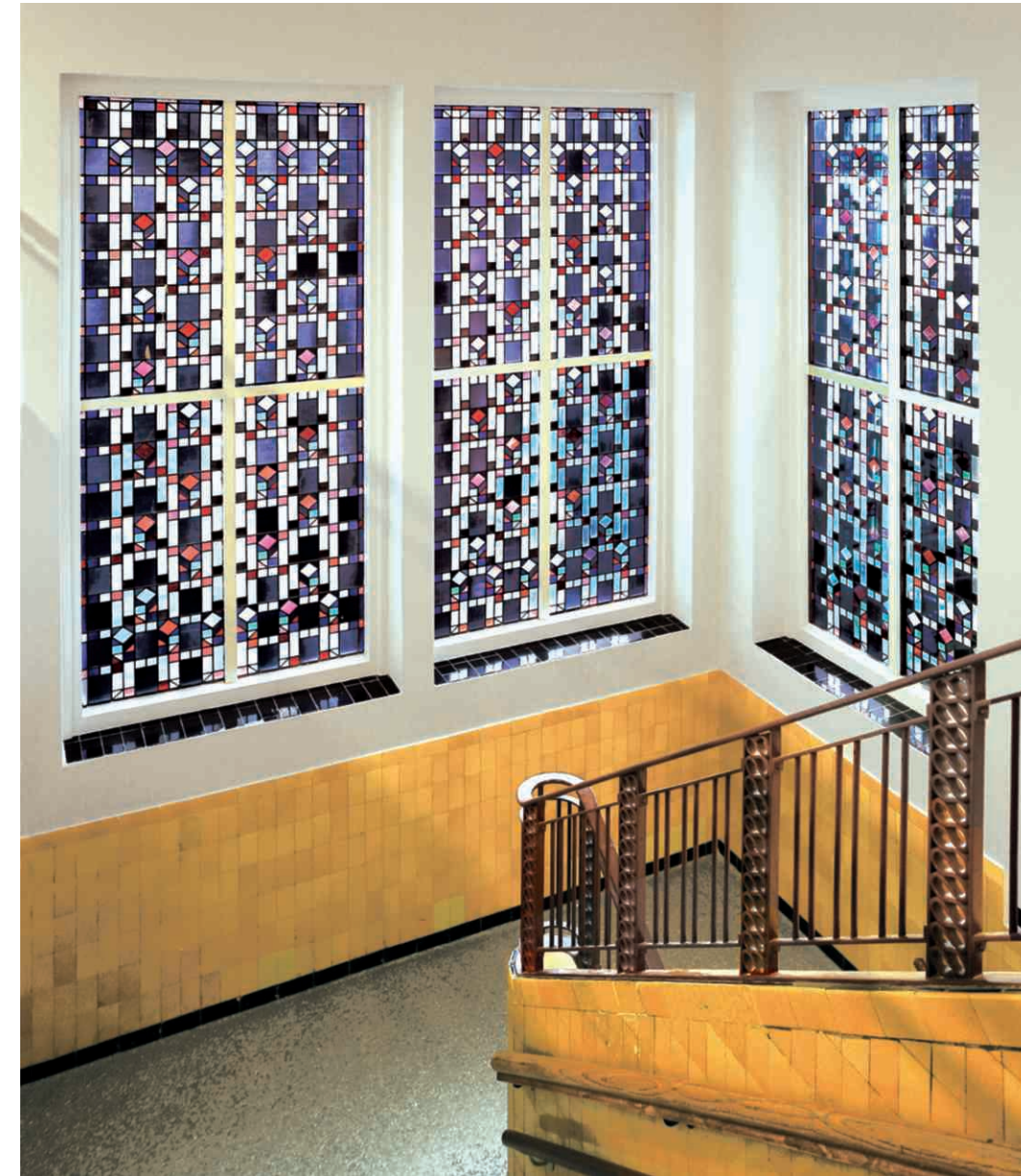
Bij het college van B. en W. in Amsterdam bestaat het plan, ter eere van de nagedachtenis van den overleden bouwmeester M. de Klerk, diens naam aan een openbare school te verbinden. De wet-houder voor het onderwijs, de heer E. Polak, wil daarvoor in aanmerking laten komen een dubbele school voor gewoon lager onderwijs, staande op een inpandig terrein aan de Karel du Jardinstraat.’⁴⁹

KRUSEMANSCHOOL VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
 CORNELIS KRUSEMANSTRAAT 10
 THEO LUYKEN
 AD GRIMMON • INTERIEUR
 RIJKSMONUMENT 505380
 1923

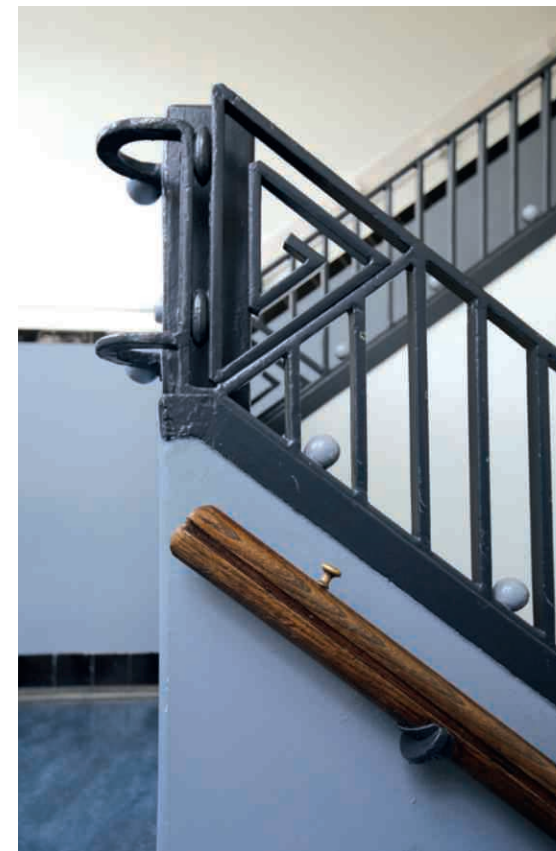
Ad Grimmon heeft hier een interieur ontworpen met tegelwerk, siersmeedwerk en glas-in-loodramen. In het tegelwerk heeft hij zijn 'beeldmerk' verwerkt (zie p. 65). In de directiekamer bevindt zich een heel bijzonder glas-in-loodraam met een afbeelding die doet denken aan een vlinderachtig insect.

CORANTIJNSCHOOL (NR. 2) EN
HOOFDWEGSCHOOL (NR. 4)
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
CORANTIJNSTRAAT 2-4
YOUNG AT ART (SCULPTUREN OP ZUILEN BIJ INGANG – 2008)
RIJKSMONUMENT 527154
1923

Tussen de rode bakstenen van de naastgelegen bebouwing valt de huidige Corantijnschool direct op: de rondingen en scherpe hoeken van de voor- en zijgevel zijn opgetrokken uit een lichtbruine, bijna gele baksteen. Naast de kleur van het gebouw zijn ook die rondingen en hoeken bijzonder: enkele van de belangrijkste ronde lijnen in de buitenmuur zijn niet bol, maar hol (concaaf). Architect en interieurontwerper zijn niet bekend.

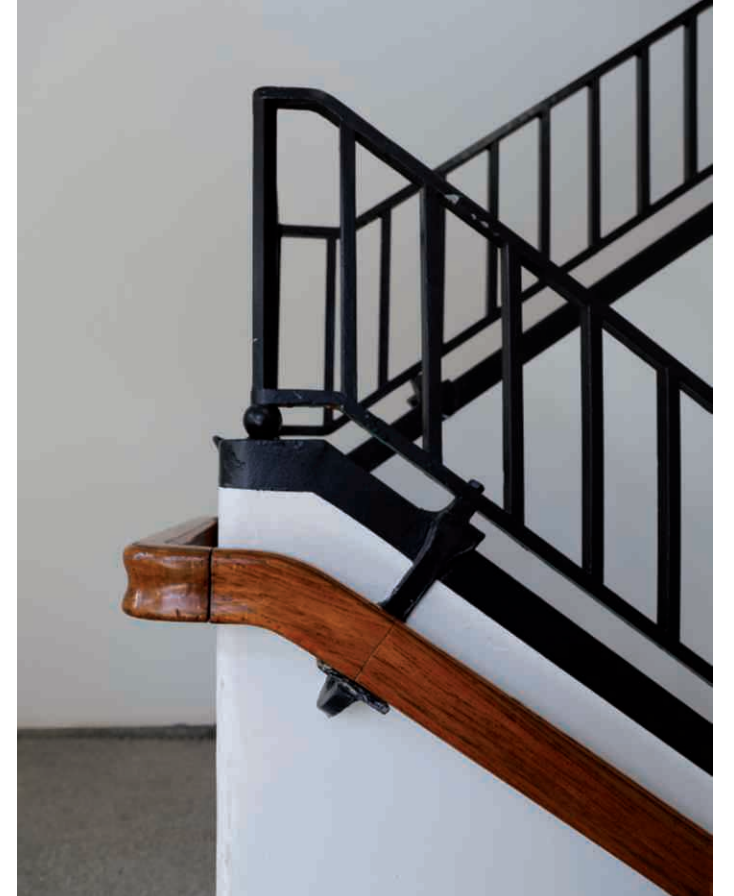
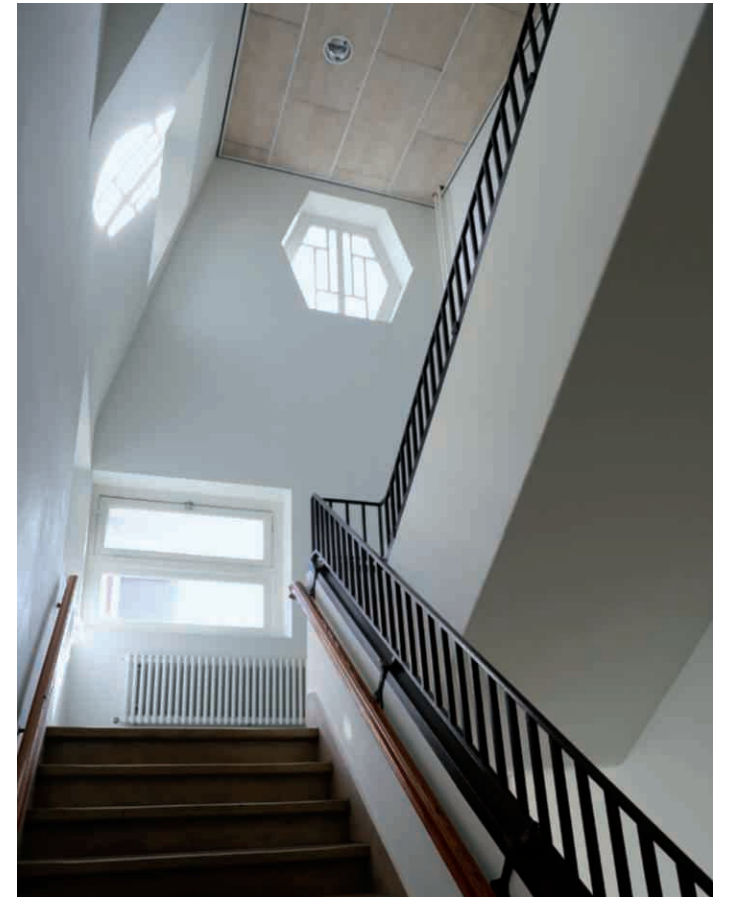

WILLEM BARENTSZSCHOOL/SPITSBERGENSCHOOL
ZAANDAMMERPLEIN 50
HEMBRUGSTRAAT 156
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
RIJKSMONUMENT 526743
1923

Bij de historische foto uit het Stadsarchief: links, oorspronkelijk nummer 25, de Spitsbergenschool. Rechts, oorspronkelijk nummer 27, de gereformeerde De Veerschool.

Omdat bepaalde details doen denken aan woningen in de Witte de Withstraat uit dezelfde tijd wordt de architect ervan, Arend Jan Westerman, ook in verband gebracht met deze school.

Het gebouw heeft nu de ingang aan de Hembrugstraat 156, waar zich de toegang tot het huidige Buurtcentrum de Horizon bevindt.

METEORENSCHOOL EN ALDEBARANSCHOOL
ALDEBARANPLEIN 2-4
GEWOON LAGER ONDERWIJS
1924

Op het torentje van de in 1924 geopende school werd in 1927 'een openbaar uurwerk met slagklok en drie wijzerplaten' aangebracht voor de toen niet onaanzienlijke kosten van f 1150,-.

De Aldebaranschool werd 1 februari 1934 weer gesloten, omdat er te weinig leerlingen waren. De scholen (Meteorenschool en Aldebaranschool) brandden in 1989 af en werden enigszins gewijzigd herbouwd.

PAPAVER- EN LAVENDELSCHOOL
GEWOON LAGER ONDERWIJS
PAPAVERHOEK 1-3
NICO LANDDORP
1923/1924

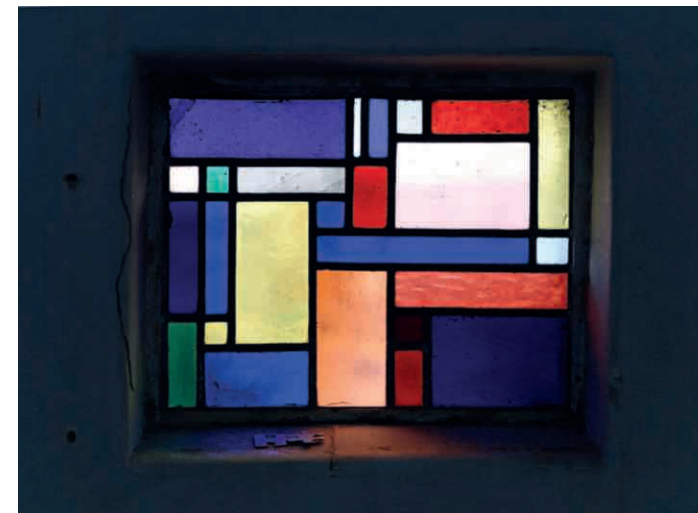
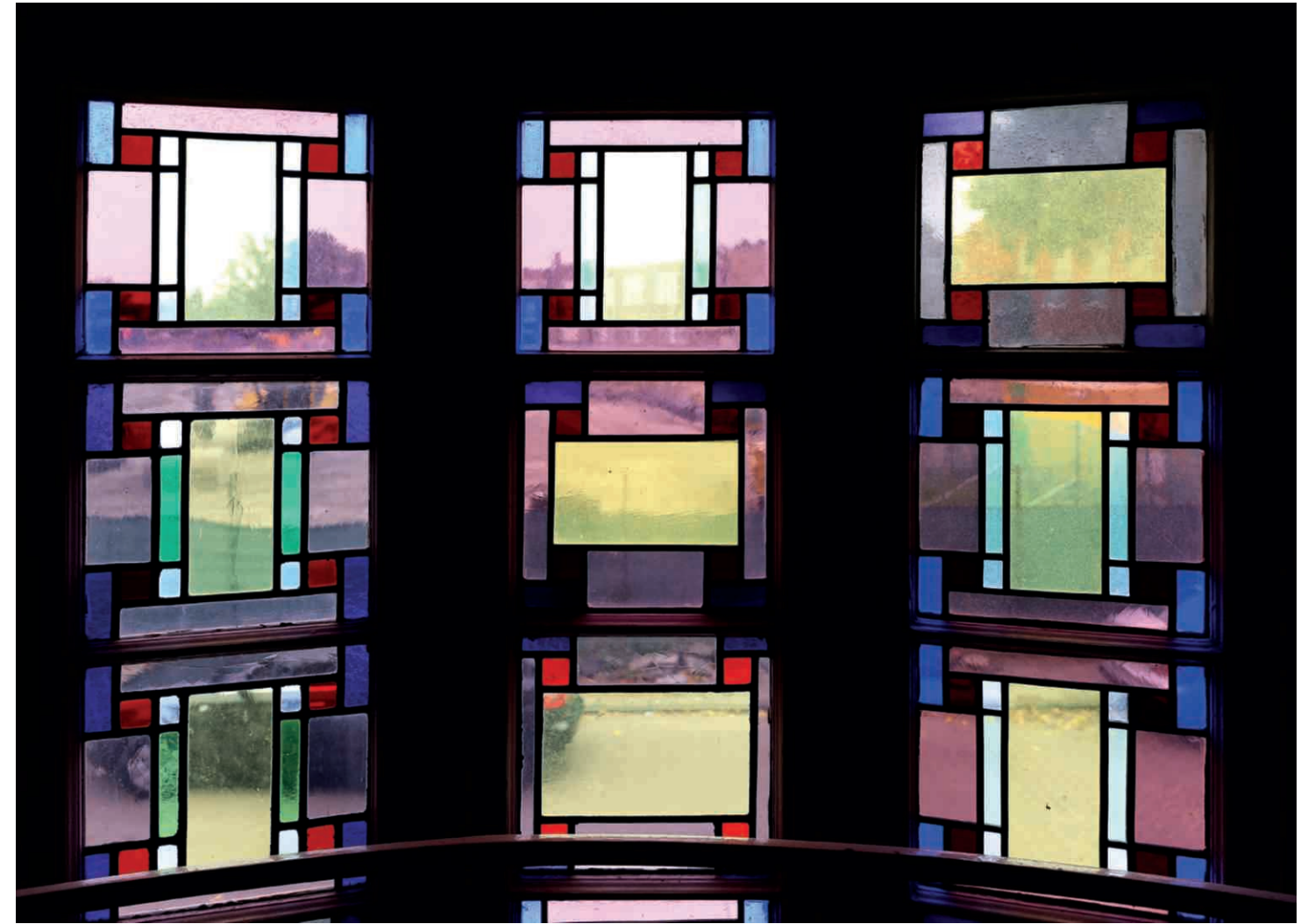
De voormalige Papaverschool uit 1923 voor gewoon lager onderwijs vormt samen met de er in 1924 rechts tegenaan gebouwde Lavendelschool voor openbaar gewoon lager onderwijs een ensemble.

AD GRIMMON • INTERIEUR
1923/1924

De Papaverschool heeft evenals de met zekerheid aan Grimmon toegeschreven Krusemanschool in het trappenhuis zwarte vierkante tegeltjes boven de lambrisering. Onduidelijk is wie het glas-in-loodraam heeft gemaakt.

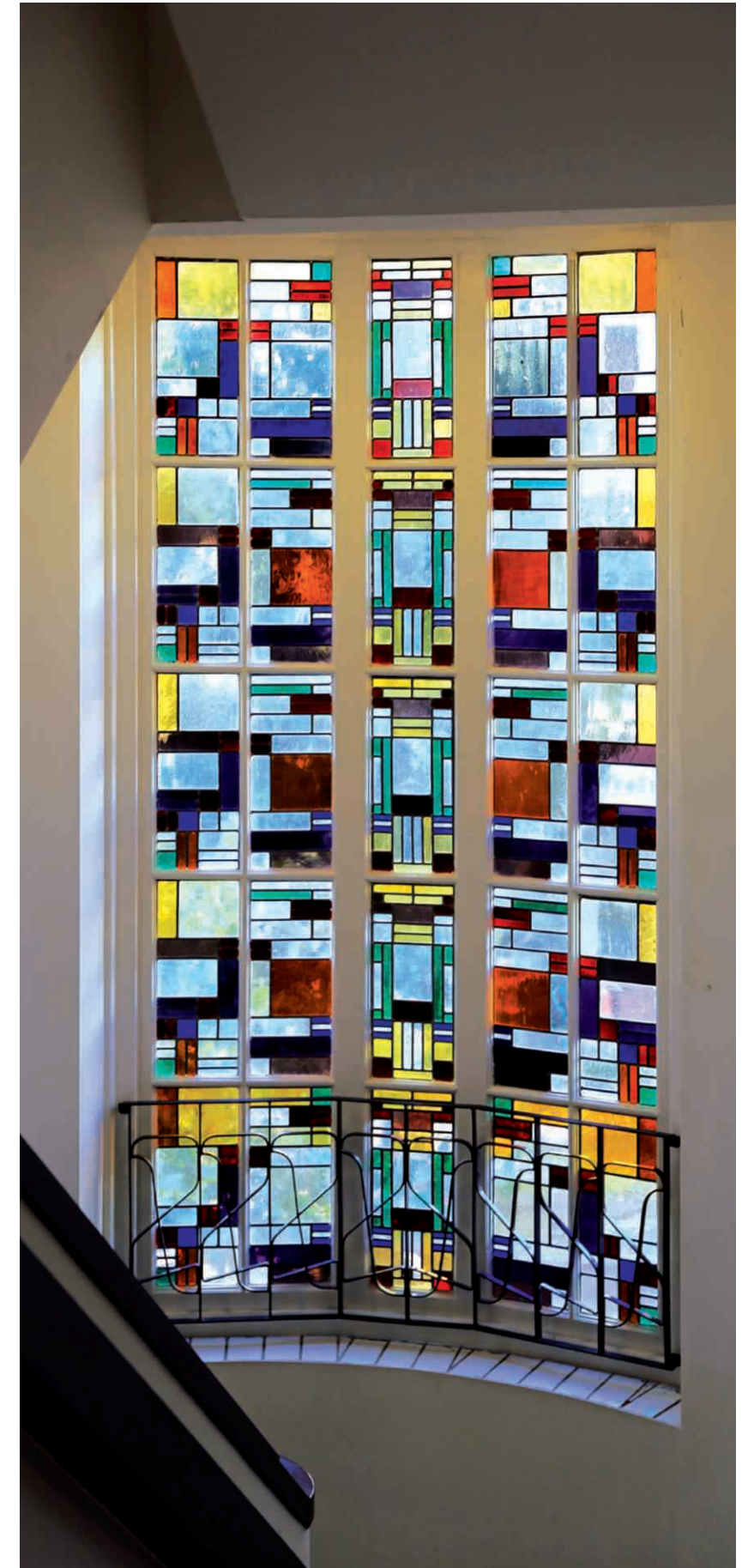
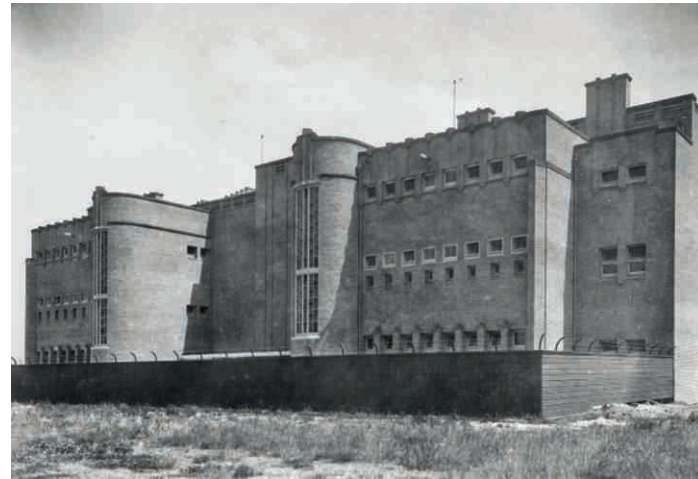
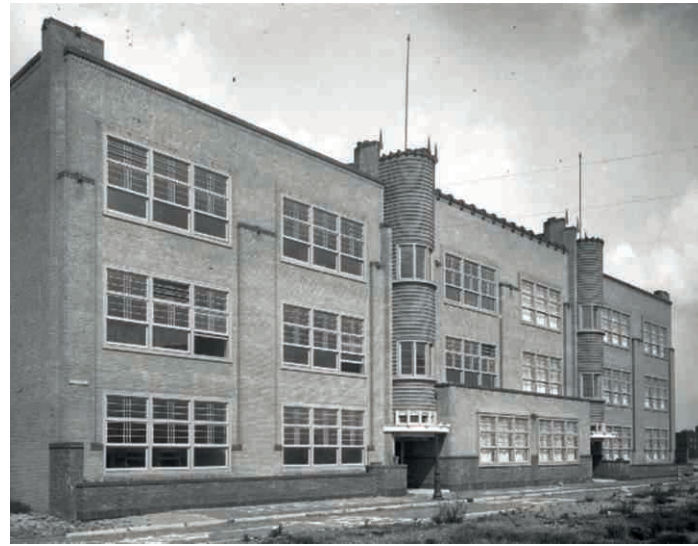

VINCENT VAN GOGHSCHOOL/AENAEAS MACKAYSCHOOL
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
HYGIËAPLEIN 8-10
RIJKSMONUMENT 527851 (ABUSIEVELIJK OP NR. 40 VERONDERSTELD)
NICO LANDORP
1924

Zoals bij veel schoolgebouwen die in de jaren twintig werden gebouwd, kon de 'uitbater' nog wel eens wisselen. In dit gebouw zat aanvankelijk 'de nieuwe school met den Bijbel van de Christelijke Schoolvereniging 'Aenaeas Mackay', die een paar jaar later naar de Titiaanstraat zou verhuizen.⁵⁰

Daarna kwam de Vincent van Goghschool. Tijdelijk was in een van de scholen van de dubbelschool ook een joodse school gevestigd. Midden jaren twintig ontwierp Landsorp meerdere scholen met een halfronde, torenachtige uitbouw, waarin zich meestal het trappenhuis bevond. De uitbouwen geven de scholen een burchtachtig uiterlijk.

OBI- EN BATJANSCHOOL
BATJANSTRAAT 82-84
1924-1925

PRESIDENT BRANDSCHOOL
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS EN VOORBEREIDEND ONDERWIJS
PRESIDENT BRANDSTRAAT 29
1923-1927

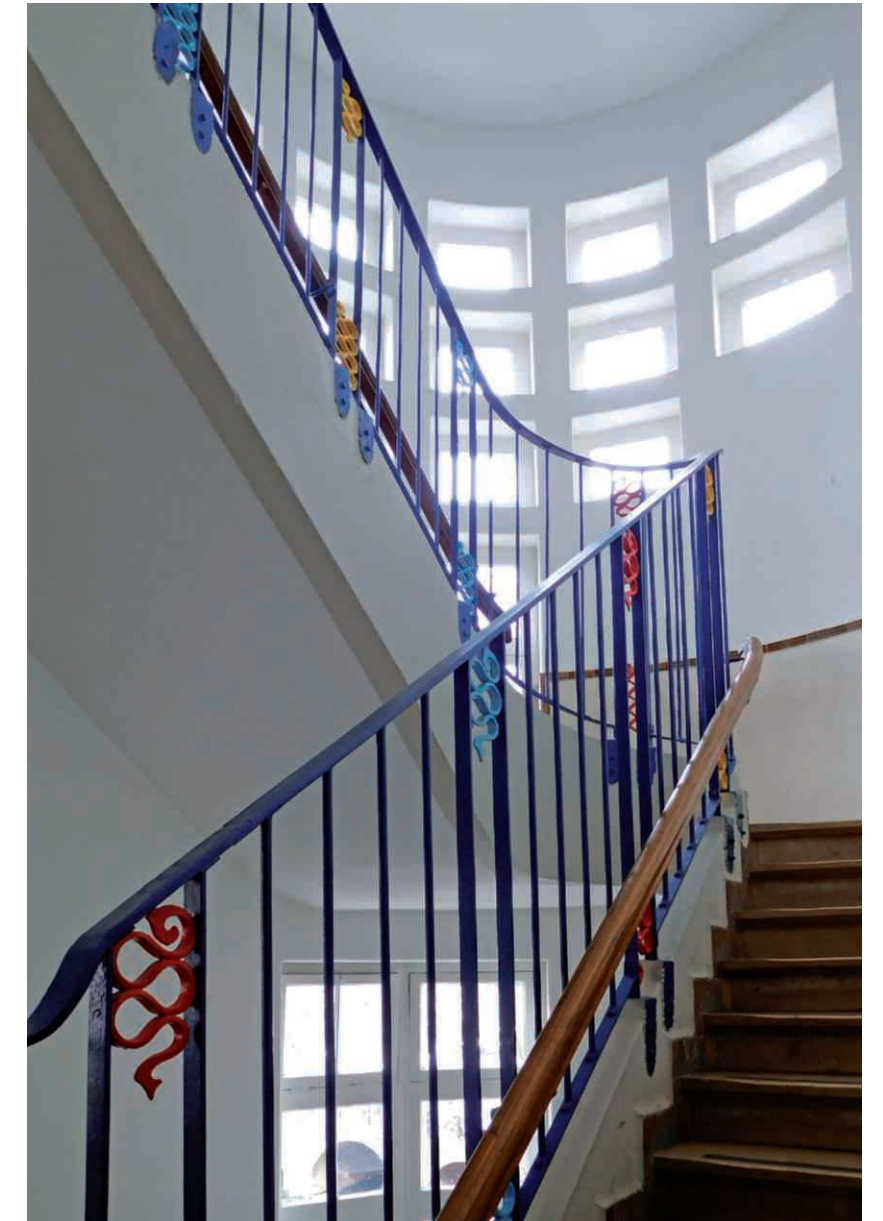
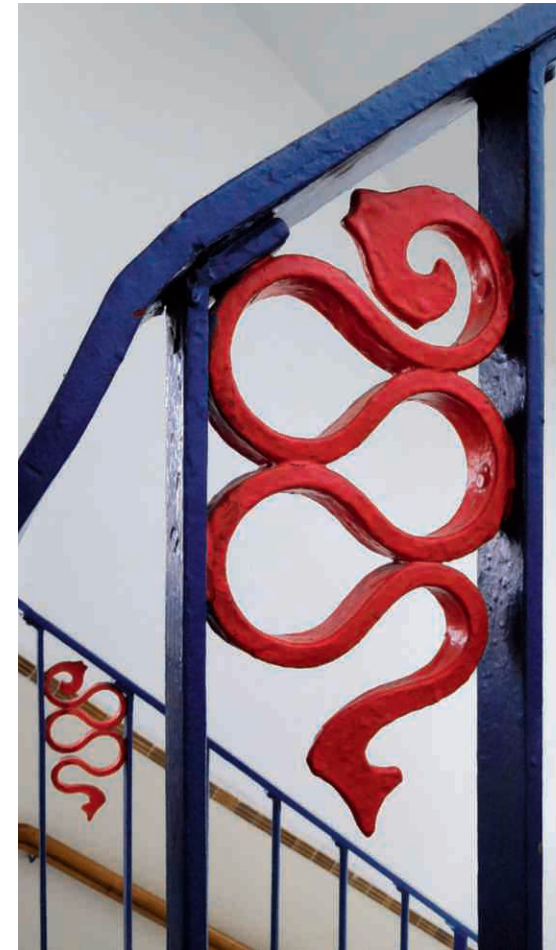
Deze twee scholen zijn nagenoeg identiek ontworpen. In de Batjanstraat is het trappenhuis met bijzonder siersmeedwerk nog intact.

SCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
 OUDESCHANSSCHOOL EN BATAVIERSCHOOL
 DE WITTE OLIFANT (1927)
 NIEUWE UILENBURGERSTRAAT 96/NIEUWE BATAVIERSTRAAT 2
 NICO LANSDORP
 AD GRIMMON • INTERIEUR
 HILDO KROP • SCULPTUUR
 GEMEENTELIJK MONUMENT 202039
 1920

De Batavierschool was een school met veel joodse leerlingen, en zij verhuurde ook ruimtes aan joodse organisaties, zoals het gymnastieklokaal aan de 'Joodsche gymnastiekclub Betsalel'.

AD GRIMMON • INTERIEUR

PURMERSCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
SCHERMERSTRAAT 41-47
NICO LANSDORP/PIETER MARNETTE
HILDO KROP
1925

In 1925 werd gestart met de bouw van Tuindorp Nieuwendam op het grasland achter de Nieuwendammerdijk. Als onderdeel van het plan werden ook winkels gebouwd (het Purmerplein) en drie scholen.

De halfronde uitbouw die Lansdorp vaker ontwierp voor het onderbrengen van het trappenhuis is hier aan de noordkant geïn-

tegreerd in een scherp oplopend dak. Dit sluit aan bij de bouwwijze in de tuindorpen, waar vaak werd gekozen voor een landelijke variant van de Amsterdamse School, met zadeldaken. Naast de uitbouw zijn de horizontale vensterreeksen aan noordkant en oostkant opvallend. Ook de metselverbanden (onder andere kettingverband en visgraatverband) zijn gevarieerd.

Hildo Krop maakte enige werken die bij de Nieuwendammers wat vragen oproepen en dit leidde tot een ingezonden brief. Krop beeldhouwde een fluitspelende faun met tegen zijn poten omhoogklimmende kikkers en iets lager een slangenkop. Als hekpaalbekroning koos Krop voor een Sint-Joris in gevecht met de draak, in dit geval een slang. De slang staat hier voor het kapitaal

dat door de arbeidersklasse overwonnen moet worden, en niet voor het heidendom dat door de christen wordt overwonnen.⁵¹

'Open brief aan den wethouder van Onderwijs te Amsterdam.

Een kind vraagt, niet waar? Een kind vraagt dikwijls meer, dan wijze onderwijzers kunnen antwoorden. Nu vraag ik u in gemoede: als daar tegen hun school een beeld geplaatst is van Pan, de weidgod uit het oude Arcadië, die kikvorschen een rondedans laat uitvoeren op de liefelijke tonen van zijn syrxinx; wat moet de onderwijzer antwoorden als de kinderen vragen: meester, wat beteekent dat beeld en waarom is het tegen onze school gezet? Vlak naast den ingang is nog een beeldhouwwerk aangebracht, geheel van hout en in sprekende kleuren beschilderd.

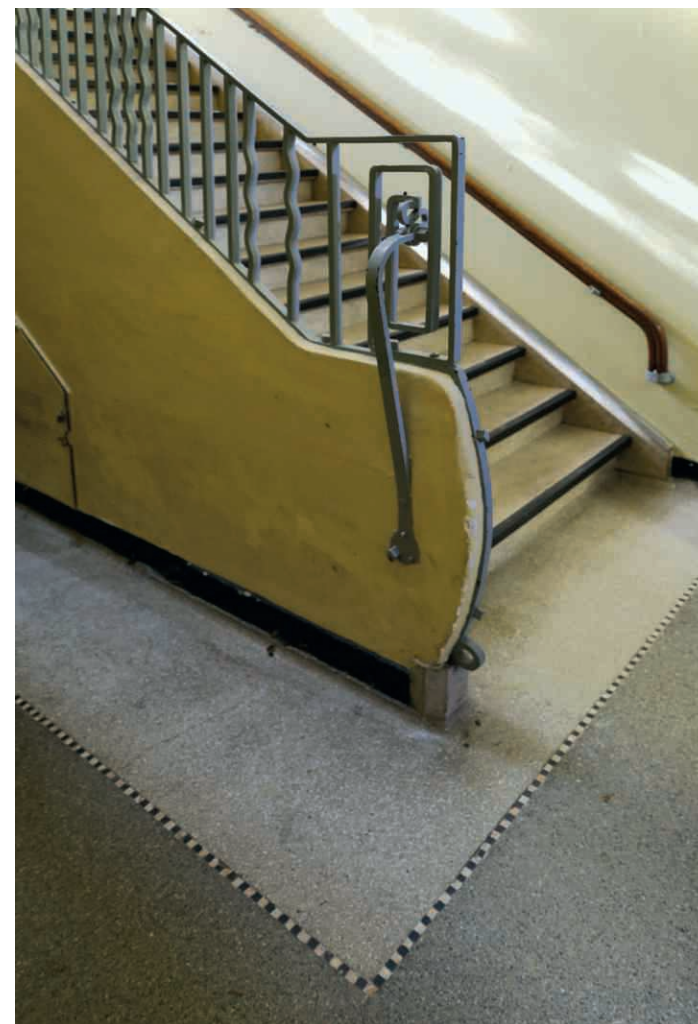
Een gouden Sint Joris, de schutspatroon der krijgsliden en boogschutters, boven op een hemelsblauw paard, doorsteekt met een rood zwaard een groenen draak. Wat al vragen zullen er in kinderhersen opkomen! Indien zij gevoel hadden voor aesthetisch schoon, zouden zij beide beelden zeker waarderen, maar, bij Pan en St. Joris! Wat weten kinderen op den schoolplichtigen leeftijd daarvan? En de onderwijzers? Dat weet gij zelf het best. Wilt u een kleine toelichting schrijven over de beteekenis van deze beelden, over de bedoeling om ze bij deze school te plaatsen en over de aesthetische verdiensten ervan.

Een bewoner van oud-Nieuwendam.

Wij hebben het verzoek van den 'bewoner' aan den wethouder overgebracht. Ziehier het antwoord. Publieke Werken bouwt de scholen. Wanneer de architectuur daar aanleiding toe geeft brengt de beeldhouwer Hildo Krop versieringen aan. Aan hem is de keuze van het onderwerp gelaten. Dat Krops werk aesthetisch op hoog peil staat, daarvan is P. W. overtuigd, trouwens ook de 'bewoner' twijfelt niet aan het aesthetisch schoon.

Doch hij vraagt, wat de leerlingen van Pan en St. Joris weten. Natuurlijk weinig of niets. Maar als zij het vragen, zullen de onderwijzers het heusch wel vertellen. De geachte schrijver van den 'open brief' slaat 'meester' wel wat heel laag aan.'⁵²

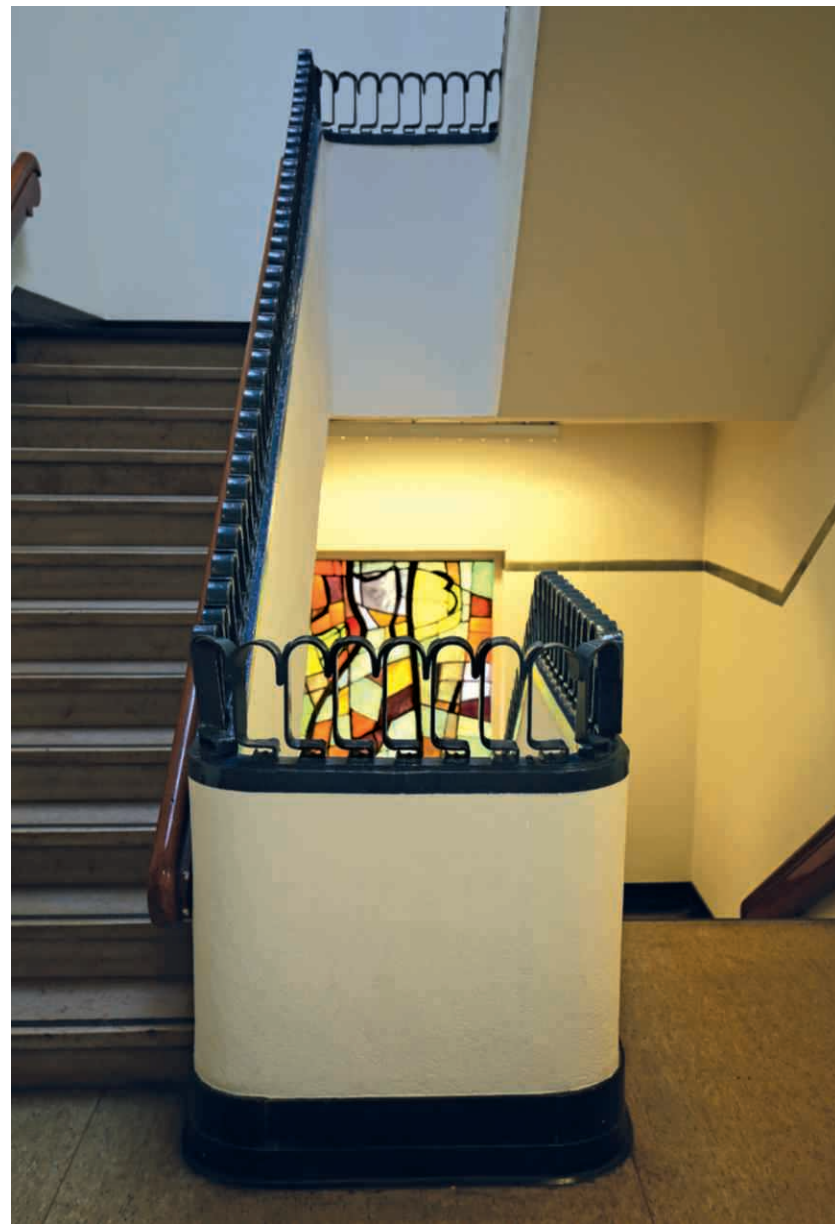
BUITENGEWOON LAGER ONDERWIJS
 ROOSENBURGHSCHOOL (NR. 7)
 PIETER NIEUWLANDSCHOOL (NR. 9)
 SWEEDENRIJCKSCHOOL (NR. 11)
 ZUIVELPLEIN 7-11
 NICO LANSDORP
 HILDO KROP • HERDER EN MAAIER
 1924

Oorspronkelijk resideerden hier drie scholen met elk zeven lokalen. Na enkele jaren bleken de scholen te klein om de aanwas op te kunnen vangen, en werden er elders in Betondorp nog drie scholen gebouwd. In 1936/1937 waren vier van de zes scholen alweer gesloten, doordat het aantal leerlingen snel terugliep. Bekende oud-leerlingen zijn Karel en Gerard van het Reve. De laatste noemde Krop eens een 'communistische koekenbakker'.

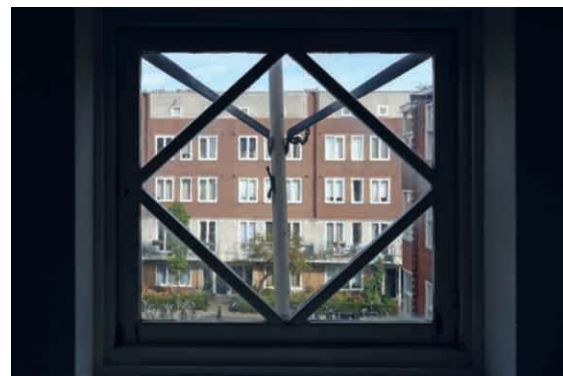
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
CABRALSSCHOOL EN MARCO POLOSCHOOL
CABRALSTRAAT 1/MARCO POLOSTRAAT 191
GEMEENTELIJK MONUMENT 200681
1925

GLAS IN LOOD
ADRIAAN VAN DER WEIJDEN
1967

‘EEN MOOIE BIBS DOET WONDEREN’
HERMAN BROOD

Marcel Westhoff heeft het ensemble beeldend beschreven op de site Wendingen (amsterdamse-school.nl): ‘Komend vanaf het Mercatorplein is het een opvallend gebouw aan het einde van de Cabralstraat in de Baarsjes. Een massieve, symmetrische, bakstenen gevel met golvende delen, verschillende kleuren baksteen, en een dubbele schoorsteen die in de verte doen denken aan Mar-

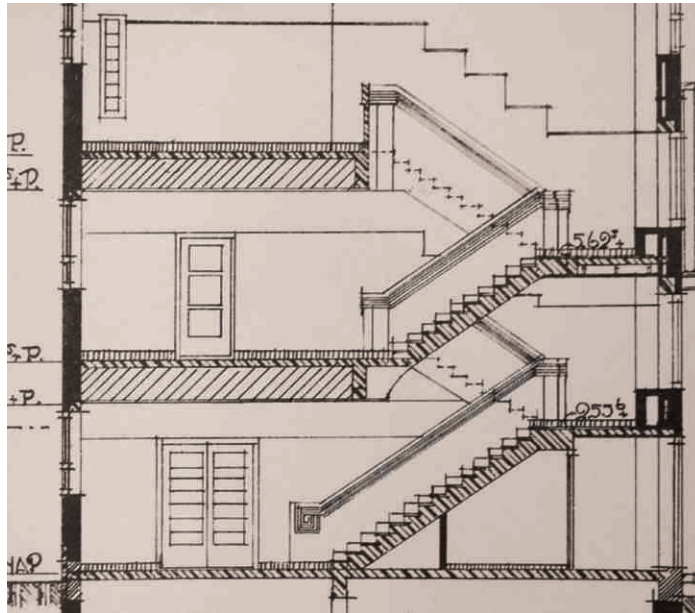
garet Krophollers dubbele villa in Bergen. Boven de deur is een hoge raampartij met smalle vensters. Kleine raampjes, smalle vensters en golvende geveldelen op de begane grond en de hoeken domineren de zijkant van het pand, waar zich nu een openbare tuin met collectief kippenhok bevindt.

De achterkant van het gebouw, dat aan de Marco Polostraat ligt, wordt in tegenstelling tot de voorkant nog omringd door de originele woningen. Het heeft dezelfde massieve uitstraling als de voorkant, maar dan minus de markante schoorstenen. Het heeft echter wel een fraaie, zij het in slechte staat verkerende, houten Amsterdamse Schooldeur, die overeenkomt met de originele deur aan de voorkant zoals die te zien is op foto's in het stadsarchief van Amsterdam.'

FRANKENDAELSCHOOL
UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
MR. P.N. ARNTZENIUSWEG 90-92/COPERNICUSSTRAAT
1927

De mahoniehouten leuningen in het trappenhuis waren ingetekend in de bouwtekeningen die zich bevinden in het archief van Albert Boeken in Het Nieuwe Instituut. Exterieur en interieur hebben een geordende, sobere uitstraling – waarschijnlijk niet alleen een kwestie van geld, maar ook van een veranderende smaak.

MR. HARM SMEENGESCHOOL
VAKSCHOOL VOOR VARENSGEZELLEN EN SCHIPPERSDOCHTERS
DROOGBAK 1C
PIETER MARNETTE/NICO LANSDORP
RIJKSMONUMENT 518379
1925

Trappenhuis, gangen, sanitair en kantoren bevonden zich aan de noordelijke spoorwegkant in een iets hoger deel van het gebouw; de klaslokalen in de zuidelijke vleugel aan de stadszijde. De noordgevel aan de kant van het spoor is om deze reden veel geslotener. Amsterdamse School-kenmerken zijn onder meer de afgeronde hoeken, de vensters die uit talloze kleine ruitjes bestaan en de twee verticale halfronde uitsparingen in de voorgevel. De hijsbalk schuin boven de ingangspartij is bevestigd aan een licht golvende uitbouw.

De school bevindt zich logischerwijs dicht bij de haven. De school dankt zijn naam aan Harm Smeenge (1852-1935), een Nederlands liberaal politicus die pleitbezorger was van de belangen van de binnenschippers, ook als voorzitter van de schippersvereniging Schuttevaer. Hij was aanwezig bij de opening in 1925.

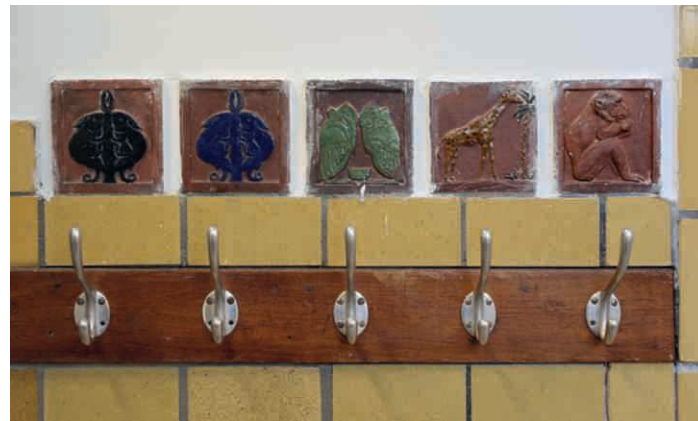

SCHOOL HH (NR. 34) – WILDE WINGERSCHOOL
VOORBEREIDEND ONDERWIJS
KOMETENSINGEL 189
GEMEENTELIJK MONUMENT 200703
1926

Het aantal schoolgaande kinderen in Tuindorp Oostzaan was in de jaren twintig, zeker in vergelijking met de rest van de stad, vrij hoog. Het aantal van vier openbare lagere scholen was niet meer voldoende; er moest dus bijgebouwd worden. De reden lag vooral in de grotere gezinnen: 'In de meeste buurten zijn op 100 woningen pl.m. 50 schoolgaande kinderen; in het Tuindorp leveren 100 woningen ongeveer 80 schoolgaande kinderen. Het schijnt zelfs, dat dit laatste getal nog zal stijgen.'⁵³

Deze school van de hand van Publieke Werken werd oorspronkelijk aangeduid met de letters HH en school nummer 34, later kreeg het de naam Wilde Wingerschool.

Dit L-vormige gebouw heeft een vrij massieve uitstraling met twee bouwlagen en een puntdak met dakpannen. De meest in het oog springende Amsterdamse School-elementen zijn de grote hoeveelheid ladderramen, het metselwerk nabij de ingang (de

hoek komt hier als het ware naar voren) en de gevelbekleding van donkere tegeltjes op de westelijke gevelwand.

Bij de lokalen zijn grote, samengestelde vensters geplaatst. Het interieur is voorzien van kapstoktegels boven de lambrisering, voornamelijk voorstellingen van dieren (zie p. 278).

Tegenwoordig zijn buurthuis Huis van de Wijk de Evenaar en de voorschool Villa Kakelbont in het gebouw gehuisvest.

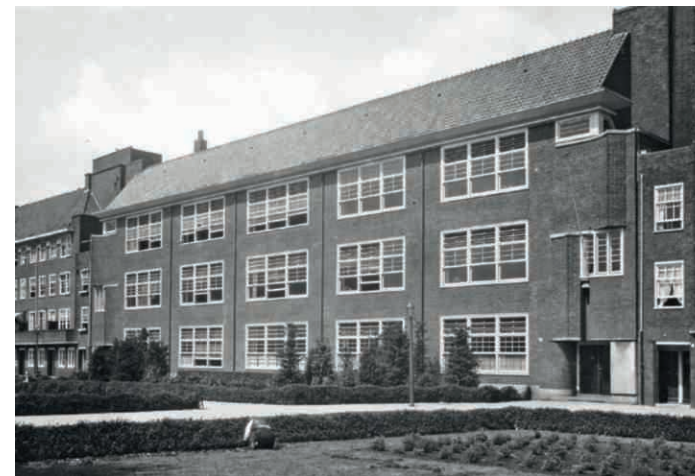

WOGNUMERPLANTSOEN 2-4
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
NU VRIJESCHOOL KAIROS
RIJKSMONUMENT 1002184
1926

In de zuidoostelijke punt van het Tuindorp Nieuwendam ligt deze dubbele christelijke school voor gewoon lager onderwijs, gebouwd in kubistisch-expressionistische trant. Het doet denken aan het werk van Frank Lloyd Wright en ook is er een overeenkomst met de Jeruzalemkerk van Ferdinand Frantzen in Amsterdam-West, waarvoor dezelfde rode bakstenen werden gebruikt.

Het gebouw bestaat uit verschillende kubusvormige bouwvolumes, voorzien van in- en uitspringende muurvlakken, onder platte daken met rechte gevelbeëindiging. Er is een langgerekt lager middendeel tussen twee verticale dwarsvleugels met verspringende en in hoogte verschillende bouwmassa's, alwaar de ingangspartijen. Boven beide ingangspartijen toreinen bakstenen schoorstenen voorzien van natuurstenen luifels.

RECHTSBOVEN

VONDEL- EN DE KLERKSCHOOL
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
JEKERSTRAAT 84-86
1926-1927

Dubbelschool bestaande uit de Vondelschool (84) en de Michel de Klerkschool (86) gelegen aan het verbrede deel van de Jekerstraat. De school is sober vormgegeven, op uitzwenkend metselwerk boven de ingangen na. Het betreft een tweelingschool van de school aan het Javaplantsoen.

LINKS EN BOVEN

ANTHONIE VAN DIEMENSCHOOL
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
JAVAPLANTSOEN 21-29 (17-19)
1926-1927

School van drie bouwlagen met zadeldak en de ingangen op de hoeken. De gevel is sober en er is een gymzaaluitbouw aan de achterzijde. De school heette ook wel Anthonie van Diemenschool (nr. 19) en de Dr. Albert Schweitzerschool (nr. 17), daarna Ternateschool en De Sprong. Waarschijnlijk ontworpen door Nico Lansdorp.

DE LEPELAAR
OPENBARE SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS NR. 33
PALMSTRAAT 11
NICO LANSDORP
1927

Op een historische foto genomen in de hal van de school in de Palmstraat is een standbeeld te zien van een onderwijscoryfee, Friedrich Fröbel (1782-1852). Fröbel was een Duits opvoedkundige. Hij is de oprichter van de oudst bekende kleuterschool, in 1837 in Bad Blankenburg. Het was een instituut voor kinderen jonger dan zes jaar, die hij bezighield met allerlei werkjes die hij leerzaam achtte. In 1840 noemde hij de school een Kindergarten, een tuin van kinderen voor kinderen. In de jaren twintig was het 'fröbelen' al op zijn retour en was het Maria Montessori die de gemeenteraden bezighield.

THEO THIJSSENSCHOOL
OPENBARE SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
ANJELIERSSTRAAT 157 (161)
1926

Er werd enthousiast op deze nieuwe school gereageerd. Een lid van de gemeenteraad noemde de school 'een juweeltje'. 'Het had misschien iets minder gekund, maar men vergeet niet den invloed van zoo'n gebouw op de kinderen, de ouders en de buurtbewoners'.⁵⁴

Bij de opening wees wethouder Ed. Polak op de plaats van de school 'in den Jordaan, een buurt, waarvoor wij Amsterdammers steeds een buitengewone belangstelling hebben wegens het eigenaardig afgesloten karakter der buurt en de eigenaardige bevolking.' Hij wijst ook op 'het schrijnend verschil tusschen woningen en school in deze buurt'.⁵⁵

MEERHUIZENPLEIN 4
MEERHUIZENSCHOOL EN UITHOORNSCHOOL
BERLAGESCHOOL
1926

Dit schoolgebouw werd in 1926 gebouwd door de Dienst der Publieke Werken en is zo ongeveer het enige pand op het plein dat niet is gesloopt, op enkele huizen in de Uithoornstraat na.

Het is een bakstenen gebouw van het type corridorschool met lokalen aan één zijde van de gang, de pleinzijde, gericht op het zuiden. Oorspronkelijk waren in het gebouw twee lagere scholen gevestigd, vandaar ook de symmetrie van twee vleugels naast een hoger middenstuk. Boven in het middenstuk zit een klok. Achter de gevel van het middenstuk ligt de gymzaal.

Een 'openbaar uurwerk' was niet in de bouwkosten van de school opgenomen, maar werd door B en W apart voorgedragen. In dit geval kostte de klok f 3000,-.⁵⁶ Het plein zelf was aanvankelijk een plantsoen; thans is het een speelveld. De woningen links naast de school en elders op het plein waren 'eenvoudige middenstandswoningen' uit 1923, in de stijl van de Amsterdamse School ontworpen door Lansdorp, Kruyswijk of Westerman.

In zowel de linker- als de rechtervleugel bevindt zich een trappenhuis met een betonnen balustrade waarop een speelse leuning met onder meer bolvormige objecten is aangebracht. Een vergelijkbare leuning zien we bij scholen in de Jan van Riebeeckstraat en de Jan Maijenstraat.

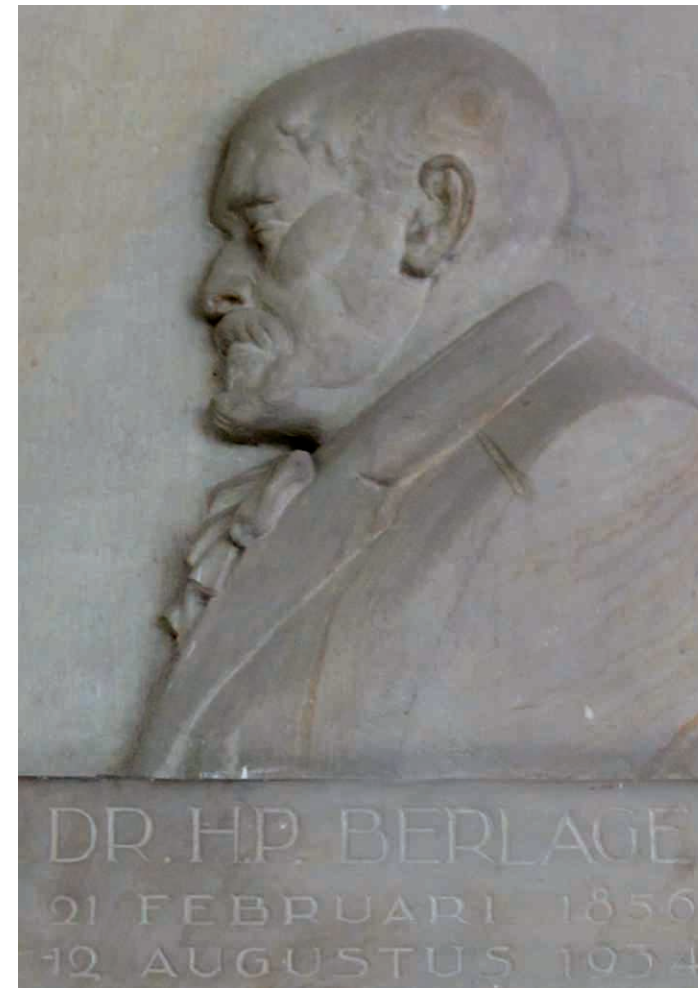
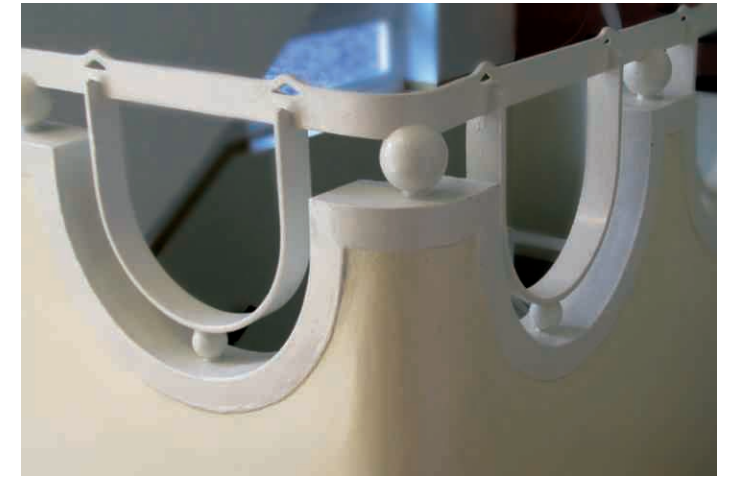
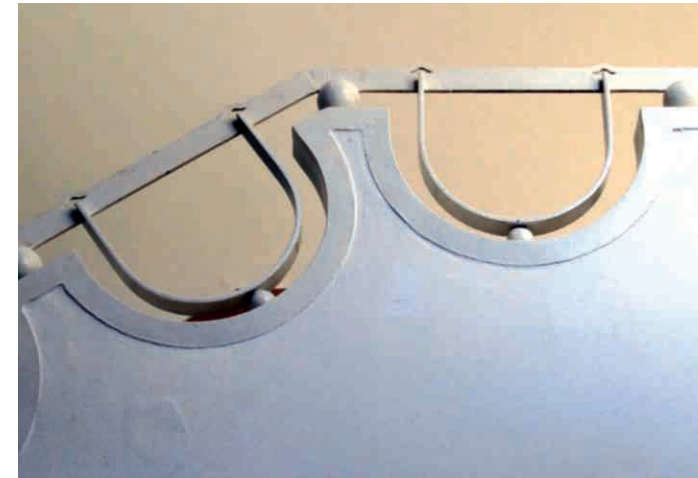
In 1937 werd er plaquette met een beeltenis van Berlage aangebracht, gemaakt door Hubert van Lith.

Begin jaren vijftig hebben twee kunstenaars de trappenhuisen verfraaid: Hans van Norden met de fresco 'Folklore' en Herbert Fiedler met twee sgraffito's.

Momenteel is het gebouw in gebruik door Philadelphia, een landelijke zorginstelling die mensen met een verstandelijke beperking begeleidt.

FRESCO 'FOLKLORE'
HANS VAN NOORDEN
1950

DR. H.P. BERLAGE
HUBERT VAN LITH
1936

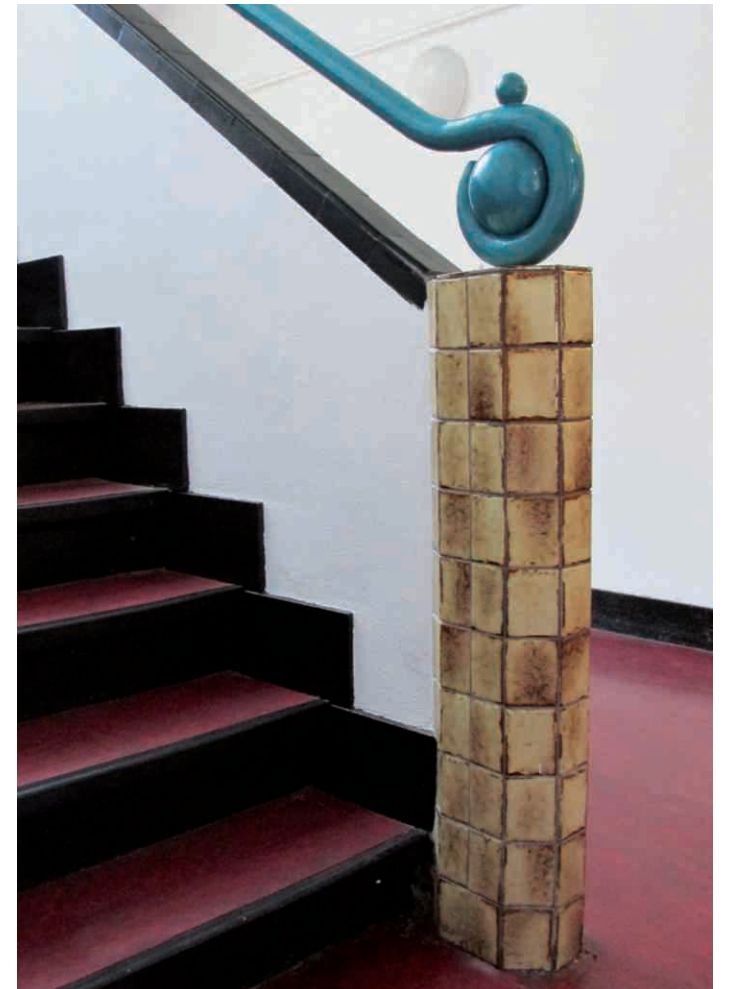
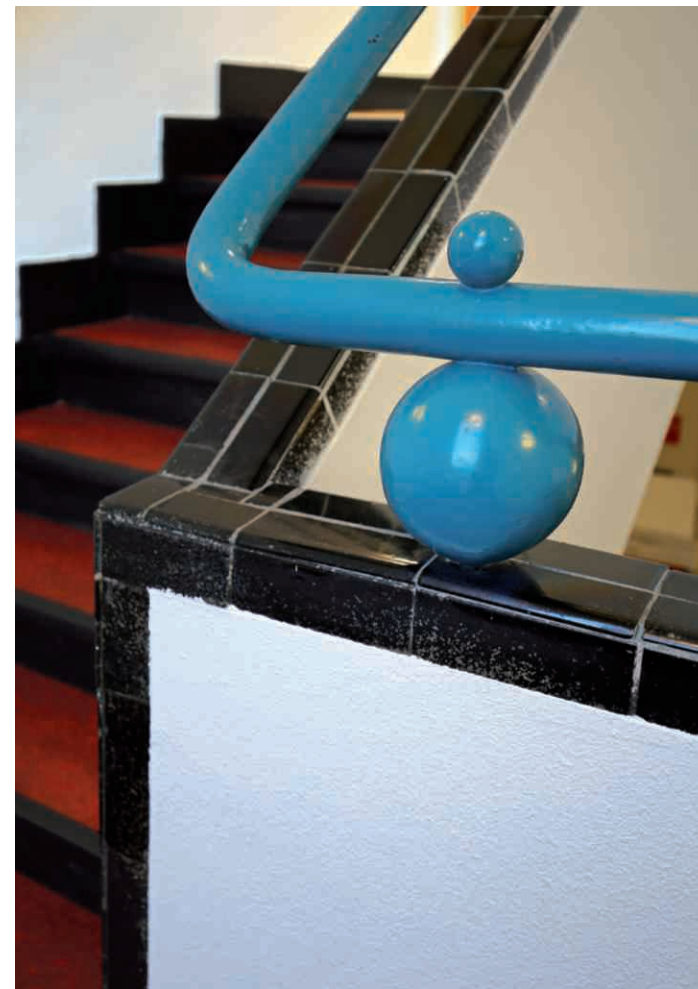
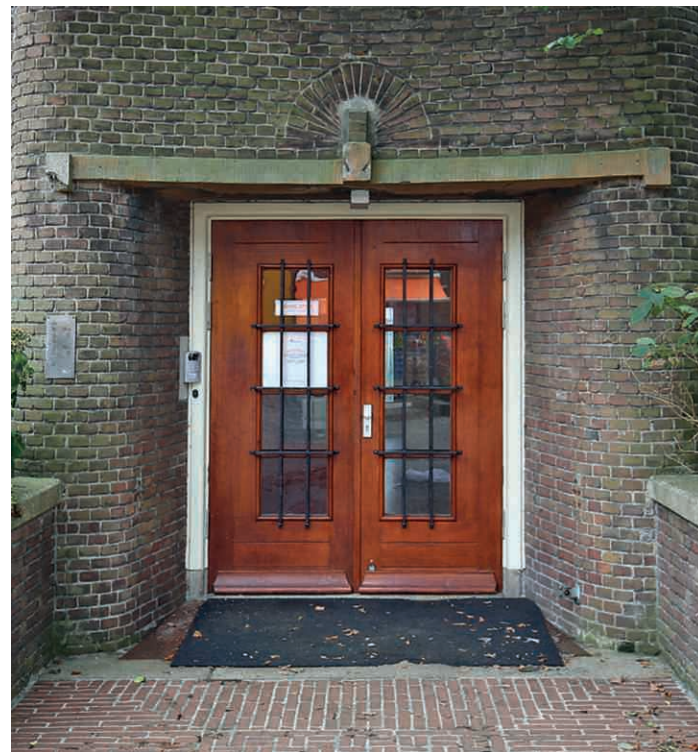
SGRAFFITO'S 'RECREATIE' EN 'KINDERSPELLETJES'
HERBERT FIEDLER
1953

RESEDASCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
WINGERDWEG 32-34 (VOORHEEN 12-14)
NICO LANSDORP
HILDO KROP
ELISABET STIENSTRA
GEMEENTELIJK MONUMENT 200318
1926

Lansdorp, die deze school ontwierp, hoefde aan de op het noorden gelegen straatzijde geen grote ramen te ontwerpen. Dat deed hij dus ook niet: hij maakte een lange reeks geschakelde boogramen. Ertussen kwamen kleine sculpturen van Krop. Voor kleuter- en lagere scholen gebruikte Krop vaak sprookjesachtige motieven – zo ook voor deze school. Hij maakte een serie figuren van gebakken aarde, 34 cm hoog. De meeste komen uit kinderboeken of voor kinderen bewerkte klassieke verhalen. We zien onder andere Don Quichot te paard, Sancho Panza op een ezel, fluitspelende jongetjes, de Bremer stadsmuzikanten, een fauntje zittend met gekruiste poten en een kind rijdend op een bok.

Dezelfde beeldjes werden ook weer geplaatst bij een school in Betondorp, de Watergraafsmeerschool.

De trappenhuizen aan de achterzijde worden sinds 1995 bekroond door goudkleurige engelbewaarders, zittende vrouwenfiguren van de hand van Elisabet Stienstra.

De portiekbekroningen kwamen nog terug in een derde school, de Dr. Voûteschool in de Obistraat in Amsterdam-Oost. Het betreft een kabouter op slak voor een cypres (zwaar beschadigd) en een lynx zittend voor een cypres.

RESEDASCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
WINGERDWEG 32-34 (VOORHEEN 12-14)

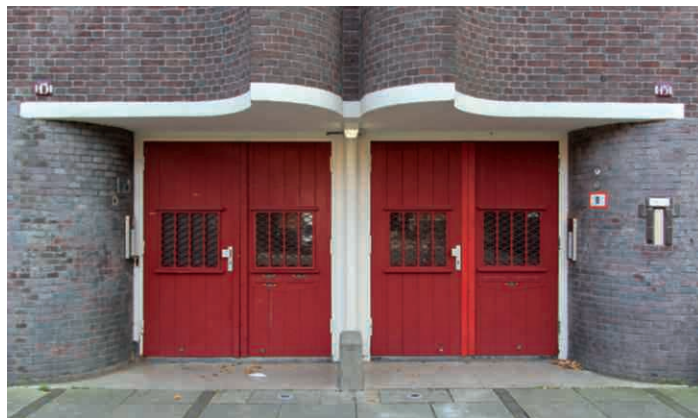
- GEVELSTENEN HILDO KROP
- 1. TWEE VOGELS
 - 2. DON QUICHOT TE PAARD (BOVEN)
 - 3. SANCHO PANZA OP EZEL (BOVEN)

- 4. FLUIJSPELEND JONGETJE MET VOGELS
- 5. DE BREMER STADSMUZIKANTEN
- 6. FAUNTJE ZITTEND MET GEKRUISTE POTEN (BOVEN)
- 7. KIND RIJDEND OP BOK (BOVEN)
- 8. BOOMMOTIEF MET SPRINGEND HERT

GEBAKKEN AARDE, 34 CM

WATERGRAAFSMEERSCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
DUBBELSCHOOL
HUISMANSHOF 11-13
NICO LANDSDORP
HILDO KROP
1926

JAN MAIJENSCHOOL
VIER SCHOLEN GEWOON LAGER ONDERWIJS
JAN MAIJENSTRAAT 11-17
J.W. FRANTZEN
RIJKSMONUMENT 527156
1926-1927

De Jan Maijenschool was oorspronkelijk een complex met scholen voor gewoon lager onderwijs. Van links naar rechts: op nummer 11 de Vespuccischool, op 13 de Mercatorschool, op 15 de Jan Maijenschool en op 17 de Jan Evertsschool.

TWEE SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
JAN VAN RIEBEEKSTRAAT 11-13
1926

Het grote venster met complexe roedeverdeling in het midden valt op door zijn vorm. Hierachter is de gevel een stuk lager. De midden achter het gebouw gelegen gymzaal werd door de scholen gedeeld.

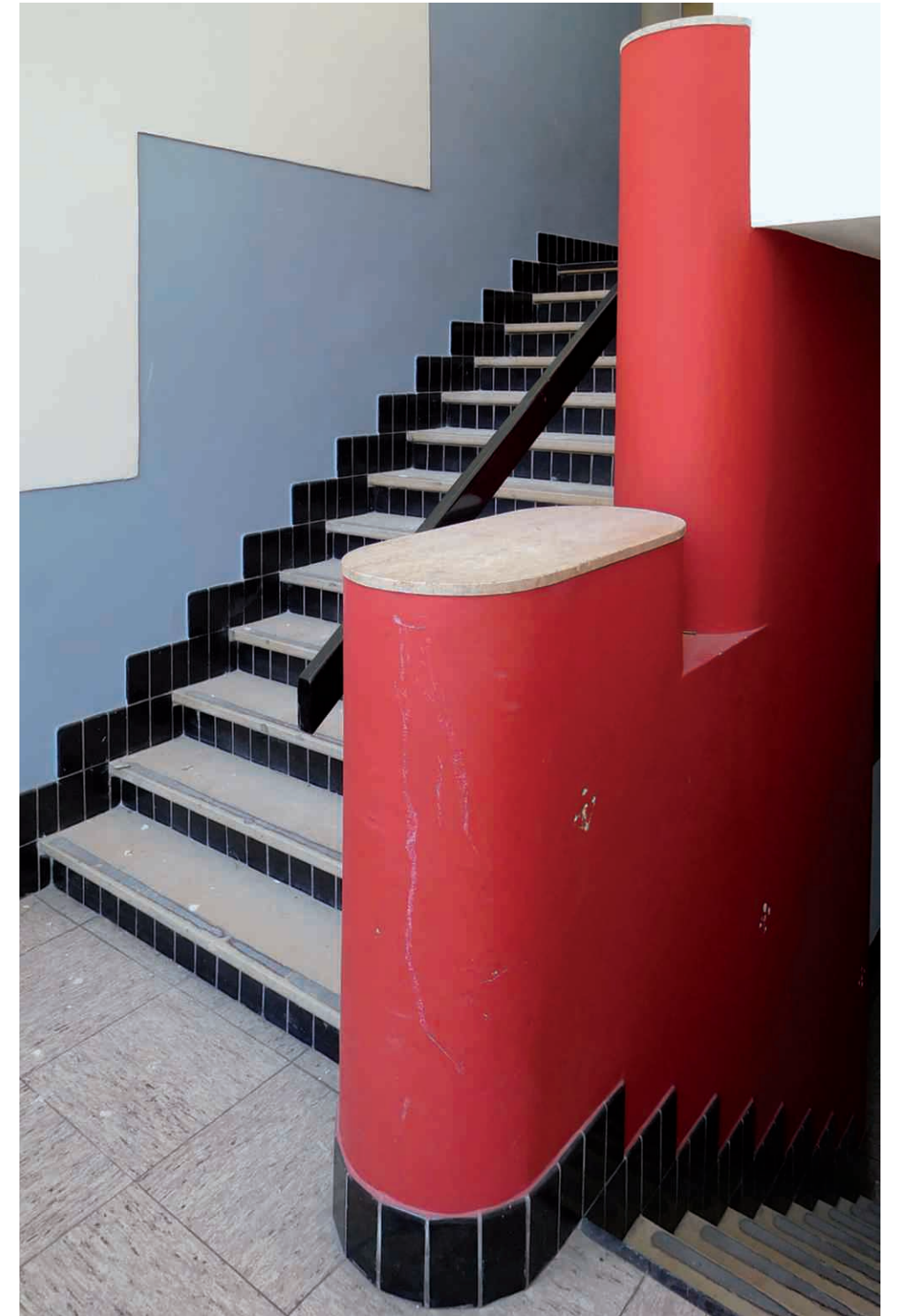
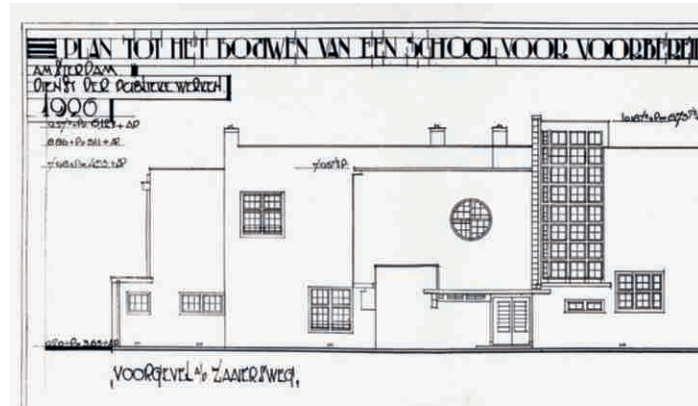

DE MEREL
DE SCHEEPSKAMEEL
SCHOOL VOOR VOORBEIDEND ONDERWIJS
ZAAIERSWEG 95
ALBERT BOEKEN
1926

Het gebouw is opgebouwd uit diverse kubusvormen met doorstekende muurvlakken, met stijlelementen van het Nieuwe Bouwen. In de rooilijn van de Zaaiersweg is een grotendeels blinde gevel met links een brede verticale raamstrook. Daarnaast ligt een één-laags gedeelte met een luifel voor de ingang. De dwarsvleugel bevat de lokalen en is voorzien van hooggeplaatste, horizontale raamstroken. Aan de zijde van de Zaaiersweg is een rond venster toegepast. Binnen zijn nog kachelnissen en dierentegels, al is er verbouwd om plaats te bieden aan woningen en ateliers.

Architect Boeken liet het ronde raam ook terugkomen in de Telefooncentrale in de Filips van Almondestraat.

OPENBARE MONTESSORISCHOOL
OPENBAAR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
HYGIËAPLEIN 40 (EERDER 14)
NICO LANSDORP
HILDO KROP • KERAMISCHE TEGELS
MARTHE TROQUET • MUURSCHILDERING
RIJKSMONUMENT 527851
1925

Montessorischolen

Van de tientallen scholen van voorbereidend onderwijs en gewoon lager onderwijs hadden de meeste vergelijkbare plattegronden. Maar er was een afwijkende groep scholen, met andere eisen; begin jaren twintig werd de onderwijsmethode van Maria Montessori (1870-1952), een Italiaanse arts, steeds populairder.

Haar uitspraak ‘Help mij het zelf te doen’ raakt de kern van haar methode. Uitgangspunt is dat een kind een natuurlijke drang tot zelfontplooiing heeft. Opvoeding en onderwijs moeten onderkennen wat de behoeften van een kind op een bepaald moment zijn en daarop inspelen door de juiste omgeving te creëren en passende materialen te bieden.

Montessori vond het belangrijk dat een kind steun kreeg van oudere leerlingen. Daarom was een montessoriklas niet naar leeftijd, maar naar ontwikkelingsniveau ingedeeld. Jongeren konden zo alvast kijken bij oudere.

In *Het handboek van dr. Maria Montessori* schrijft zij over de ideale opzet van een school: ‘De school Casa dei Bambini behoort een echt huis te zijn; dat wil zeggen, het moet bestaan uit een aantal kamers, met een tuin erbij, waarover de kinderen de baas zijn. Een tuin met beschutte plekjes is het wenschelijkst, omdat de kinderen daar kunnen spelen of slapen, en dan ook hunne tafeltjes buiten kunnen zetten om te werken en te middagmalen. Op deze wijze kunnen ze haast uitsluitend leven in de buitenlucht, terwijl zij tevens zijn beschermd tegen regen en zon’.

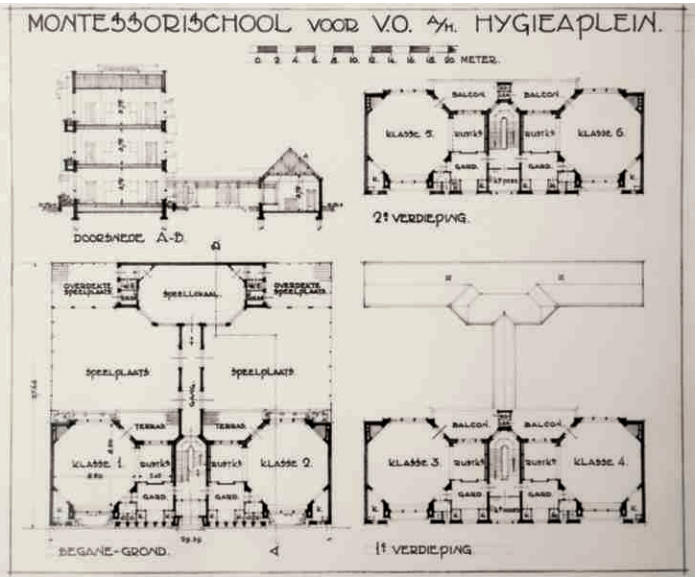
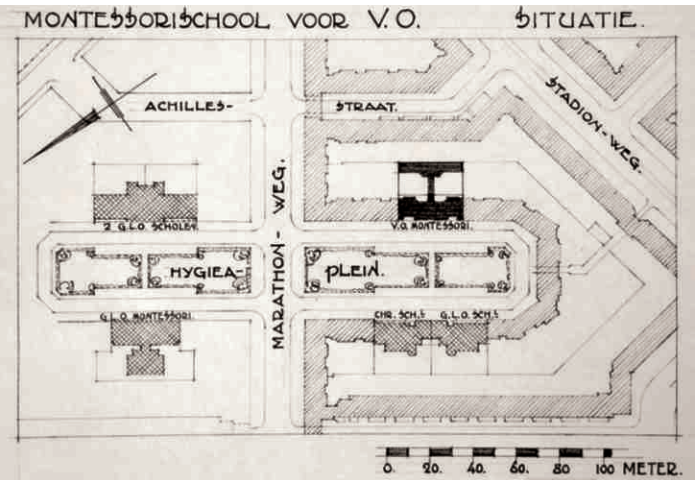
Het schoolgebouw moest volgens haar een ‘centraal vertrek’ hebben met nevenruimtes als een badkamer, een rustkamer, etc. In Amsterdam werd dit veelal geïnterpreteerd als een groot klaslokaal met meestal gedeeltelijk afgeschermd nissen: een rustkamer met vaste bankjes en een knus zitje bij de kachel en een keukentje met aanrecht en kranen.

Op 22 april 1925 ging de eerste openbare voorbereiden- de Montessorischool open op Hygiëaplein 14 (nu 40). Deze kleuterschool was volgens montessoriprincipes ingericht.

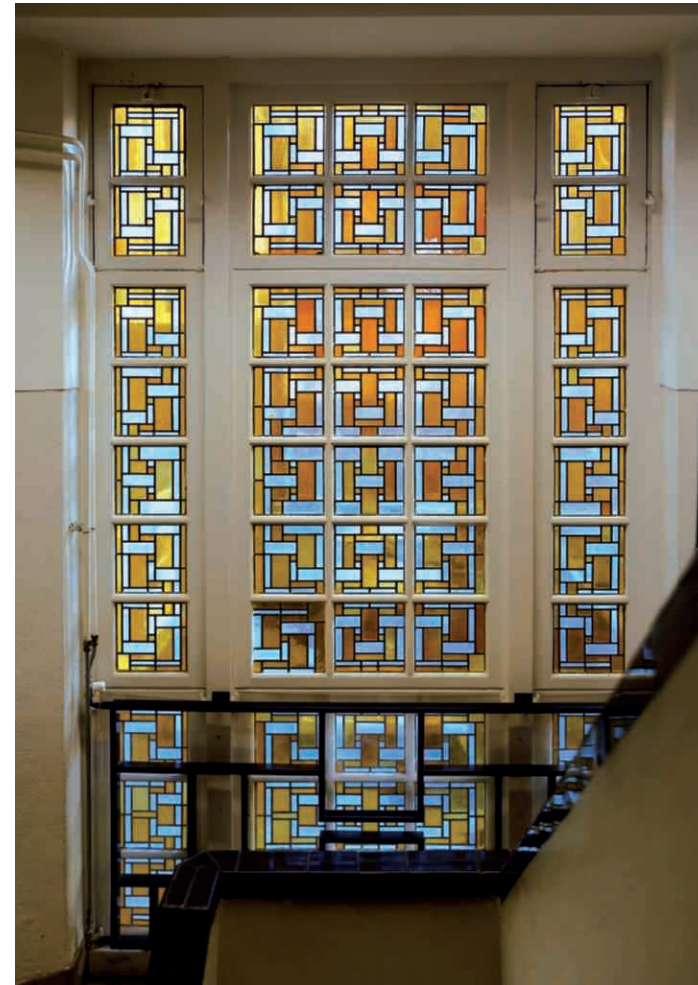
De plattegrond is zeer bijzonder. Er zijn achzijdige loka- len die aan beide zijden lichtinval krijgen en kunnen ventile- ren. Typische montessori-elementen zijn de lage borstwering, de balkons, de keukentjes/washoeken en de rusthoeken in de klas. De muurschildering met een voorstelling van Jezus en kinderen is mogelijk van Marthe Troquet, die meer religieuze kunst schilderde.

Op de plattegrond zijn een binnenspeelplaats (gymzaal) en buitenspeelplaats ingetekend. Van de laatste is een ge- deelte overdekt. Alle klaslokalen hebben een rustkamer als annex. De speelplaats ligt op het zuidoosten, maar de straat- kant naar de noordkant is relatief erg open. Montessori vond het helemaal niet erg als de kinderen naar buiten keken. Nico Lansdorp heeft de school ontworpen; Hildo Krop heeft aan de buitenzijde reliëftegels aangebracht.

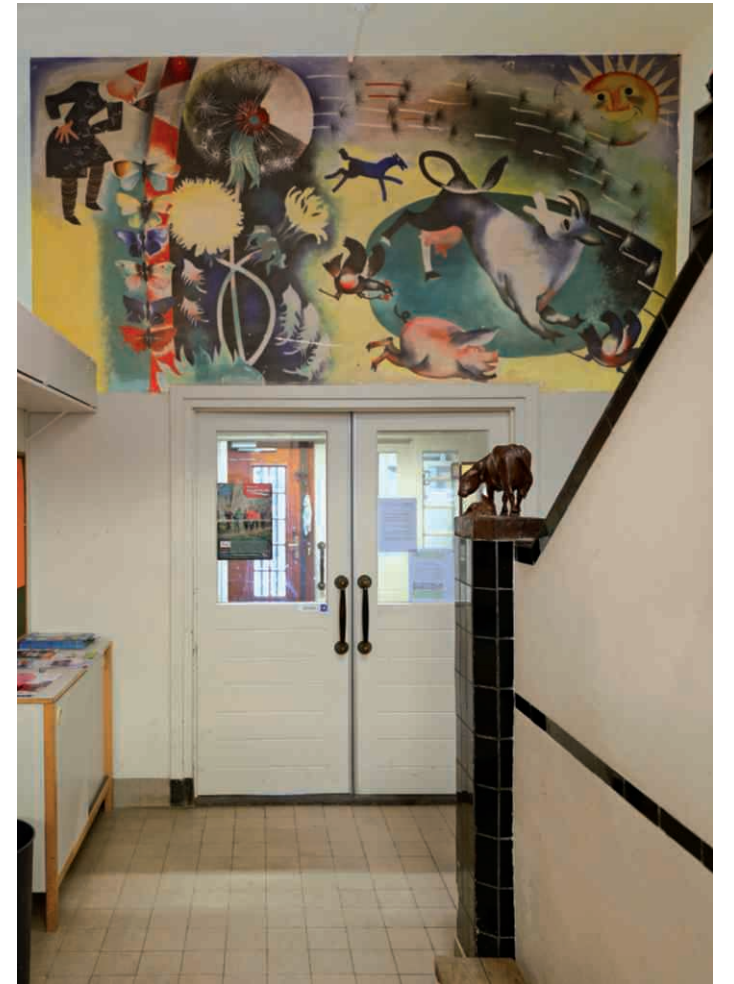
Basisschool De Wielewaal in de Corellistraat werd op 22 oktober 1927 in gebruik genomen. Een van de sprekers die

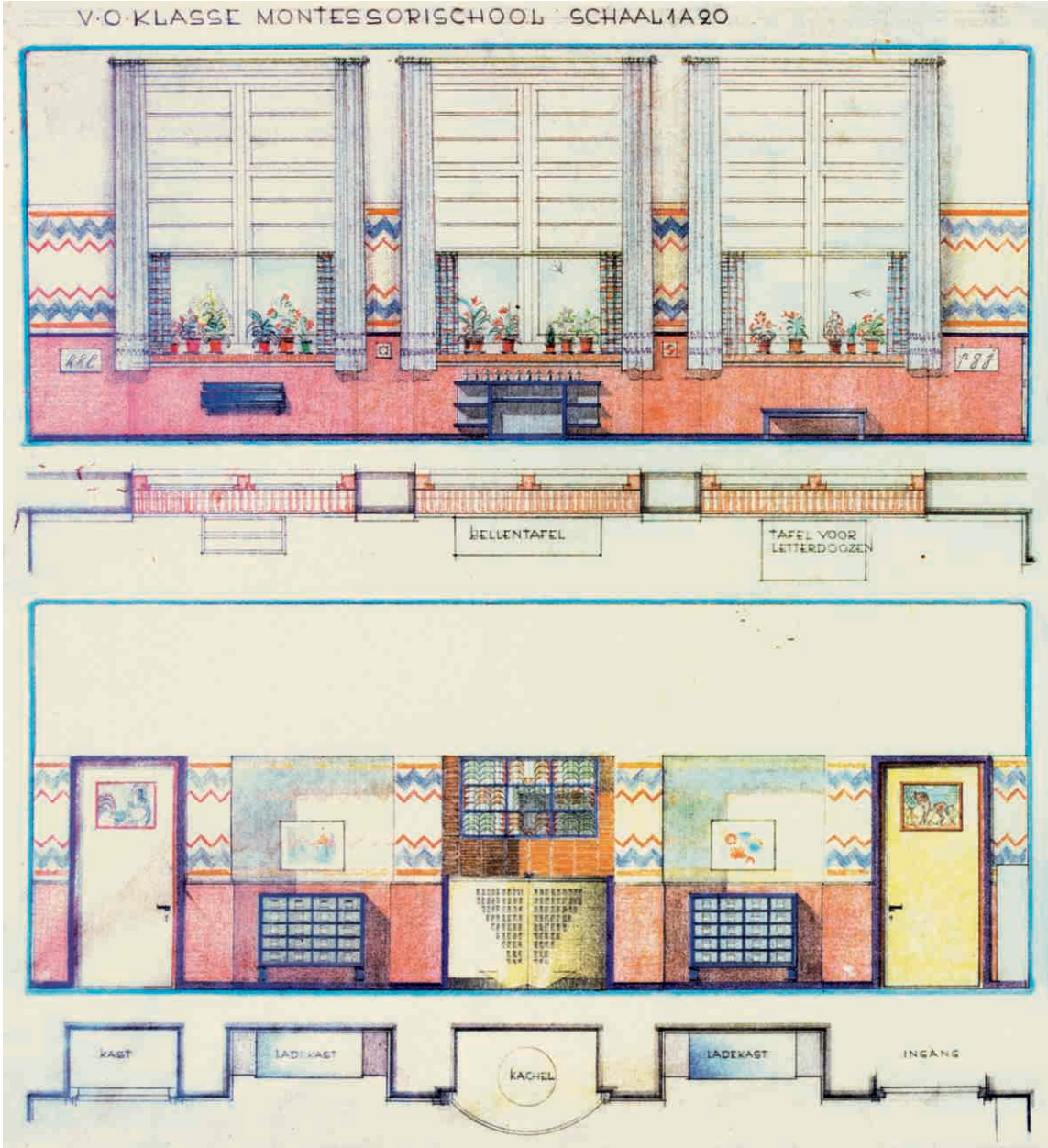
SITUATIE HYGIËAPLEIN EN OPENBARE MONTESSORISCHOOL
OPENBAAR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
HYGIËAPLEIN 40 (EERDER 14)
NICO LANSDORP
RIJKSMONUMENT 527851
1925

EERSTE MONTESSORISCHOOL
CORELLISTRAAT 1
NICO LANDDORP
1927

WANDSCHILDERING
PIET WORM

ONTWERPTEKENING KLASLOKAAL
ANTON KURVERS

HYGIËAPLEIN 7
DERDE MONTESSORISCHOOL
OPENBARE LAGERE SCHOOL
NICO LANSDORP
GEMEENTELIJK MONUMENT 222125
ARCHIEF 25059
1927

dag was H.G. de Booij-Boissevain, voorzitter van de Amsterdamse afdeling van de Nederlandsche Montessori Vereniging (NMV), opgericht in 1917. In haar rede sprak zij haar waardering uit voor de kans die het Amsterdamse gemeentebestuur aan het Montessori-onderwijs had gegeven. Haar dank ging vooral uit naar oud-wethouder Eduard Polak, die zich zo had ingezet voor deze onderwijsmethode.

Van deze school is beeldmateriaal bewaard van de ontwikkeling van het interieur. In het archief van Anton Kurvers bevindt zich een door hem gemaakte ontwerp-tekening van het interieur. Hier zijn kastjes ingetekend die ook te zien zijn op een foto uit de begintijd. Kasten waren bewust laag ontworpen, zodat de kinderen er ook zelf bij konden. Ook werd gekozen voor eenpersoonstafeltjes, die makkelijk in verschillende opstelling geplaatst konden worden, al naar gelang de activiteit.

De volgende foto uit de jaren dertig met de kinderen is een tragische foto. Op de school in de Corellistraat zaten, evenals op de Montessorischool in de Niersstraat, veel joodse kinderen. Velen daarvan zijn in de Tweede Wereldoorlog weggevoerd en niet teruggekomen. In de Montessorischool is een plaquette aangebracht met de namen van omgekomen kinderen. De bekendste leerlinge van de school op de Niersstraat was Anne Frank.

In de Corellistraat zijn nog lokalen aanwezig met de oude indeling, inclusief keukentje.

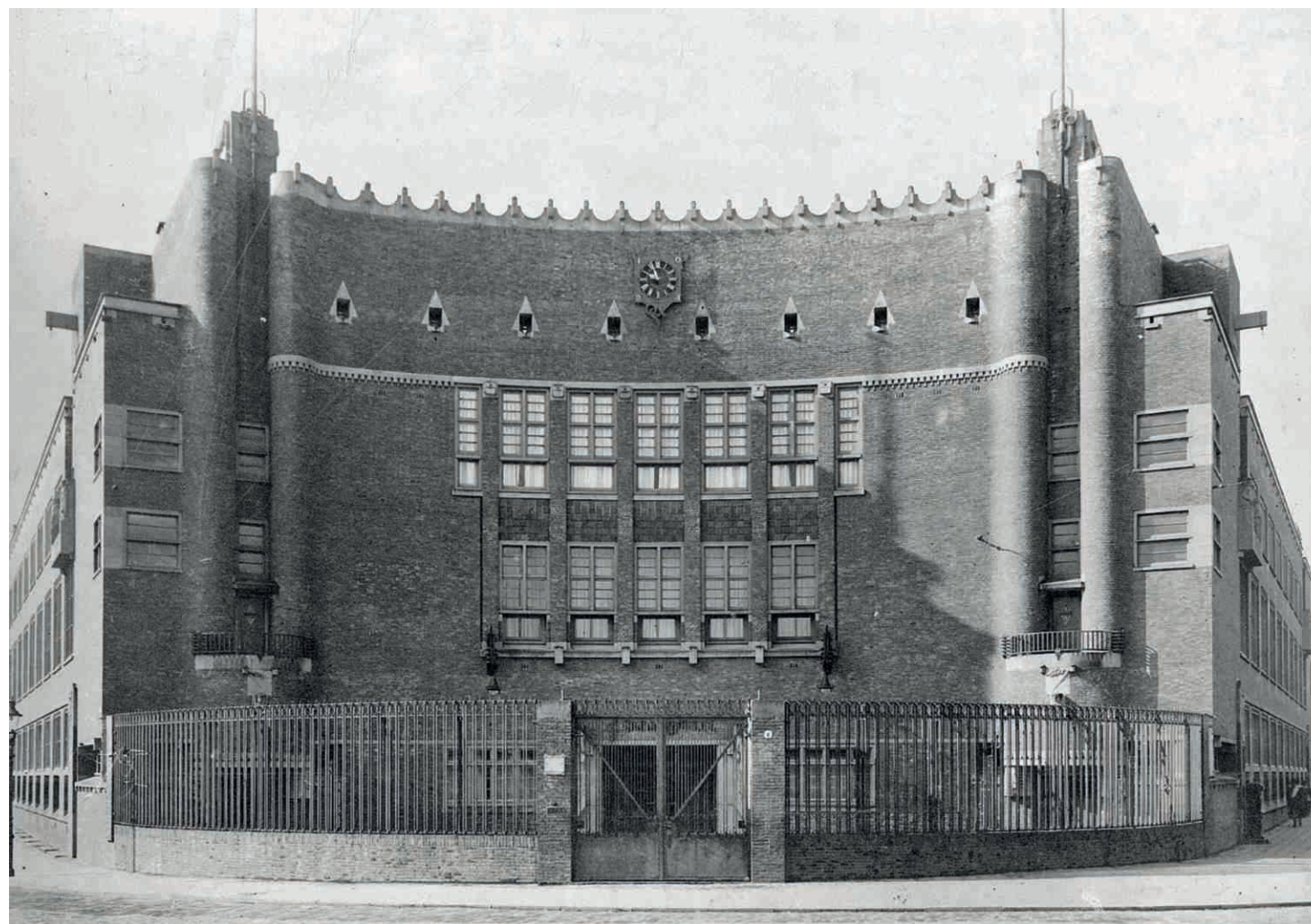
Aan het Hygiëaplein werd op nummer 7 in 1927 nog een Montessorischool voor gewoon lager onderwijs gebouwd, ook ontworpen door Nico Lansdorp. Zoals te zien is kwam de bebouwing van de woningen pas op gang na het bouwen van de scholen.

Middelbare scholen

Scholen voor middelbaar onderwijs, of het nu om ambachtsscholen, Handelsscholen of Hogere Burgerscholen ging, werden luxer uitgevoerd dan lagere scholen. Ze hadden meer status en waren ook van een langdurig gebruik verzekerd, terwijl basisscholen na enige jaren weer opgedoekt konden worden als de buurt 'verouderde'. Bij deze scholen zette de afdeling Gebouwen al zijn beste krachten in en werd ook niet bezuinigd op externe kosten voor siersmeedwerk en dergelijke.

Daarnaast werden de scholen op mooie locaties gepositioneerd. Opvallend is de inbreng van Hildo Krop, die met name bij het Berlage Lyceum aan de Jozef Israëlskade, ter weerszijden van de Pieter Lodewijk Takstraat, monumentale beeldengroepen kon ontwerpen.

Het Sieraad werd gebouwd tussen 1921 en 1924 in opdracht van de Maatschappij voor den Werkenden Stand, in de stijl van de Amsterdamse School. Het moest als huisvesting dienen voor de Vierde Ambachtsschool. Het is versierd met beeldhouwwerken van stadsbeeldhouwer Hildo Krop. Hij

vervaardigde de vier beelden op de gevel, die symbool staan voor de vakken die hier werden onderwezen: scheepsbouw, elektriciteit, hout- en metaalbewerking.

VIERDE AMBACHTSSCHOOL – 'HET SIERAAD'
POSTJESWEG 1
AREND JAN WESTERMAN
ANTON KURVERS • DIRECTIEKAMER
HILDO KROP • SCULPTUUR
RIJKSMONUMENT 527153
1926 [1921]

HILDO KROP • SCULPTUUR

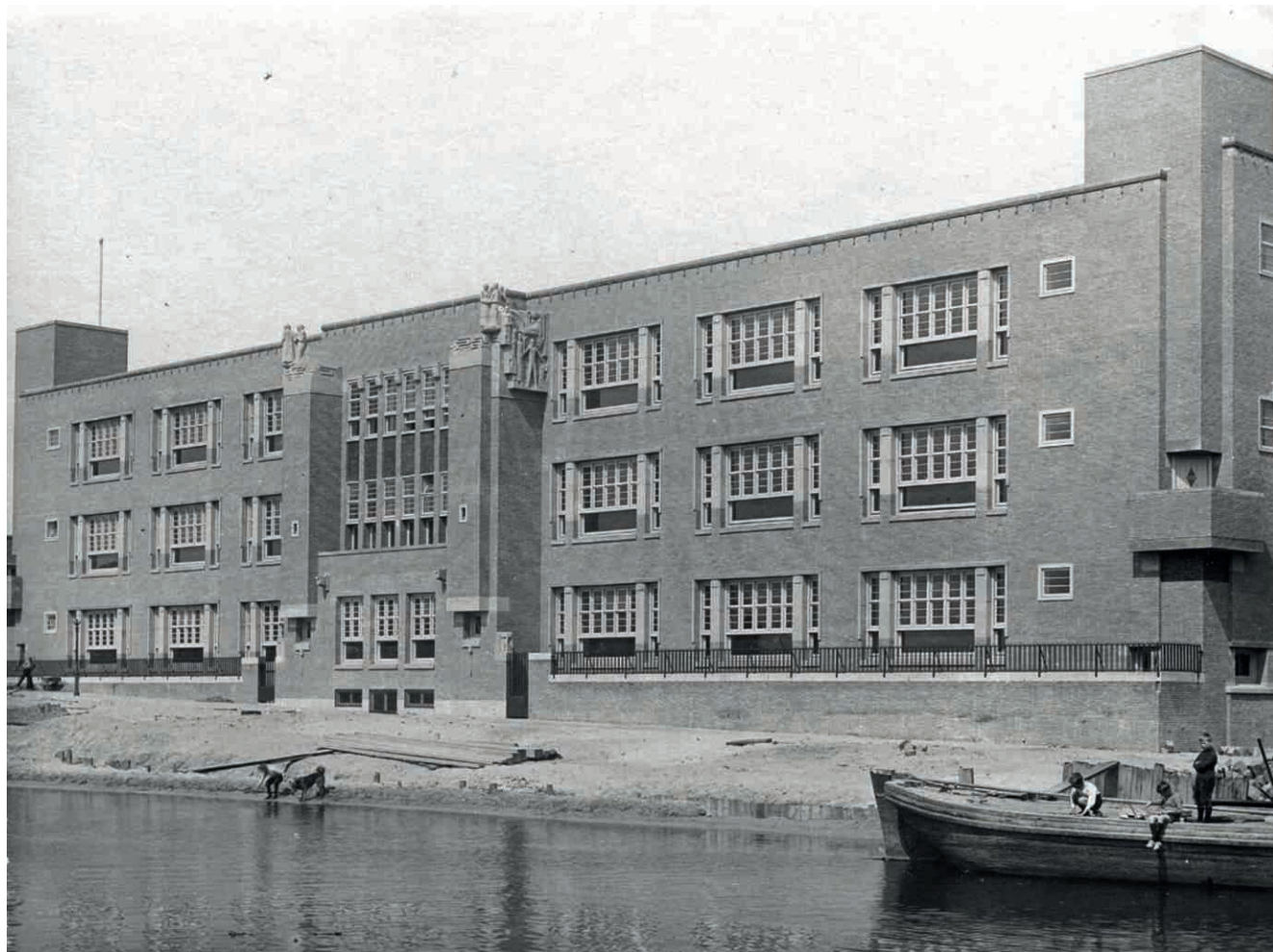
Aan beide kanten van de hoofdingang staan granieten beelden van Hildo Krop. Aan weerskanten van de hoofdingang beeldt een vrouw met planten de natuur uit en een man met locomotief en hijskraan de industrialisatie. De tekst naast hun hoofden luidt: 'Zonder moeite niets'.

HILDO KROP • SCULPTUUR

De eskimo's verwijzen waarschijnlijk naar de verre reizen van de admiralen naar wie straten in de buurt van het gebouw zijn genoemd. Onder is een vrouw met appels gebeeldhouwd.

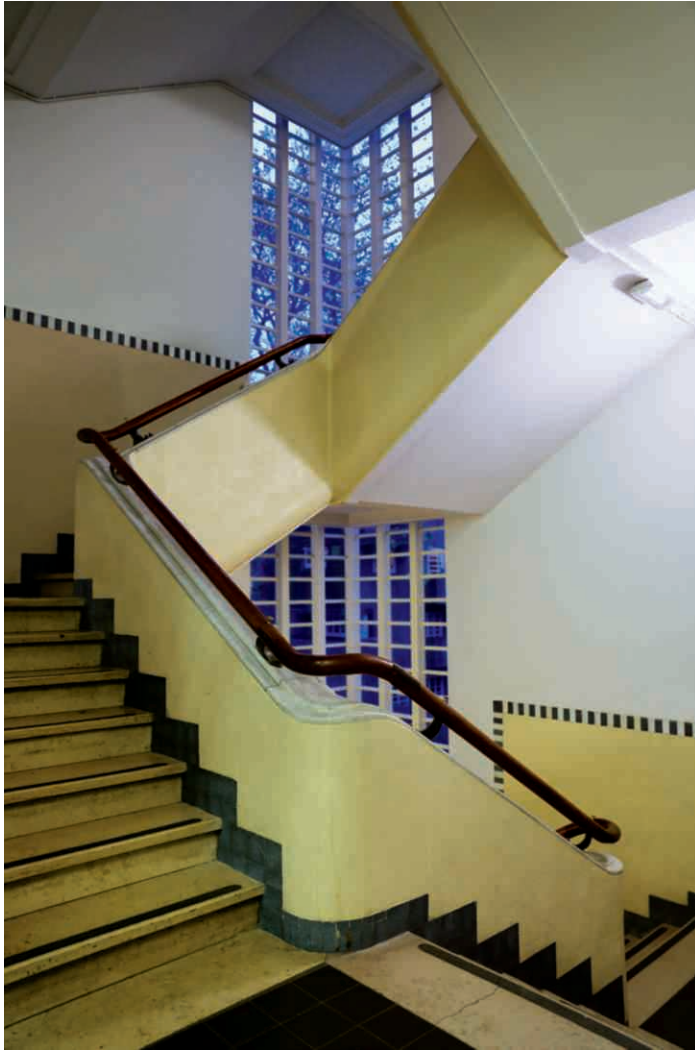
EERSTE HOGERE BURGERSCHOOL (NR. 34)
 TWEDE OPENBARE HANDELSSCHOOL (NR. 33)
 NU BERLAGE LYCEUM
 PIETER LODEWIJK TAKSTRAAT 33 EN 34
 AREND JAN WESTERMAN
 PETER ALMA, JOOP SJOLLEMA • MUURSCHILDINGEN
 HILDO KROP • SCULPTUUR
 RIJKSMONUMENT 527797–527798
 1924

In het oorspronkelijke Plan Zuid van Berlage was het terrein aan deze zijde van het Amstelkanaal bestemd als ziekenhuisterrein. Later is voor deze wijk een nieuw stratenplan gemaakt.

Het ensemble van de twee scholen aan de Jozef Israëlskade staat aan weerszijden van de Pieter Lodewijk Takstraat, de bijna iconische straat van de Amsterdamse School-stijl, ontworpen door Michel de Klerk en Piet Kramer.

Direct na de oplevering van de gebouwen – eerst de HBS, daarna de Handelsschool – bleek de ontvangst zeer positief. Een kritische architectuurkenner als J.P. Mieras van het *Bouwkundig Weekblad* wijdde vele pagina's aan het gebouw en had een complimenteuzen beschrijving: 'De beide gebouwen imponeren door de frisheid, door de feestelijkheid van hun uiterlijk. Het zijn gebouwen, waar we sympathie voor voelen. Het is misschien geen diepzinnige architectuur, maar zij is aantrekkelijk. Verschillende

factoren werken daartoe mee: de gekozen geel-grijze baksteenkleur van het geheel, de zorg der detaillering, de grandiose sculpturale tooi aan den zuidgevel.⁵⁷ Met zijn vermelding van de 'sculpturale tooi' verwijst hij naar de indrukwekkende beelden-groepen van Hildo Krop aan de zijde van de Jozef Israëlskade. Hij heeft niet alleen complimenten voor dit specifieke ensemble maar voor de scholenbouw van de afdeling Gebouwen in het algemeen: 'De scholenbouw neemt in het gemeentewerk van Amsterdam een belangrijke plaats in. Hij is haast de meest karakteristieke uiting van de afdeling 'Gebouwen' van den Dienst van Publieke Werken geworden, niet zoozeer door het groote aantal schoolgebouwen, dat een sterk uitbreidende stad als Amsterdam voortdurend meer noodig heeft, maar door de aesthetische verzorging van deze gebouwen.'

'Men hoort vaak de verzuchting: waarom toch deze mooie gebouwen, het zijn toch maar scholen. Het lijkt ons daarom veel zuiverder en eenvoudiger ronduit van de praemisse uit te gaan: Men bouwt een mooie school, omdat men een mooie school wil bouwen, een architectonisch goed verzorgde schepping.'

De verzorging betrof niet alleen de buitenkant van het gebouw. Ook in het interieur is er veel te beleven. In de entredeur en binnendeuren is het oorspronkelijke glas in lood nog aanwezig. Ook vloer- en wandtegels, in geometrische patronen, zijn gedeeltelijk origineel.

Opvallend zijn de wandschilderingen in beide scholen. In de hal op de eerste verdieping van de HBS werd in 1929 een wandschildering van Joop Sjollema (1900-1990) onthuld, met als thema de 'Cyclus der seizoenen'.

Peter Alma (1886-1969) kreeg in 1930 een opdracht, bekostigd uit het 'Gemeentelijk crediet voor opdrachten aan beeldende kunstenaars', om schilderijen aan te brengen in de hal op de eerste etage van de Handelsschool. Op 19 mei 1932 gaf Alma zelf uitleg bij de eerste bezichtiging. Hij had gekozen voor het thema 'De Handel en Haar Transportmiddelen'. De panelen verbeelden: De moderne stad, vervoer door de lucht, vervoer per spoor, vervoer te water, vervoer door de poolstreken, verkeer door de woestijn. Het oorspronkelijk interieur werd dus al binnen tien jaar aangepast, inclusief tegelvloer.

LINKERPAGINA
TRAPPENHUIS VAN DE HANDELSCHOOL

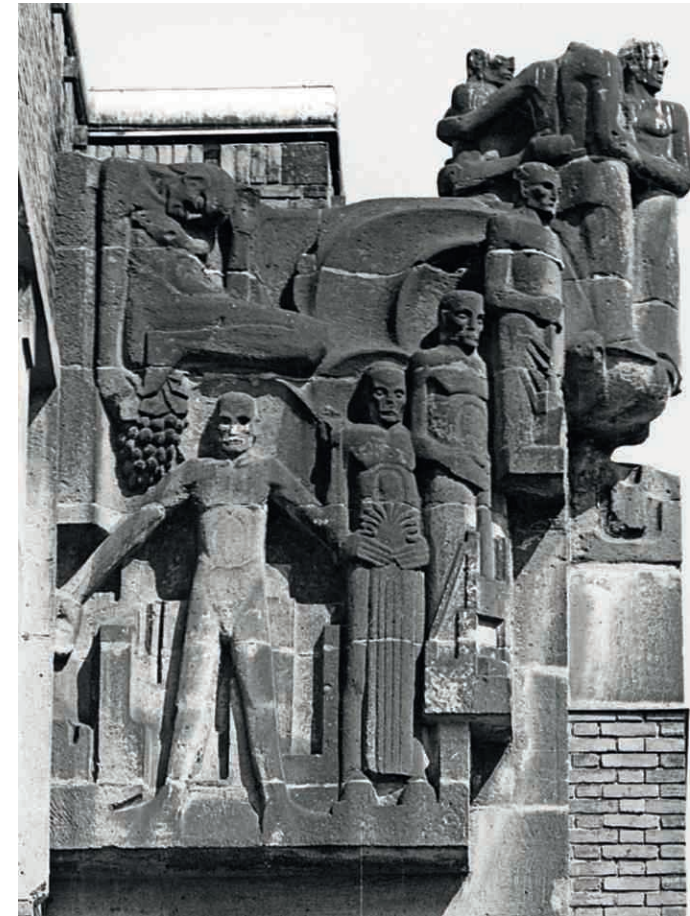
BOVEN
TRAPPENHUIS VAN HBS

RECHTSBOVEN
HAL EERSTE VERDIEPING HANDELSCHOOL
ZONDER (VOOR 1932) EN MET SCHILDERING ALMA

ONDER
JOOP SJOLLEMA – DETAIL 'PLOEGEN, ZAAIEN, MAAIEN, OOGSTEN' –
HBS
1929

GEHEEL ONDER
PETER ALMA – DETAIL 'VERVOER PER SPOOR' –
HANDELSCHOOL
1932

LINKERPAGINA

HANDELSCHOOL

'MENSELIJKE ENERGIE' (REPLICA TON MOOY)

WEIBERNER TUFSTEEN (INMIDDELS GRANIET), CA. 420 CM

HILDO KROP

1923-1924

Bovenaan het gebouw zijn twee identieke beeldhouwwerken in spiegelbeeld aangebracht. Onderin staat de 'energie', over drie vlakken verdeeld, met gespreide benen en armen. Vlak boven hem, geknield, ligt, half tegen de muur, een vrouw met een drui-ventros: de 'vruchtbaarheid'. Daarboven staan drie figuren: de 'landbouw' met landbouwgewassen (korenschoof), de 'industrie' met gereedschappen (stoomlier) en de 'handel' met goederen (stoomhamer). De bekroning van het beeld wordt gevormd door een groep van twee mannen en een vrouw die elkaar met hun armen omvatten. Zij kijken vanuit een schip in de verte. Vanuit de vruchtbaarheid van de aarde en verschillende vormen van mense-lijk handelen zijn zij de mensen, die met vooruitziende blik naar de toekomst zien.

Kasper Niehaus beschrijft de groep in *De Telegraaf* in 1924: 'Deze monumentale groep behoort tot het beste, wat Krop ooit ge-maakt heeft. De gevoelde gedachte is hierin geheel plastisch, zonder een zweem van 'litteratuur', uitgedrukt. Het is alsof het ge-bouw met deze betekenismolle groep een orgaan, een oog heeft gekregen.' ⁵⁸ Hij vestigt ook de aandacht op de vele kleinere sculpturen van Krop die het gebouw sieren.

BOVEN

'MENSELIJKE ENERGIE'

De Weiberner tufsteen werd ernstig aangetast in de loop der ja-ren en vervangen door graniet.

ONDER

HBS

'DE GEBOORTE VAN DE DAAD' (REPLICA TON MOOY)

WEIBERNER TUFSTEEN (INMIDDELS GRANIET), CA. 420 CM

HILDO KROP

1923-1924

De voorstelling 'De geboorte van de daad' is over drie vlakken verdeeld. Ongetwijfeld wordt daarmee de goede daad bedoeld die tot het geluk van de mensheid moet leiden. Het kind onder-aan de muur stelt de 'geboorte van de daad' zelf voor. Het rust te-geen een grote vrouwenkop die de 'zachtheid' voorstelt. Vlak daar-boven stelt een streng uitziende mannenkop de 'bezonnenheid' voor. Vlak boven het kind is een tegen de muur zittende mannen-figuur te zien die zijn gebogen hoofd met zijn hand ondersteund, de 'twijfel'. Meer van de muur af zijn trapsgewijs drie mannenfigu-ren te zien. De onderste kijkt nog neer op het kind. De tweede werpt al een blik over de Jozef Israëlskade en de derde leidt het paard; hij is degene die het geluk van de daad zelf kent.

GEMEENTELIJK LYCEUM VOOR MEISJES
 NU JOKE SMIT COLLEGE
 REIJNIER VINKELESKADE 62
 NICO LANSDORP, BEN LUBBERS
 AD GRIMMON • INTERIEUR
 HILDO KROP • SCULPTUUR
 MARIA HUBRECHT • WANDSCHILDING
 GEMEENTELIJK MONUMENT 222128
 1926

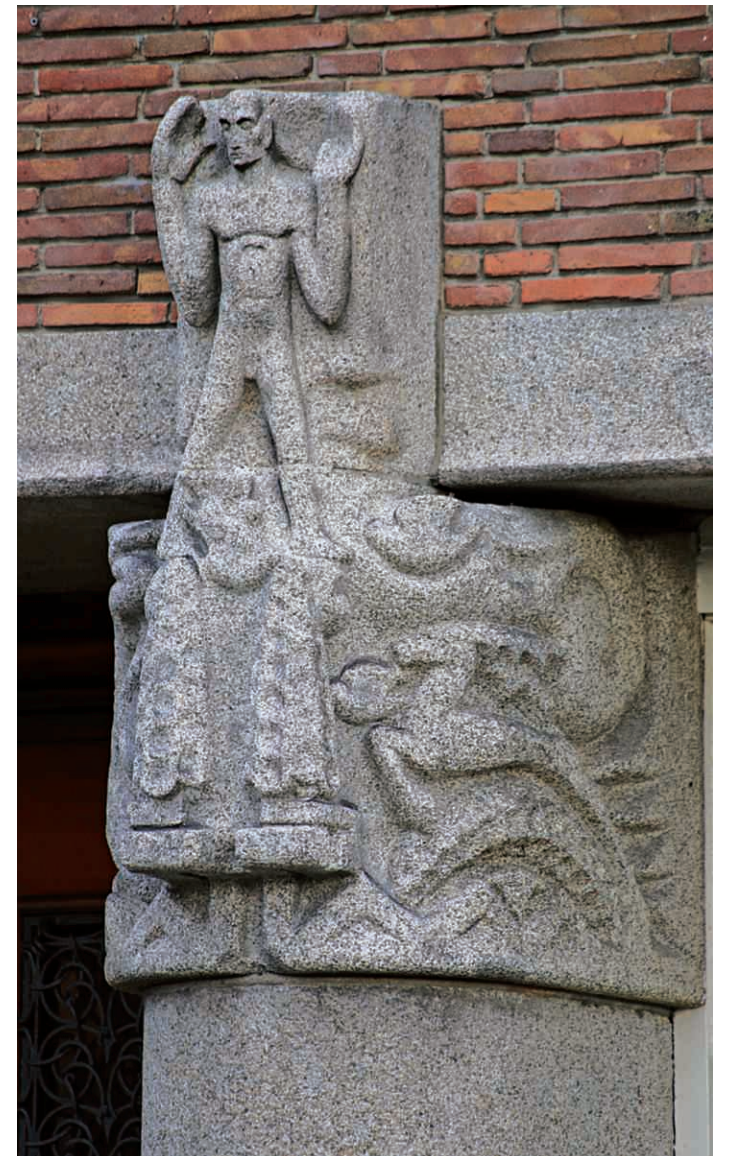
In 1926 werd het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes geopend, waarmee het voortgezet openbaar onderwijs in Amsterdam voorzag in de groeiende behoefte om meisjes toegang tot de universiteit te geven.

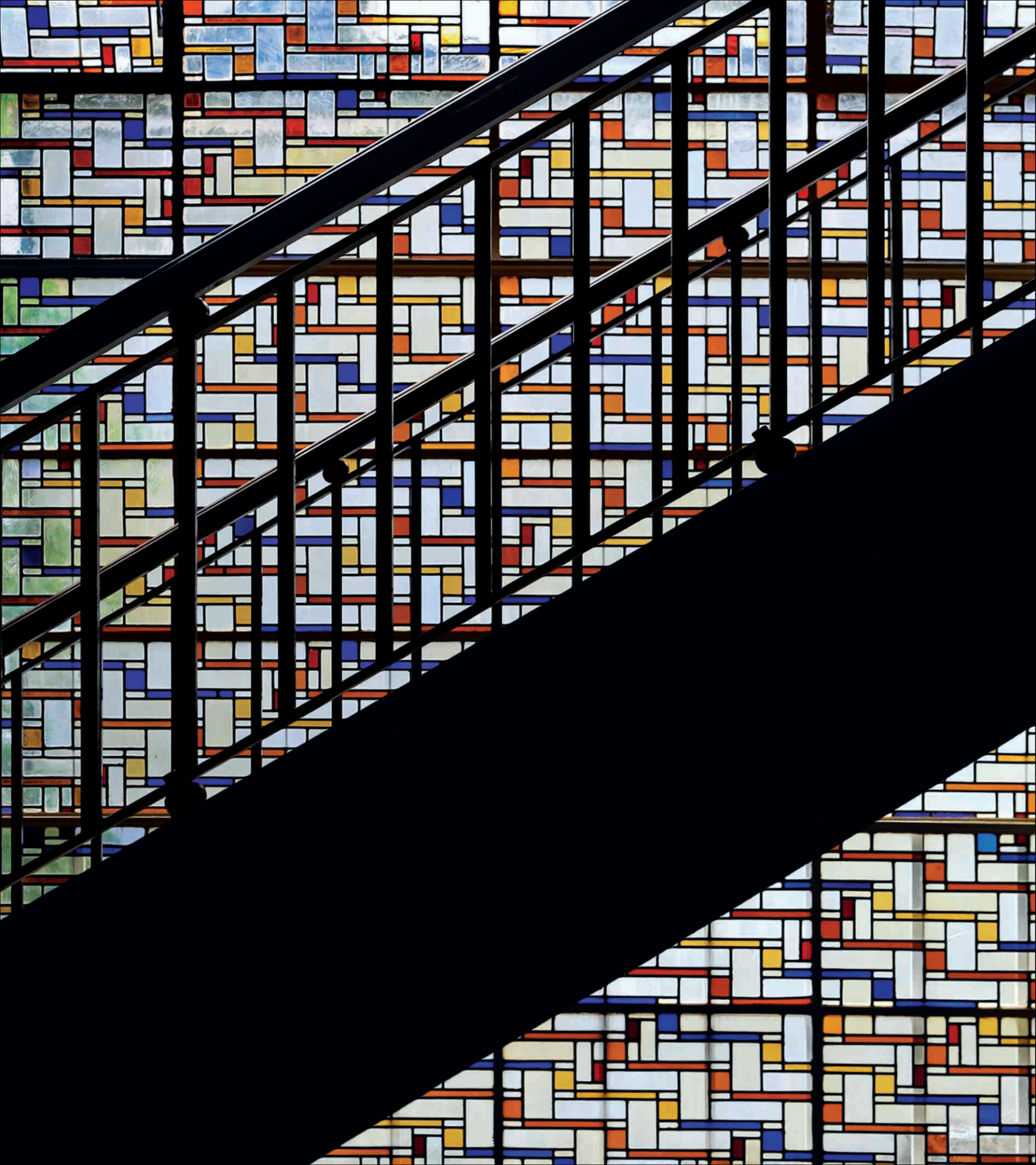
De reliëfs van Hildo Krop aan weerszijden van de deur verbeelden 'Arbeid' en 'Vrije Tijd'. In de hal van het gebouw bevindt zich een wandschildering van Maria Hubrecht (1865-1950), die de doeken maakte met educatief oogmerk. Verbeeld wordt het ontstaan van de aarde in acht tijdperken, van Cambrium tot Krijt.

MARIA HUBRECHT
 SCHILDERING 'TEMPUS PERMICUM' (PERM)

HILDO KROP
 'VRIJE TIJD'

1927-1935

DE AFDELING GEBOUWEN
STRAK EN ZAKELIJK

Ad Bos vertrok in 1926 op pensioengerechtigde leeftijd met slaande trom, hoewel zijn reputatie wel wat krassen had opgelopen. Hij ontving niet zozeer kritiek op de manier waarop hij de dienst had geleid. Integendeel, zijn opvolger Wichert de Graaf, toen nog hoofd van de afdelingen Bruggen, Bestratingen en Riolering, wees er fijntjes op dat ‘de heer Bos heeft gebroken met de usance dat de directeur van P. W. weg gaat wegens conflicten waarbij zijn persoon betrokken is’ en er was ‘de grootste waardeering voor zijn arbeid en persoon’. De Graaf voegde eraan toe dat de dienst van Publieke Werken een prestige had als nooit tevoren en dat Bos van Publieke Werken een eenheid had gemaakt.¹ De kritische noten, die natuurlijk niet op zijn afscheidsreceptie werden uitgesproken, betroffen zijn plannen voor de toekomstige ontwikkeling van de stad en met name ‘Het uitbreidingsplan voor Groot-Amsterdam’.

Bos werkte hier jaren aan in een commissie met onder andere Keppler, Tjaden, directeur van het gemeentelijk Bouwen Woningtoezicht, Van Putten, directeur van de Gemeentetram, Marcusse, hoofdcommissaris van politie, en Gordijn Jr., commandant van de brandweer. Als secretaris fungeerde Inckel, hoofd van de afdeling Grondexploitatie van Publieke Werken. Het eind 1923 bij B en W ingediende schema droeg de goedkeuring weg van alle commissieleden op één na: ‘de heer A. Keppler wenschte het niet te tekenen. Hij zal een minderheidsnota indienen.’²

In de loop der jaren bracht Bos diverse deelplannen in, bijvoorbeeld dat van een tunnel onder het IJ naar Amsterdam-Noord, beginnend aan de westkant van het Stations-eiland. Daarnaast kwam hij in 1924 met een uitgewerkt plan om een geheel ondergronds tramnet aan te laten sluiten op de tunnel. Het verzamelpunt der ondergrondse trams [metro zouden wij zeggen] zou nabij het Centraal Station komen. Drie lijnen waren uitgetekend. De eerste: Westelijk havenfront – Singel – Brouwersgracht – Haarlemmerplein. De tweede: Stationsplein – Oostelijk havenfront – Waalseilandgracht – Rapenburgwal – Nieuwe Herengracht – Parkschouwburgterrein – Plantage Middenlaan – Muiderpoort. De derde: Overtoom – Singel – Leidsegracht – Keizersgracht. Deze zijtak zou aansluiten op een ringbaan van en naar het Centraal Station (Oosterdok – Nieuwe Herengracht – Parklaan – Nieuwe Keizersgracht – Amstel – Keizersgracht – Brouwersgracht). Het was een duur plan, maar het had als voordeel ‘dat het doorbreken van de oude stad om tot bredere verkeerswegen te komen dan ook grotendeels overbodig is geworden’.³ Het was de aanzet voor een bescheiden, maar voor Amsterdamse begrippen (te) ambitieus metronet. Er was ook in de pers scepsis over de kansen van een ‘metro’ of ‘underground’: ‘Het lijkt geen kleinigheid, zulk een ondergrondse tram, in den slappen bodem, waarop wij leven. De heer Bos ziet er geen bezwaar in.’⁴

Ook rond de uitbreiding van Amsterdam was er een discussie tussen Bos en Keppler, die beiden in de Commissie voor Tuinsteden zaten. Bos verzette zich tegen de plannen van Keppler om ook buiten de stadsgrenzen tuindorpen aan te leggen. Hij verkoos locaties binnen de grenzen van Amsterdam, waarvan één ‘gelegen ten Westen van den Osdorperweg, groot 575 ha waaraan door de commissie van Groot-Amsterdam nog geen bestemming werd gegeven’ en één in ‘den Bijlmer-meerpolder, eveneens groot 575 ha’.

Deze discussie viel niet in goede aarde bij de overige leden van de Tuinstadcommissie. ‘Men heeft nu genoeg van het geharrewar van de twee directeurs van gemeentendiensten en er is, naar wij vernemen, op aangedrongen, dat zij beiden ontslag zullen nemen als lid van de commissie. Hiertegen verzet zich echter de voorzitter der commissie, wethouder Ter Haar.’⁵ Ook deze aanvaring verhinderde niet dat de heren in hetzelfde jaar weer gezamenlijk plaatsnamen in een commissie die de bouwplannen voor Zuid moest beoordelen en onderzoeken of deze in ‘het algemeen aspect’ pasten. In dit geval samen met Tjaden, ingenieur van het Bouwen en Woningtoezicht, en stadsarchitect Hulshoff.⁶

Bos probeerde zijn plannen voor Groot-Amsterdam te promoten in de pers en bij het Amsterdamse publiek. Zo lichtte hij het uitbreidingsplan toe bij de Makelaarsvereniging. ‘Bij het ontwerpen moet rekening worden gehouden met Werken, Wonen en Weelde. Eerst de plaatsen aanwijzen waar verdiend kan worden, dan waar gewoond kan worden en tenslotte de weeldekwartieren. Industrierterreinen zijn ontworpen benoorden het IJ, langs het Merwedekanaal en aan den rechter Amsteloevers. Wat de parkaanleg betreft, wees spr. er op, dat in Amsterdam-West, dat schaars met groen is toebedeeld, een park is ontworpen groot 200 H.A., dat is viermaal zoo groot als het Vondelpark.’⁷

Desondanks waren de kritieken in de gemeenteraad op de plannen van Bos voor Groot-Amsterdam niet mals, nadat verschillende commissies en deskundigen zich erover hadden gebogen. De kritiek kwam erop neer dat veel zaken onduidelijk of inconsequent waren uitgewerkt, waaronder de uitbreiding van de havens (in westelijke of oostelijke richting), de oplossing van het verkeersprobleem en de verhouding natuur en industrie langs de Amsteloevers. Prof. M.J. Granpré Molière vond dat in het plan veel elementaire vraagstukken werden aangekaart, en vond het een begin, maar tussen dit en het uitbreidingsplan, het plan, waarnaar verkeerslijnen en detailplannen veilig kunnen worden uitgewerkt, ligt nog een wereldje.⁸

Het leidde tot een uitstel van het aannemen van het plan tot ver na het afscheid van Bos in april 1926. In 1927 was het college van B en W tot de conclusie gekomen dat het ontwerpen van een uitbreidingsplan niet door een directeur en wat medewerkers uitgewerkt kon worden en het deed een voorstel tot het oprichten van een speciale ‘goed geoutilleerde’ afdeling voor Stadsuitbreiding en Stadsontwikkeling.⁹ Directeur van de nieuwe afdeling Stadsontwikkeling

en Stadsuitbreiding werd ir. L.S.P. Scheffer, partner in het ingenieurs- en architectenbureau jhr. A.H. op ten Noort en L.S.P. Scheffer te Utrecht. Zijn medewerker werd ir. Th.K. van Lohuizen, ingenieur bij de dienst van de Gemeentelijke Woningbouw te Rotterdam. Deze had in samenwerking met de architect J.J.P. Oud een uitbreidingsplan gemaakt voor Oud-Mathenesse (het terrein tussen Schiedam en Rotterdam).¹⁰

In 1929 werd Cornelis van Eesteren (1897-1988) als ontwerper aangetrokken en in 1930 sloot Jakoba Helena (Ko) Mulder (1900-1988) aan als adjunct-architecte. Tot aan Van Eesterens pensioen in 1958 werkten hij en Mulder nauw samen. Van Eesteren hield zich vooral bezig met de uitbreidingen in grote lijnen; Mulder was verantwoordelijk voor de uitwerking en detaillering.¹¹

In 1935 werd het AUP, het Algemeen Uitbreidingsplan, grotendeels van de hand van Cornelis van Eesteren, gepresenteerd. Dit zou de leidraad worden voor de uitbreidingen van de volgende decennia. Hoewel Van Eesteren niet bij de afdeling Gebouwen ging werken, ging er bij Publieke Werken in brede zin wel een nieuwe wind waaien. Van Eesteren voelde zich het meest thuis bij de architecten van ‘De Stijl’ en het ‘Nieuwe Bouwen’. In 1929 nam hij in Utrecht deel aan de ‘Wanderausstellung “Neues Bauen”, een ‘Moderne Architectuur-Tentoonstelling’ met een collectie afbeeldingen ‘van de moderne, de “constructieve” architectuur, uit alle landen waar deze zich heeft geopenbaard. Ondanks den tegenstand van academische en romantische richtingen neemt deze moderne architectuur een steeds grooter vlucht. Van de Hollanders zijn vertegenwoordigd: Oud, van Eesteren, v.d. Vlugt, Rob van ‘t Hoff, van Ravesteyn en Rietveld.’¹²

Hoewel directeur Bos in 1926 boven zijn macht greep toen hij zijn plannen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam ontvouwde, had dit geen invloed op de positie van Publieke Werken en de afdeling Gebouwen. Wichert de Graaf, tot dan toe directeur van de afdeling Bruggen, nam zijn plaats in, en de Dienst bleef zijn centrale positie innemen.

Op korte termijn had dit geen gevolgen voor de bebouwing van de wijken in West en Oost, die al vol in ontwikkeling waren. In deze wijken betaalde de aanwezigheid van zoveel mensen van Publieke Werken zich zelfs zodanig uit dat er voor de steeds imposantere scholencomplexen van Nico Lansdorp steeds prominenter plaatsen werden gereserveerd. Zijn complexen met in het oog springende torens waren symbolen van de ambities van Publieke Werken.

In dezelfde tijd als Bos vertrokken wel enige hoofdrolspelers van de afdeling Gebouwen, namelijk Ad Grimmon en Albert Boeken – Grimmon vanwege succes bij eigen projecten en Boeken omdat hij zich als aanhanger van het Nieuwe Bouwen niet gewaardeerd voelde bij de afdeling. Boeken had ook al in 1924 de redactie van het *Bouwkundig Weekblad* verlaten, omdat deze zich volgens hem onvoldoende inzette voor het ondersteunen van de internationale moderne bouwkunst.

Het is onduidelijk of het vertrek van Grimmon ook had te maken met de vraag uit de politiek aan de afdeling Gebouwen om nou eens wat beter op de centen te gaan letten en niet ‘te duur’ te bouwen, waarbij als voorbeeld de Vierde Ambachtsschool werd genoemd.¹³ Ontegengesteld werden de interieurs na het vertrek van Grimmon soberder en ‘goedkoper’ uitgevoerd. Wellicht had dit ook te maken met een veranderende smaak.

Tegenover het vertrek van Boeken en Grimmon stond de komst van Johannes (Jan) Leupen (1901-1985), architect, graficus en schilder. Vanaf 1927 ging hij bij de afdeling Gebouwen werken en in 1947 werd hij zelfs hoofd van de afdeling. In het privé-archief van Leupen bevinden zich ontwerpen van meerdere scholen: twee scholen voor GLO aan de Valentijnkade (1928), de dubbele school voor GLO en ULO aan de Insulindeweg (1928), twee scholen voor GLO aan het Hygiëaplein (1930) en twee dubbele scholen voor GLO in Tuindorp Buiksloot (1930). Daarnaast maakte hij zittinglokalen voor de GG&GD, waaronder die op de Eerste Helmersstraat 17. De twee centrale figuren Hulshoff en Lansdorp bleven, zij het dat de laatste in 1932 alsnog vertrok.

Een andere architect die erbij kwam was Cornelis (Kees) van der Wilk (1895-1976). Hij werkte onder andere aan de nieuwe universiteitsgebouwen op het Roeterseiland.

In 1931 was Van der Wilk vertegenwoordigd met werk op een tentoonstelling van (oud-)leerlingen van het Hooger Bouwkunst Onderwijs in Amsterdam. Nico Lansdorp was hier langere tijd docent en er is een kans dat Lansdorp een talent zag in Van der Wilk. In een recensie van de tentoonstelling, die werd gehouden in het Stedelijk Museum, valt Van der Wilk de recensent van het *Algemeen Dagblad*, Henri Tino Zwiers, op in positieve zin: ‘Van Van der Wilk behooren m.i. de schetsen voor een bemalingsgebouw en de Noordgevel van de school aan den Heimansweg tot het goede werk van de tentoonstelling. In het scholencomplex aan het Galileiplantsoen is vooral de binnenplaatszijde mij nog te veel verbreekt, terwijl de beide ontwerpen voor laboratoriumgebouwen het beste zijn in de rustige opvolging van gelijk-en-gelijkvormige gevel-traveeën; in onderdeelen wordt hier echter m.i. iets teveel ge-dudok-t.’¹⁴

Strakker en zakelijker

De Graaf zette in grote lijnen het beleid van Bos voort. Wellicht was hij na het instellen van de afdeling Stadsontwikkeling opgelucht dat hij niet persoonlijk verantwoordelijk werd gesteld voor de uitbreidingsplannen. Wat hij voortzette was het promoten en profileren van de afdeling Gebouwen. Zo nam de gemeente Amsterdam in 1930 deel aan de Wereldtentoonstelling te Antwerpen en werd daarvoor beloond met een ‘Grand Prix’. De gemeente Amsterdam had de verzorging van een collectieve inzending op zich genomen, met tal van particuliere Amsterdamse bedrijven en instellingen als

deelnemers. De esthetische leiding van het paviljoen berustte bij Jan Leupen. De inrichting werd opgeluisterd met 'een zeer fraaie muurschildering van de kunstschilder J. [Joop] Sjol- lema, een symbolische voorstelling van de stad Amsterdam als bemiddelaarster tusschen Ned.-Indië en het moederland, en een wandschildering door den kunstschilder Willink in opdracht van de firma Verschure & Co. uitgevoerd.' ¹⁵

Ook in Amsterdam zette de afdeling Gebouwen zich in de etalage, en wel in het Stedelijk Museum. Te zien waren plannen, tekeningen en maquettes. De tentoonstelling liet volgens het commentaar in de pers 'duidelijk zien welk een belangrijke factor een goed geoutilleerd P. W. vormt in eene zich zoo snel ontwikkelende stad als de onze.' ¹⁶

Zowel wethouder Abrahams als directeur De Graaf spraken op de opening opvallend defensief. De wethouder vond dat 'P. W. voor rechtvaardige critiek moet open staan'. Directeur De Graaf beval het werk 'van P.W., van den Dienst waarbij allen hun best doen, in de welwillende beoordeling van het publiek aan.' Toch had de afdeling een wel iets trotsere toon mogen hebben; in de tentoonstelling waren enige zeer ambitieuze projecten te zien.

Grote projecten

Directeur De Graaf presenteerde bijvoorbeeld de plannen voor de nieuwe markthallen. De centrale hal, ontworpen door Nico Lansdorp, kreeg een afmeting van 250 bij 55 meter en een hoogte van 25 meter.

Nico Lansdorp gaf uitleg aan de genodigden en de pers over de werkwijze bij de afdeling Gebouwen en maakte onderscheid tussen 'werken in uitvoering', waarvoor dikwijls veel werk werd verricht zonder dat het praktische betekenis kreeg, en 'uitvoeringen in project', die doorgingen. Van beide waren voorbeelden te zien in de vorm van tekeningen van Lansdorp. De architect had ook een feit te melden dat indruk maakte: de afdeling bouwde dat jaar veertig nieuwe scholen, en voor twaalf zouden binnenkort de voordrachten in de Commissie van Bijstand voor het Onderwijs komen.

Na het bezichtigen van de plannen, foto's en tekeningen van de scholen stond De Graaf nog even stil bij de 'straatmeubelen', waaronder kiosken met sanitaire inrichtingen. Hier maakte De Graaf de bemerking dat 'menig architect liever een huis bouwt dan zoo'n 'straatmeubel' dat, ook wat den aesthetischen aanblik van een stadsdeel betreft, aan hoge eischen moet voldoen.'

Bij de rondleiding over de expositie werd aandacht gevraagd voor de Centrale Markthallen, de vele scholen en het straatameublement. Hij had ook nog de nieuwe medische gebouwen op het Wilhelmina Gasthuisterrein kunnen noemen en de instituten/laboratoria op het Roeterseiland, beide voor de Gemeentelijke Universiteit. Dit waren enorme complexen, die een vooral zakelijke uitstraling kregen. Het was grotendeels gedaan met de concave, convexe, trapezoidale vormen

en de invloeden uit exotische culturen, die tien jaar eerder nog zoveel gebouwen een typisch 'Amsterdamse School'- uiterlijk gaven. Wat bleef, of liever, wie bleef, was Hildo Krop. Ook het gebruik van baksteen, soms gemetseld in kunstzin- nige verbanden, bleef in het oog springend. Architectuurhis- torici spreken dan ook nog wel over de Amsterdamse School als inspiratiebron, maar dan uitgevoerd in een strakke en ver- zakelijkte vorm. Ook bij de architecten zelf, zie Boeken, zie Lansdorp en de opmerking over Van der Wilk, valt de naam Dudok vaker dan die van De Klerk.

'Moderne Scholenbouw'

In de scholenbouw ontwikkelde zich in toenemende mate een tendens naar het combineren van scholen in schoolcom- plexen. Nico Lansdorp, die in 1929 tot hoofdarchitect werd bevorderd, verwierf zich een reputatie als expert op het ge- bied van scholenbouw en openbare gebouwen in het alge- meen. In 1932 werd hij hoogleraar in de bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft.

In hetzelfde jaar zette hij in een artikel met de titel 'Mo- derne Scholenbouw' in het *Algemeen Dagblad* zijn uitgangs- punten bij het bouwen van scholen op een rij. Trots kon hij ondertekenen met 'Prof. N. Lansdorp'. ¹⁷

Als eerste punt noemt hij de ligging van het schoolge- bouw. Veel zonlicht en veel frisse lucht zijn van groot belang. Als voorbeeld van scholen die een goede 'situatie' hebben, noemt hij de scholen in Hilversum, door architect Dudok ge- bouwd. Praktisch betekent dit dat de lokalen op het zuiden of zuidoosten moeten zijn georiënteerd, 'in geen geval op de noordzijde'. In verband met de ventilatie moeten de ramen voldoen aan de wettelijk omschreven 'beweegbaarheid'. Vol- ledigheidshalve wijst hij erop dat de minimale kubieke meters lucht die per leerling nodig zijn, wettelijk is voorgeschreven, evenals het minimale lichtoppervlak der ramen [een zesde van het vloeroppervlak, red.]. De afmetingen van de klassen worden door het aantal leerlingen bepaald.

Geheel in lijn met de toenemende aandacht voor lucht, licht en rustige omgeving, komt hij op de openluchtscholen. 'Een bijzondere plaats onder de moderne schoolgebouwen nemen de Openluchtscholen in. In het begin dezer eeuw be- gon men de wenschelijkheid er van in te zien, om voor licha- melijk en geestelijk zwakke kinderen het onderwijs anders in te richten dan voor de normale gebruikelijk was, en hen te onderwijzen in een omgeving, die, meer dan in de bestaan- de schoolgebouwen mogelijk was, zou kunnen voldoen aan den voor deze kinderen noodzakelijken eisch van overvloe- dige lichttoetreding en luchttoevoer.' Samenvattend opteert Lansdorp bij een dergelijke school voor klassen op het zui- den, gelegen op de begane grond en in een parkachtige en- tourage. In de stad is er ook nog een andere oplossing: 'Bij de semi-openluchtscholen bestaat één der wanden, en wel die op het Zuiden, nagenoeg geheel uit ramen en glasdeu-

ren, eventueel op balkons uitkomend. De daartegenover lig- gende, aan een goed te ventileeren gang grenzende, wand is soms van beweegbare ramen voorzien, waardoor de klas- se ook van die zijde luchttoevoer kan hebben. Bij de geheel openluchtscholen zijn twee à drie wanden van het leslokaal van ramen en deuren voorzien, welke al naar gelang de wind- richting is, geopend kunnen worden. Practisch blijft echter de Zuidzijde altijd, dus ook des winters, geopend. Op koude zonlooze dagen acht men het voor de gezondheid der leer- lingen wenschelijk een matige verwarming toe te passen; de- ze geschiedt hetzij met electriche straalkachels van het pla- fond uit, dan wel met een centrale verwarming, waarvan de leidingen óf in het plafond, óf in den vloer worden aange- bracht.' In 1932, toen het artikel werd gepubliceerd, was juist de Tweede Openluchtschool aan de noordzijde van het Oosterpark geopend (zie p. 273), waar Lansdorp zijn ideeën had kunnen verwezenlijken en had hij juist het ontwerp afge- rond voor de semi-openluchtschool aan de Donarstraat en de Olympiakade (zie p. 272).

Een ander speerpunt in zijn betoog is de bouw van scho- lencomplexen. Hij schetst diverse voordelen:

- de combinatie van de speelplaatsen;
- de combinatie van een gymnastieklokaal;
- een geheel vrije ligging, hetgeen niet alleen uit hygiënisch oogpunt van grote waarde is, doch ook in esthetisch opzicht;
- de aanleg van een centraal ketelhuis, dat tot een verminde- ring van de exploitatiekosten kan leiden.

Het complex kan gevormd worden door een combinatie van verschillende scholen. Hij noemt als voorbeeld het com- plex aan de Dintel- en Dongestraat – met vier GLO-scholen, een VO-school en een avondschool – en het complex aan het Galileiplantsoen met de combinatie van een ULO-school, een VO-school en een montessorischool. Tot slot heeft hij ook nog een opbeurende opmerking voor degenen die konden menen dat de scholen er wel heel erg zakelijk gingen uitzien: '...hoewel de architectuur in verband met de utilitaire be- stemming meestal sober in vormgeving en uitvoering zal zijn, is de verwerkelijking der ideële gedachte, die in het onder- wijs ligt, zij het ook met eenvoudige middelen, vaak tot een element van schoonheid in de bouwconceptie geworden.'

EERSTE OPENLUCHTSCHOOL VOOR HET GEZONDE KIND

FREDERIKSSTRAAT 18A EN 28A

1925

Bij de eerste Openluchtschool voor het Gezonde Kind werden houten lokalen toegevoegd aan een bestaande school, uit 1915, gelegen aan het Vondelpark, op het binnenterrein van de Frede- riksstraat en de Zocherstraat. Deze werd gebouwd als openbare lagere school nr. 95, later de Reyer Ansloschool, en wordt wel toe- geschreven aan Pieter Marnette.

De houten lokalen waren grotendeels open en bij slecht weer ging men naar het 'stenen' gedeelte.

Vanaf 1933 deelde de openluchtschool het gebouw met een jeugdherberg, 'Vondelhof'. Met een onderbreking tijdens de oor- log bleef die er tot 1949. Nu wordt de begane grond gebruikt door een kinderdagverblijf (Dromelot) en de verdiepingen door diverse bedrijven. De houten lokalen zijn in 1988 gesloopt.

GEOLOGISCH INSTITUUT GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT
NIEUWE PRINSENGRACHT 130
ALLARD HULSHOFF, KEES VAN DER WILK
1934

'MOEDER AARDE, DE OP- EN NEERGAANDE KRACHTEN IN DE NATUUR'
FRANSE KALKSTEEN (EUVILLE), 122 CM
BOORTOREN • LANDSCHAP MET DENNEN EN SPUITENDE GEISER
GEBAKKEN AARDE, 37 CM
HILDO KROP
SGRAFFITO 'ERUPTIEVE KRACHTEN'
WILLEM MOLIN

Allard Hulshoff en de jonge Kees van der Wilk werkten samen aan dit gebouw. Toen Van der Wilk zijn ontwerpen liet zien in een tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam kreeg hij het commentaar dat hij te veel 'ge-dudok-t' had. Voor een goed begrip: de opmerking was dat hij zich teveel liet beïnvloeden door Willem Dudok.

Als we hier nog over Amsterdamse School kunnen spreken, dan is het een verre echo. Het betreft dan ook niet de vormtaal, maar de wil het gebouw te decoreren en 'uit te leggen', via de

sculpturen van Hildo Krop. De stap naar de 'zuivere' architectuur is nog niet helemaal gezet.

De tientallen sculpturen van Hildo Krop zijn overigens, op het beeld van 'Moeder Aarde' na, onopvallend aangebracht. Krop ontwierp tegelijkertijd voor de gevels van de twee aaneengesloten vleugels van de universiteitsgebouwen op het Roeterseiland: het toenmalige Geologisch Instituut en het Laboratorium voor Organische Scheikunde (vanaf 1937 het Van der Waals Laboratorium). Voor de ingangspartij van het Geologisch Instituut ontwierp Krop een vrouwenfiguur, 'Moeder Aarde', die de op- en neergaande krachten in de natuur symboliseert. De andere beeltenissen, uitgevoerd in kalksteen en bakwerk, houden alle verband met geologie en laboratoriumwerk. Zo zijn er mannen met reageerbuisen, verrekijkers en houwelen en daarnaast boortorens, vulkanen en prehistorische planten en dieren.

In beide gebouwen zijn ook sgraffito's aangebracht. Sgraffito is een techniek die berust op snijden, krabben, schaven en schrafferen in verschillende over elkaar op een muur aangebrachte, nog natte, gekleurde cementlagen. Door diep en minder diep snijden kunnen de gekleurde cementlagen op verschillende plaatsen worden opgelegd. Na te zijn opgedroogd, vormt de versiering een ondeelbaar geheel met de muur, net als een fresco.

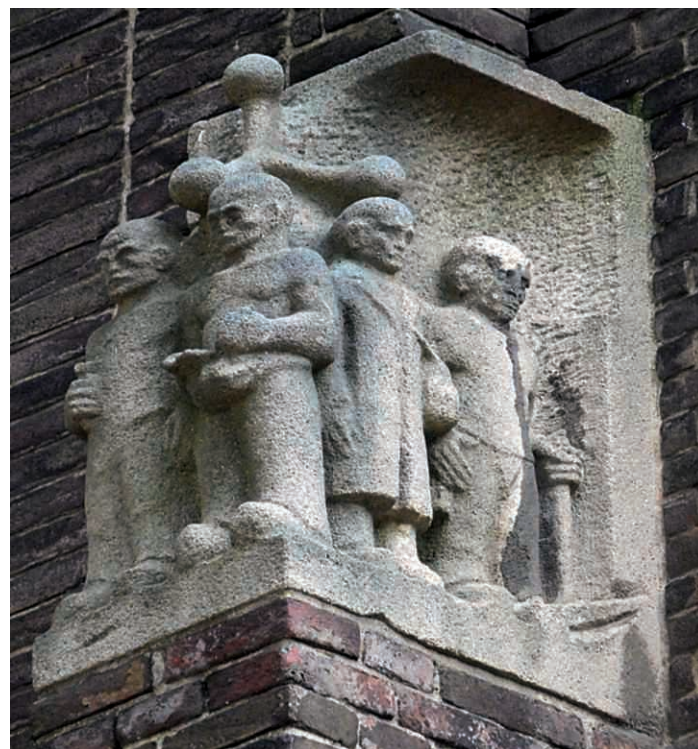

LABORATORIUM VOOR ORGANISCHE SCHEIKUNDE
VAN DER WAALSLABORATORIUM (VANAF 1937)
GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT
NIEUWE ACHTERGRACHT 129
ALLARD HULSHOFF, KEES VAN DER WILK
HILDO KROP • SCULPTUUR
WILLEM MOLIN • SGAFFRITO'S
1934

Ook in dit gebouw ligt de nadruk op de entreepartij, met veel verticale lijnen en een torenachtig element.

Hildo Krop heeft hier ook kleine werken aangebracht, waarvan vele uitgevoerd als bouwkeramiek, gebakken aarde. Willem Molin bracht in dit gebouw twee sgraffito's aan, getiteld 'Archimedes' en 'Lavoisier'.

LINKERPAGINA

VIJF STAANDE MANNENFIGUREN MET ATTRIBUTEN (HELM MET GAS-MASKER, DOCUMENT, ZAAIZAK, RETORT, HOUWEEL), BEKROOND DOOR MODEL VAN EEN CHEMISCHE FORMULE
FRANSE KALKSTEEN, 90 CM

WETENSCHAPPER EN ARBEIDER IN FABRIEK
LABORATORIUMINSTRUMENT
HUIZEN MET MIDDEN BOVEN GROTE GAPER (SYMBOOL DROGIST)
MICROSCOOP

PIJLERBEKRONINGEN (16 STUKS) – VIJF VERSCHILLENDE TYPEN
GEBAKKEN AARDE, 37 CM
HILDO KROP

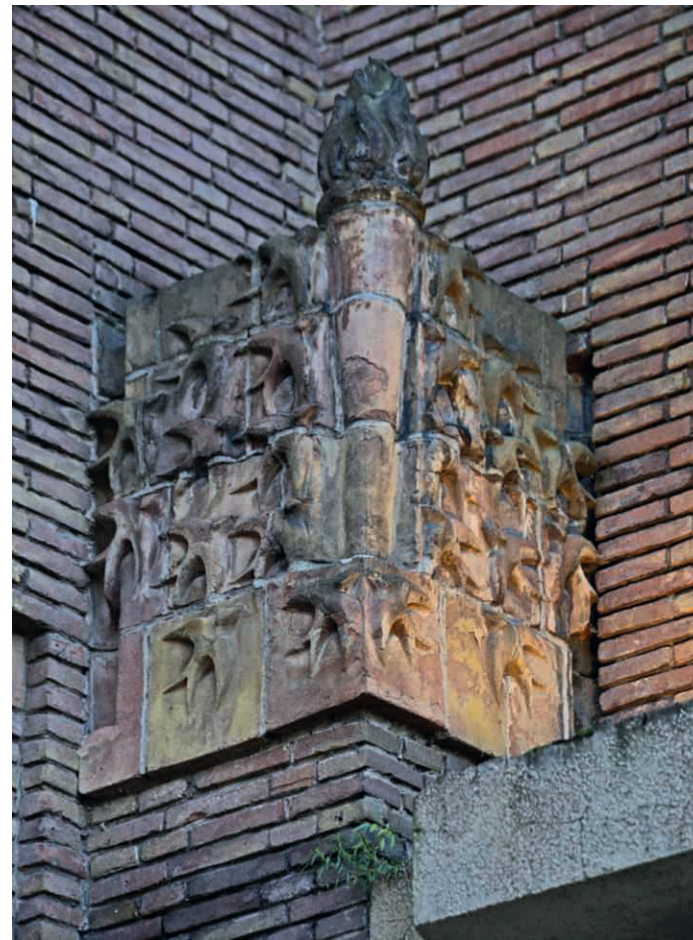

PATHOLOGISCH-ANATOMISCH LABORATORIUM
ARIE BIEMONDSTRAAT 101-113
ALLARD HULSHOFF, ED MESSER
AD GRIMMON • INTERIEUR
RIJKSMONUMENT NR. 524816
1927-1930

LIJST MET ADELAARS EN TWEE MANNEN-
EN TWEE VROUWENFIGUREN
GEBAKKEN AARDE, 125 CM
HILDO KROP

Het Pathologisch-Anatomisch Laboratorium was een van de gebouwen die als onderdeel van het academische ziekenhuis op het Wilhelmina Gasthuiscomplex werd gebouwd. Hier vonden lijk-schouwingen plaats en werden colleges over dit onderwerp gegeven.

De ingang voor de studenten en het personeel bevindt zich in een hoog, torenachtig bouwdeel met veel verticale lijnen. De smalle raampartij wordt bekroond met sculpturen van Hildo Krop. Deze verzorgde bij de ingang meerdere werken. Dit deed hij ook aan de andere zijde van het gebouw, aan de Nicolaas Beetsstraat. Hier bevonden zich de rouwkamer, de familiewachtkamer en dergelijke. Krop heeft hier een reeks beelden gemaakt die met het levenspad en het rouwproces te maken hebben. Op een pijlerbekroning bij het hek beeldhouwde hij onder andere een (echt-) paar met als thema 'Troost'. De man legt in een gebaar van medeleven de handen op de schouders van de vrouw.

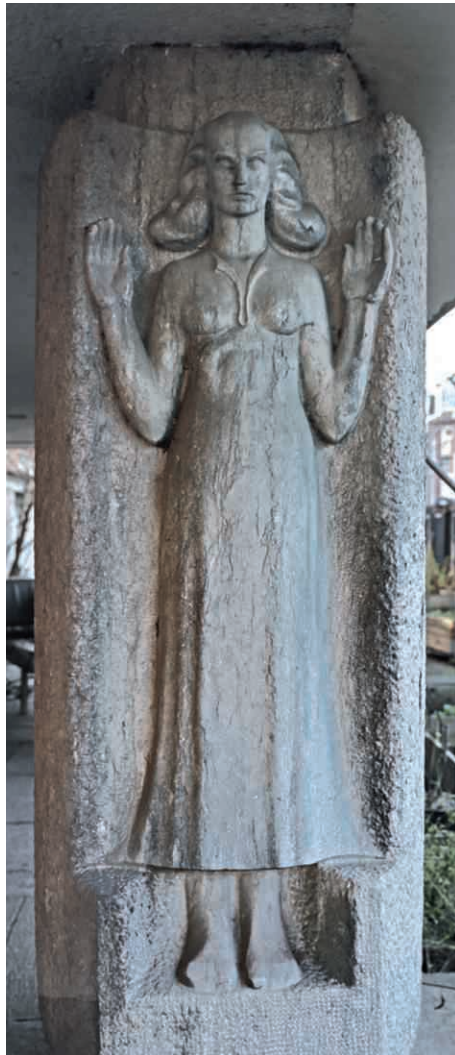
HOEKPIJLERBEKRONING
TOORTS MET VLUCHT ZWALUWEN
GEBAKKEN AARDE, 100 CM

HILDO KROP

TRAPPENHUIS
ROUWKAPEL

AD GRIMMON

BOVEN
MAN MET FENIKS
VROUW MET VLAMMEND HART
MAN MET PIJL EN BOOG

ONDER
MAN MET ADELAAR
VROUW MET OPEN HANDEN

NIET AFGEBEELD
MAN MET UITVLIEGENDE VOGEL (DUIF?)
VROUW MET KELKBLOEM
VROUW MET VOGEL KOESTEREND
IN DE HANDEN

ALLE SCULPTUREN
HARDSTEEN, 205 CM
HILDO KROP

Het beeld dat nu is opgesteld is een replica (gemaakt in 2002 door Ton Mooij); het origineel werd door vandalen onherstelbaar beschadigd.

Aan deze zijde van het gebouw is een korte overdekte gang met vier pijlers die aan beide zijden zijn voorzien van levensgrote, hardstenen figuren, vier mannen en vier vrouwen. Zij hebben verschillende attributen, van pijl en boog tot vlammend hart. De symbolen zijn niet eenduidig te verklaren. Ze lijken te refereren aan bescherming, geborgenheid, het geven van liefde en het loslaten.

De overledenen legden langs deze figuren hun laatste weg af, waarna ze per schip naar hun laatste rustplaats gingen.

TROOST
1930 (REPLICA 2002)
HILDO KROP

ROUWKAMER LOGGIA
NICOLAAS BEETSSTRAAT

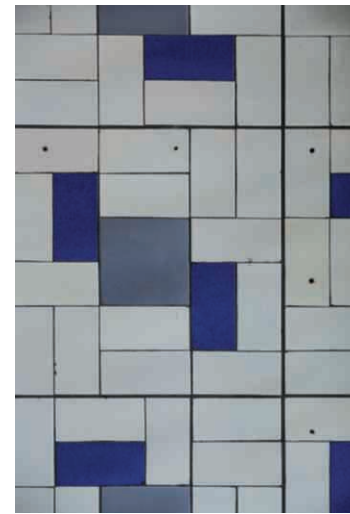
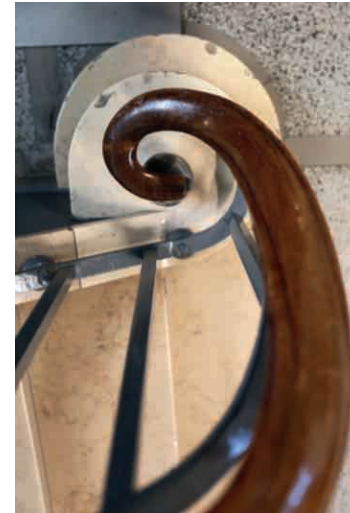
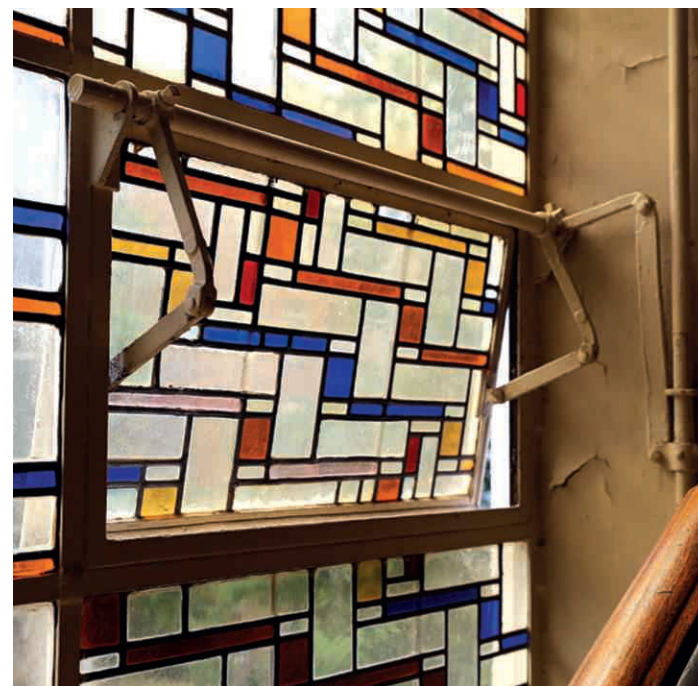
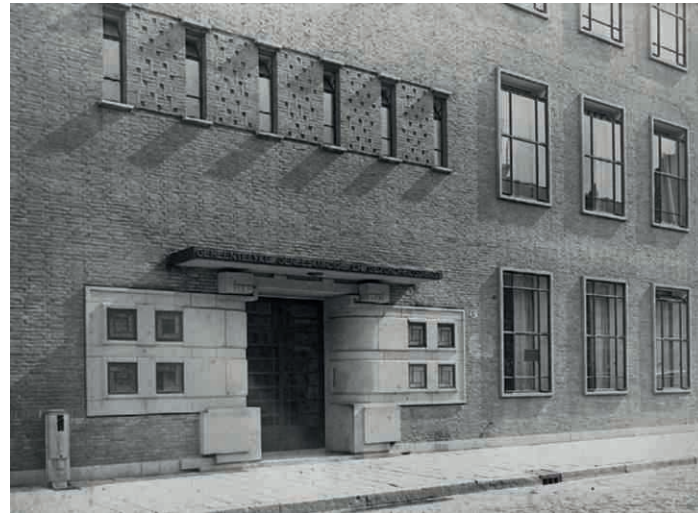
Wilhelmina Gasthuis, Amsterdam, Anatomie

ZITTINGLOKAAL GG&GD
EERSTE HELMERSSTRAAT 17
JAN LEUPEN • ARCHITECTUUR EN GLAS IN LOOD
1932

Dit was het eerste grote gebouw dat geheel op naam van Jan Leupen kwam te staan. In dit 'Zittinglokaal van den Gemeentelijken Geneeskundigen en Gezondheidsdienst' werden vier zittinglokalen verenigd (van de C. Huygensstraat, de Weteringschans, het J.D. Meyerplein en de Rozengracht). Een verslaggever van *Het Vaderland* was enthousiast: 'Het spreekt vanzelf dat alles in dit nieuwe gebouw veel moderner en praktischer en meer op massa-behandeling is ingericht. Dagelijks toch zullen in dit gebouw gemiddeld des zomers 600 en 's winters 1000 patiënten, groot en klein, worden behandeld.' Hij voegt toe dat het gebouw 'geheel uit beton en ijzer is opgetrokken'.¹⁸

Het gebouw is nu in gebruik bij kleine bedrijven, maar is opmerkelijk intact, met als grote blikvanger een enorm glas-in-loodraam. Ook tegelwerk en siersmeedwerk zijn nog te bewonderen in originele staat.

CENTRALE MARKTHALLEN
JAN VAN GALENSTRAAT 4
NICO LANSDORP
1934 [1929-1931]

De Centrale Markthallen opende 12 september 1934 met de AMATO (Amsterdamsche Markttentoonstelling), met maar liefst 192.000 bezoekers in negen dagen. Er was toen vijf jaar aan gewerkt. De groente- en fruitmarkt die tot toe in de Marxstraat werd gehouden verhuisde hierheen. Het terrein was 40 ha groot.

De grote markthal was ontworpen door Nico Lansdorp, die ten tijde van de opening al enige jaren hoogleraar in Delft was. In de pers vond men de hal 'met haar strakke lijnen architectonisch bijzonder gelukkig geslaagd'.¹⁹ De hal is imposant met een hoogte van 25 meter en ze telt drie verdiepingen. De hal was bestemd voor grossiers in fruit, die daar pakhuisafdelingen konden huren (met emballageruimte op de eerste verdieping) of alleen verkoopplaatsen in de hal konden bezetten. Oorspronkelijk had de hal een 52 meter hoge toren. Deze was ter verfraaiing. Ze is inmiddels afgebroken, maar er zijn plannen om deze weer terug te brengen.

De tweede en derde verdieping van de hal bevatten 56 kantoorlokalen. Het veilinggedeelte aan de noordzijde van de hal telde twee veilinglokalen. Het veilen van groenten en fruit gebeurde met elektrische klokken, die waren uitgedacht

Amsterdam. Centr. Markthal.

door de Gemeente Telefoon. Achter de hal werd een groot koelhuis aangelegd. Het entreegebouw, waarin de kantoren van de dienst van het marktwezen waren gevestigd, ligt links van de ingang en bevatte een bankgebouw, een politiepостhuis en een drietal winkels. Ook was er een café en een grote vergaderzaal.

Aan weerszijden van de hal lagen havencomplexen – het westelijke bestemd voor de aardappelhandel, het oostelijke voor de groentenhandel.

In de pers verkneukelde men zich al voor de opening van de AMATO: 'Men kan zich nu al, zonder hiervan uiteraard nog iets gezien te hebben, voorstellen hoe de enorme hal er zal uitzien, wanneer de duizenden vierkante meters bedekt zullen zijn met bloemen en planten, smaakvol gearrangeerd om de vijvers, welke men er thans reeds aanlegt.

In het tweede gedeelte van de hal komen de inzendingen van groenten en fruit, waarvoor een ruimte van 1500 M² beschikbaar is. De vruchteninzending rijst tot een hoogte van 4 Meter op en is bedoeld als achtergrond voor de inzendingen in de hal. Als middenstuk van de groenten-afdeeling zal het wapen van Amsterdam fungeren, in groenten uitgevoerd.'

CENTRALE MARKTHAL MET TOREN

KOELHAL

CENTRALE MARKTHALLEN
JAN VAN GALENSTRAAT 4
NICO LANSDORP
1934 [1929-1931]

TRAMREMISE
KORTE MIJDRECHTSTRAAT 25/AMSTELDIJK
RIJKSMONUMENT 526708
1927 (NOORDELIJK DEEL)
1929

Deze remise is de stenen vervanger van de in 1919 door Abel Kok ontworpen houten remise. De tramingang ligt aan de Amsteldijk, maar de kantooringang aan de Korte Mijdrechtstraat. Bij de ingebruikname in 1929 was het de grootste tramremise van Europa.

TRAMREMISE
KORTE MIJDRECHTSTRAAT 25/AMSTELDIJK
1929

HULPREMISE
KORTE MIJDRECHTSTRAAT 25/AMSTELDIJK
ABEL KOK
1918

We zien hier de achterzijde van de Tramremise (hulpremise Watertoren) voor de Gemeentetram, Amsteldijk 154, die in gebruik werd genomen op 15 december 1918. Deze houten remise was ontworpen door Abel Kok. Op de achtergrond is de watertoren van de gemeente Nieuwer-Amstel te zien, die werd afgebroken in 1928 – dit ondanks een aardige suggestie in de pers: 'Zou het onmogelijk zijn boven een gezellige uitkijk met café in te richten? Het panorama van de stad en den Amstel is zeker de moeite waard.'²⁰

AJOURRELIËF
NOTENHOUT
HILDO KROP

Dit reliëf verbeeldt de plattegrond van Amsterdam. We zien de grachtengordel, de nieuwe wijken en allerlei stadse taferelen: bouwvakkers met houten palen op de schouders; burgers die naar school, kantoor of de markt lopen; een politieagent met helm; een schip op het IJ; een tuinder in de tuinsteden in West en een kalfje op de plek van de uitspanning 't Kalfje aan de Amstel, waar een visser op zoek is naar een goede visplek. Aan de uiteinden plaatste Krop de wapens van Nieuwer-Amstel en Haarlemmerliede.

TRAMHALTE EXPOSITIEPLEIN MUSEUM HET SCHIP,
AFKOMSTIG VAN HET JULIANAPLEIN

DEZELFDE TRAMHALTE OP HET JULIANAPLEIN

BETON, GLAS EN IJZER
1930

TRAMHALTE EN KIOSK, ROELOF HARTPLEIN

TRAMHALTE, SARPHATISTRAAT

AFVALBAK STADSREINIGING
PIETER MARNETTE
1932

AFFICHE/KAART STADSREINIGING
FRÉ COHEN

AFVALBAK STADSREINIGING AAN LANTAARN PW 24
PIETER MARNETTE
1932

TELEFOONCEL GEMEENTE TELEFOON EN AFVALBAK STADSREINIGING
PIETER MARNETTE
1932

LEZENDE JONGEN
HOEK DINTELSTRAAT EN GEULSTRAAT
1929

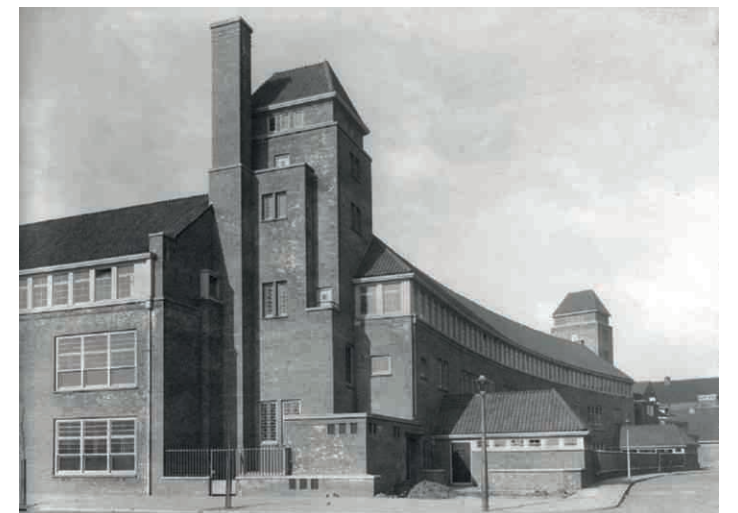
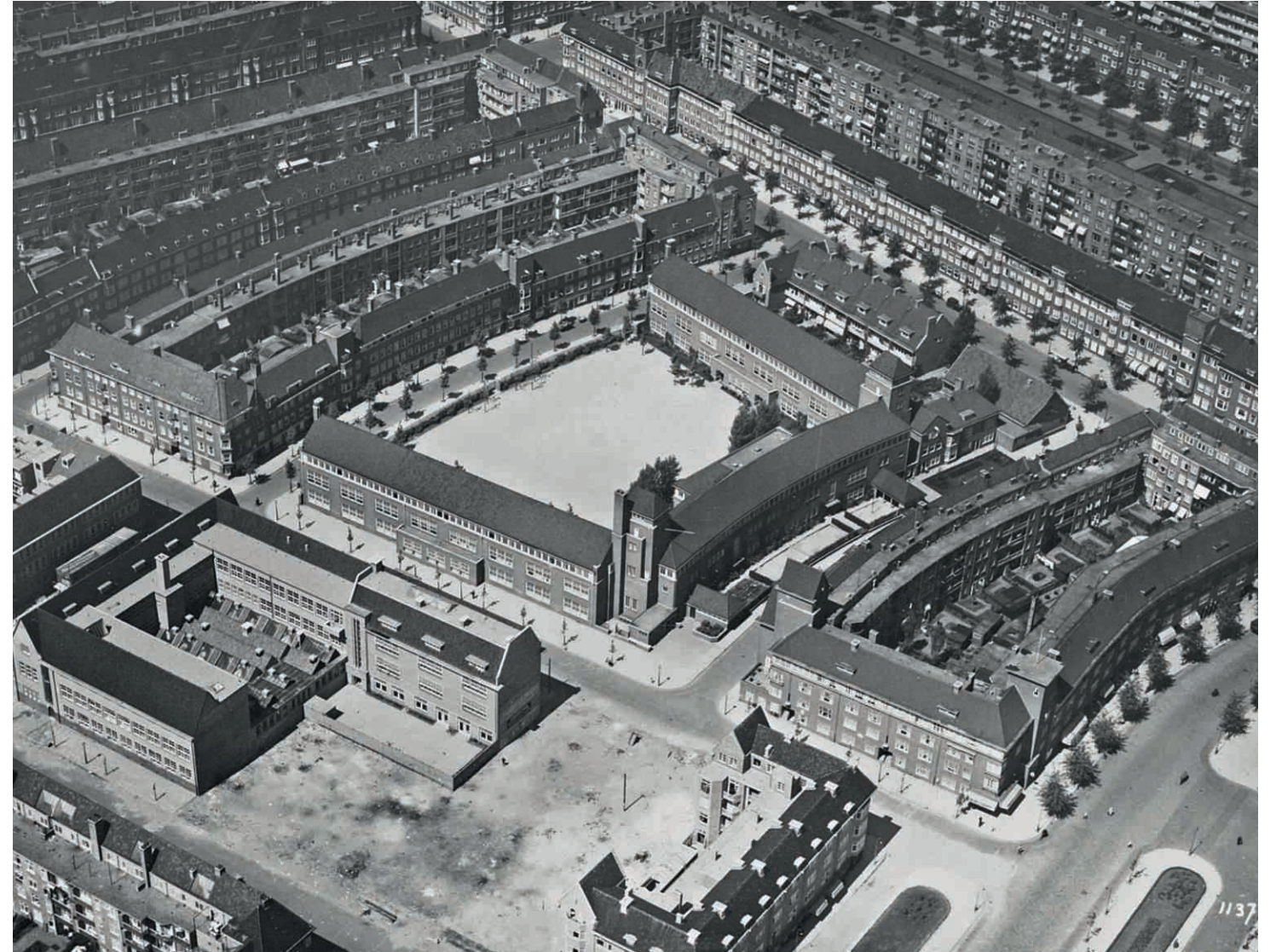
DONGESCHOOL EN DINTELSCHOOL
DINTELSTRAAT 5
DONGESTRAAT 8
NICO LANSDORP
ANTON KURVERS • GLAS IN LOOD
PETER ALMA • WANDSCHILDERINGEN
RIJKSMONUMENT 526710
1929

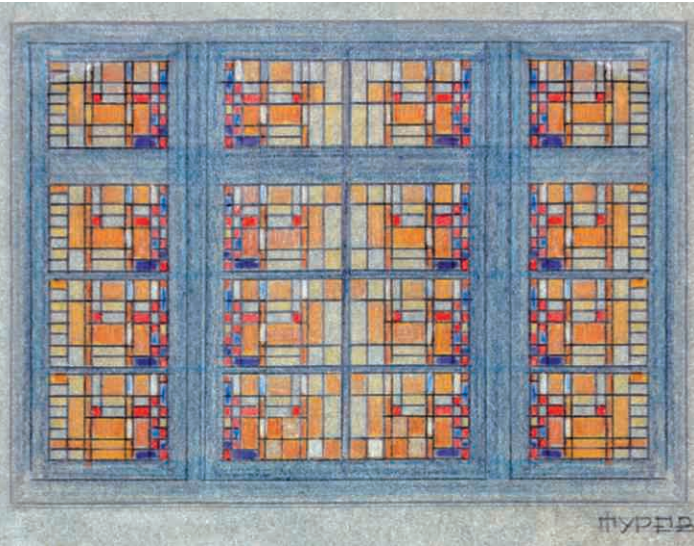

Het scholencomplex aan de Donge- en Dintelstraat vormt een voorbeeld van een complex met diverse schooltypen. Het bevatte twee dubbele scholen voor gewoon lager onderwijs, een school voor voorbereidend onderwijs, een Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkenden Stand en een conciërgewoning. Lansdorp zag als een van de voordelen van een samenvoeging van scholen, naast het combineren van functies, de mogelijkheid om een monumentaal ensemble te scheppen. Dat is gelukt, mede dankzij het markante silhouet van twee torens op de hoeken van het U-vormige gebouw. Op de luchtfoto is goed te zien hoe het complex in de opzet van de wijk is geïntegreerd en het er zelfs het middelpunt van vormt.

Uit een dergelijk complex blijkt de aandacht die de gemeente op dat moment had voor onderwijs, niet in het minst voor het onderwijs voor de zwakkere groepen, en de centrale plaats die ze het toekende. Er werd stevig in geïnvesteerd, met een zeker afbraakrisico, want lagere scholen konden ook overbodig worden als de buurt 'verouderde'.

Hildo Krop maakt een sculptuur op de hoek van de Geulstraat en de Dintelstraat met een lezende jongen. De nog steeds aanwezige glas-in-loodramen werden ontworpen door Anton Kurvers, de allround-ontwerper en bureauchef van de afdeling Gebouwen. Bijzonder zijn de zogenaamde kapstoktegels die zich nog steeds in het gedeelte bevinden waar vroeger de school voor voorbereidend onderwijs was gevestigd. Het gaat om tegels gefabriceerd door de Tegelfabriek Schiedam. Wat nog maar net te zien is, want de tientallen tegels zijn alle wit overgeschilderd in dit Rijksmonument. De afbeeldingen zouden te kinderachtig zijn voor de tieners van het huidige ROC (MBO Welzijn)...

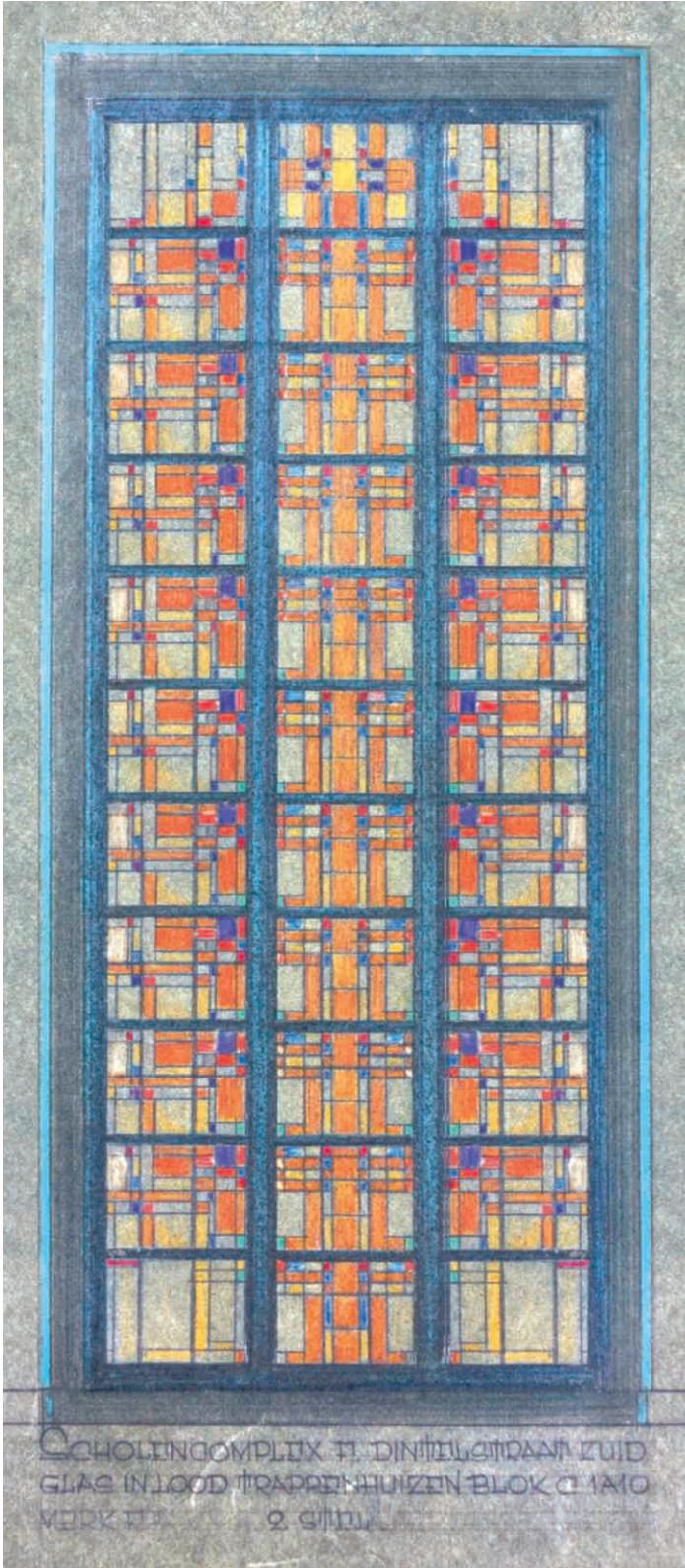
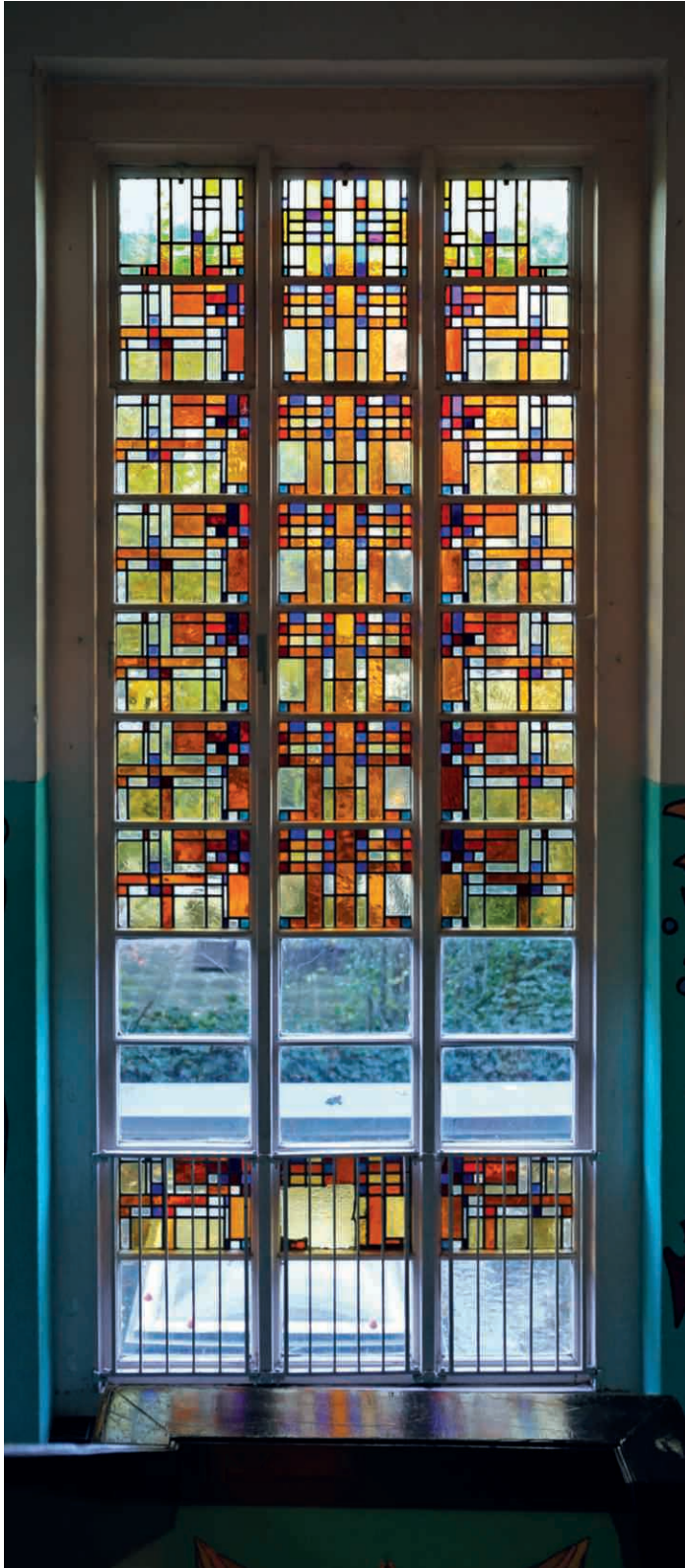

ONTWERPTEKENING GLAS-IN-LOODRAAM
ANTON KURVERS

SCHOLINGCOMPLEX F DONGESTRAAT, ZUID
GLAS-IN-LOOD TRAPPENHUIS BLOK B (A10
WERK F1 V.O. SCHOOL. 1935

SCHOLINGCOMPLEX F DONGESTRAAT, ZUID
GLAS-IN-LOOD TRAPPENHUIS BLOK C (A10
WERK F1 2 GILDE

ONTWERPTEKENING GLAS-IN-LOODRAAM
ANTON KURVERS

MUURSCHILDING

LEO VISSER

1931

In een nis bij de directiekamer werd een muurschildering aangebracht door Leo Visser (1880-1950). De schildering gaat nog een stukje door om de hoek in de gang. Een man slaat twee zwarte katers gade, die elkaar te lijf dreigen te gaan. Erboven staat 'Morituri', wellicht een referentie aan gladiatoren uit de Romeinse tijd die voor hun gevecht de keizer groeten met het vermaarde 'Morituri te salutant', 'Zij die gaan sterven groeten u'. Volgens de recensenten toen ging de spreuk echter niet over de katten maar over windmolens en andere symbolen van een vervliegende tijd...

'MUURSCHILDING VAN LEO VISSER.

De schilder Leo Visser heeft thans zooals gemeld, de hem uit het Amsterdamsch gemeentelijk crediet voor opdrachten aan beeldende kunstenaars verstrekte opdracht beëindigd tot het aanbrengen van een muurschildering in de Industrieschool van de Maatschappij voor den Werkenden Stand in de Dongestraat (Amsterdam-Zuid) en gistermiddag waren wij in de gelegenheid het werk, waarvan de voltooiing vertraagd werd door ziekte van den maker, te bezichtigen.'

'In verband met het doel van de school, die een Middelbare Technische School voor Bouwkunde is, bevat zij een voorstelling, in decoratieve vlakversiering, betreffende de techniek en het bouwen. Verzinnelijk is als het ware de strijd tussen het oude en het nieuwe. Het oude wordt o.a. weergegeven, op de beide posten van de nis, door schilderachtige oude huizen (zooals men ze bijvoorbeeld nog in de Jordaan vindt aan den vooravond der sanering van dat stadsdeel) en door een paar windmolens. Het voor-

schrift: "Morituri te salutant", laat geen twijfel over aan hun lot, gelijk we dat trouwens, dag aan dag, om ons heen zien voltrekken. In de nis zelf ziet men, in aansluiting hieraan, maar niet altijd in geregelde volgorde, doorengemengd als de beelden, de fragmenten uit een film soms, in gestyleerden vorm en het geheel als het ware gecomponeerd met passer en liniaal: de nieuwe bouw, van het volkstuinhuisje af tot den Nieuw-Yorkschen hoogen bouw toe. En daartusschenin gestrooid bouwbegrippen als: zandtreintje, bouwkeet, heimachine enz. enz. En dan het verkeer, het moderne verkeer natuurlijk vooral, in zijn verschillende verschijningsvormen: het paard nog en de locomotief, het zeeschip, de auto, maar ook het vliegtuig en de Zeppelin met alweer de nodige attributen: station en signaalbrug, spoorbrug, onbewaakte overweg met spelende kinderen, verkeersagent enz. De laatste is abstract voorgesteld als verkeersregelaar of beter nog: verkeersregeling.'²¹

VALENTIJNKADE 61-63
A.H. GERHARDSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
SCHOOL VOOR MOEILIJK OPVOEDBARE KINDEREN (VANAF 1939)
JAN LEUPEN
1928

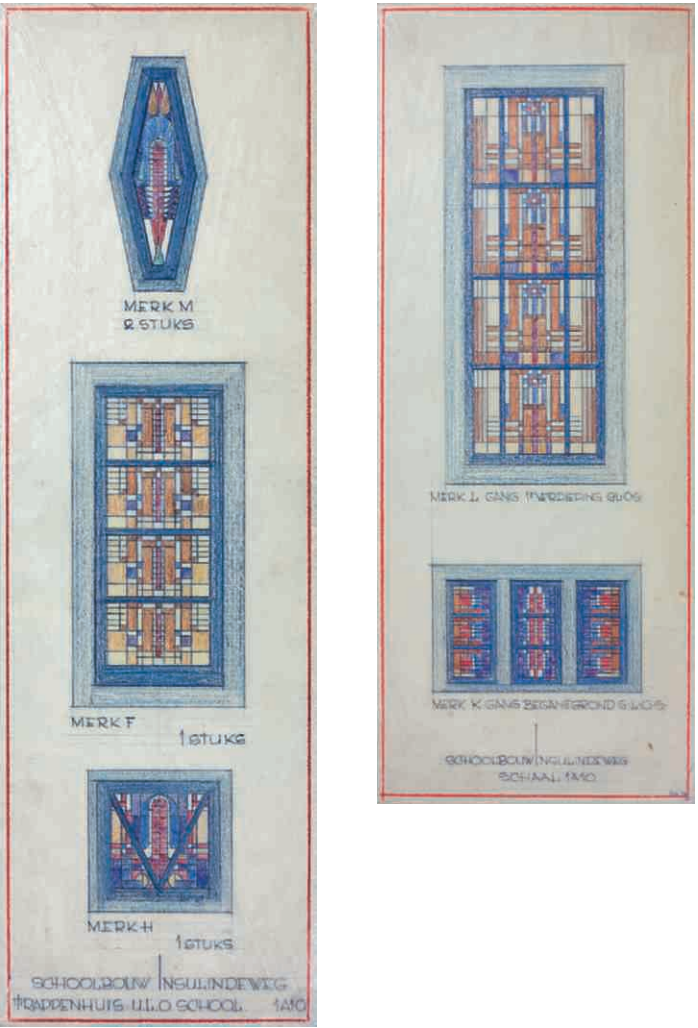

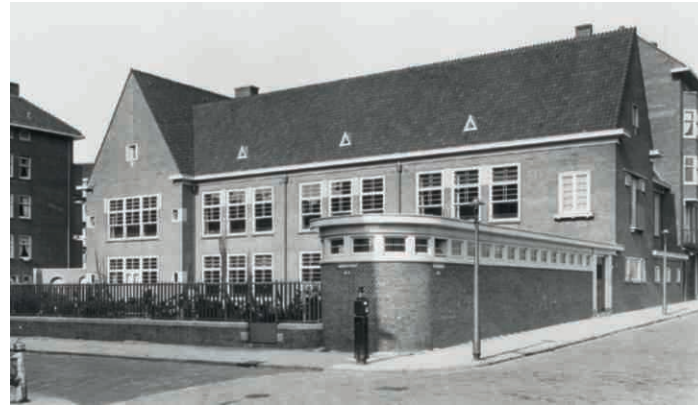
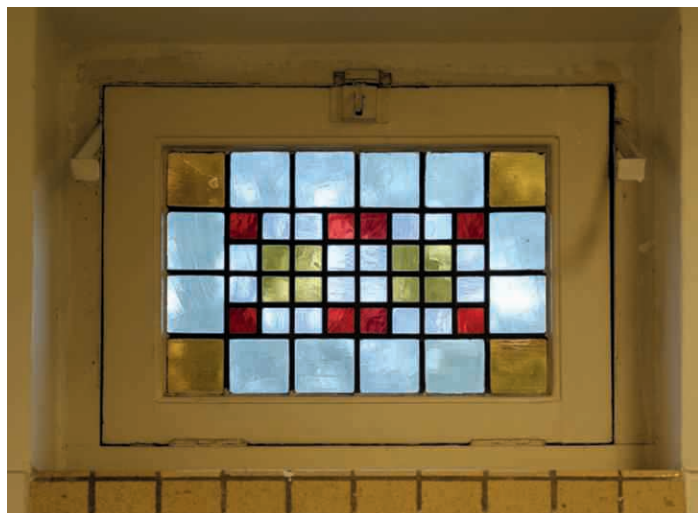
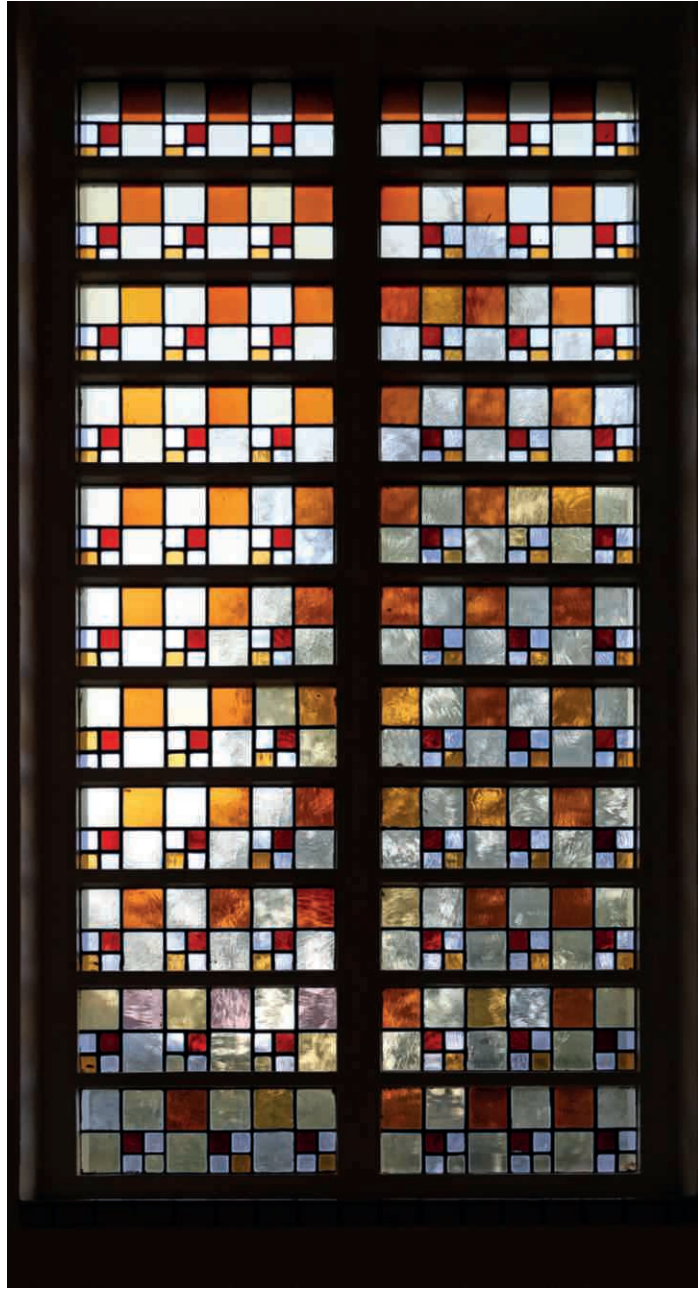
BATAVIASTRAAT 24
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
1928

JAVAPLANTSOEN 24/SOEMBAWASTRAAT 72
VAN DEVENTERSCHOOL DUBBELSCHOOL
GEWOON LAGER ONDERWIJS EN UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
JAN LEUPEN
ANTON KURVERS • ONTWERPTEKENINGEN GLAS-IN-LOODRAMEN
1928

Het gebouw heeft drie bouwlagen aan de Insulindeweg en twee bouwlagen aan de kopse zijden, waar de twee ingangen zijn. In hetzelfde bouwblok zijn nog twee scholen gevestigd. In 1975 is de school aan de achterzijde uitgebreid.

KLIMOPSCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
NU KINDERDAGVERBLIJF DE PIONIER (VAN AKROS)
ADMIRALENGRACHT 301
NICO LANDDORP
1930

School van twee bouwlagen onder een zadeldak met de nok loodrecht op de straat. Aan de grachtzijde is aan beide zijden een smalle aanbouw, rechts met puntdak, links met plat dak en een rondgebogen einde. Opvallend in de voorgevel zijn de ladderramen. De school heeft nog glas-in-loodramen en bijzondere kapstoktegels. Op de historische foto is op de voorgrond een brandmelder te zien.

DE PURPERREIGER SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
CELEBESSTRAAT 80/MINAHASSASTRAAT 1
NICO LANDDORP
1930

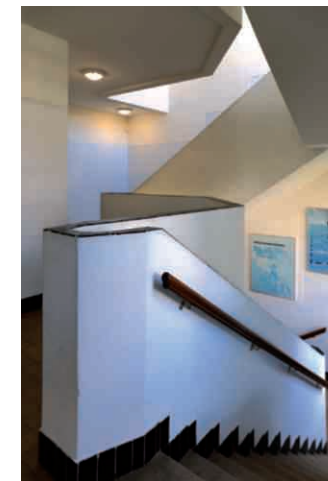
School van drie bouwlagen met plat dak op een L-vormig grondvlak. Het trappenhuis op de hoek is herkenbaar aan de verticale raamstroken in een blind geveldeel. Verder zijn in de gevel diverse typen vensters toegepast, waaronder ladderramen. In deze school zijn nog bijzondere kapstoktegels en fraaie glas-in-loodramen.

BENNEBROEKSCHOOL (NR. 11) EN WARMONDSCHOOL (NR. 13)
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
BENNEBROEKSTRAAT 11-13
1930

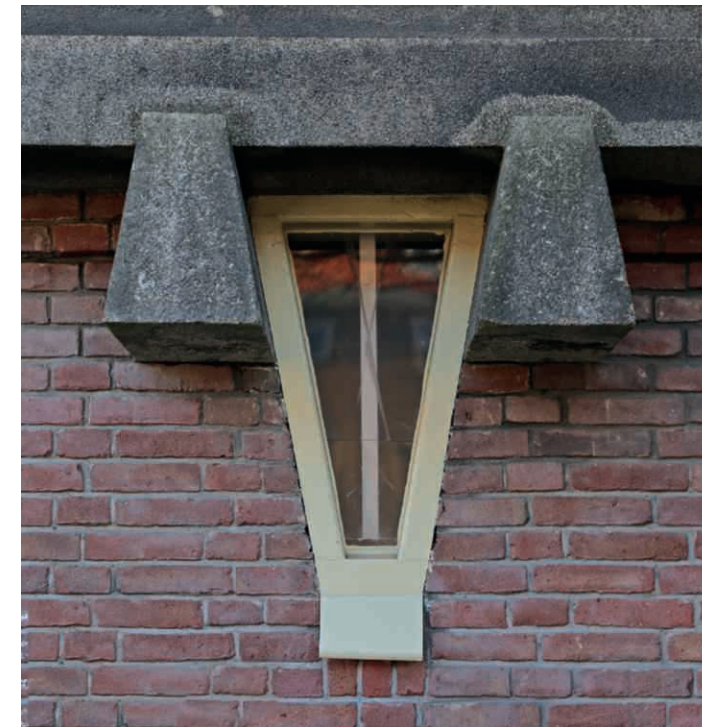

SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
LEGMEERSTRAAT 79
1930

SCHINKELSCHOOL (NR. 12) EN HILLEGOMSCHOOL (NR. 14)
DUBBELSCHOOL
HILLEGOMSTRAAT 12-14
1930

Het rechterdeel van het pand (nummer 12) heette Schinkelschool, het linkerdeel (nummer 14) Hillegomschool. De openbare Hillegomschool droeg de 'ondertitel' Eerste School voor Persoonlijkheidsonderwijs. Die onderwijssoort was bedacht door onderwijzer Leo Groeneweg, die in 1920 toestemming kreeg een proefklas te beginnen in de Staringschool en in 1930 een eigen school naar zijn overtuiging mocht gaan leiden. Het kwam er vooral op neer dat er geen vast lesrooster was en dat de leerlingen iedere dag zo zelfstandig mogelijk een opgedragen taak moesten uitvoeren. Trots vertelde hij de pers in 1931 dat 'de Hillegomschool (Eerste Amsterdamsche Openbare Lagere School met 'Persoonlijkheids-onderwijs') reeds ongeveer een jaar een radioinstallatie gebruikt bij haar onderwijs en wel zoo, dat in verschillende klassen daarvan kan worden geprofiteerd. Uit eigen middelen werd het toestel aangeschaft.'²²

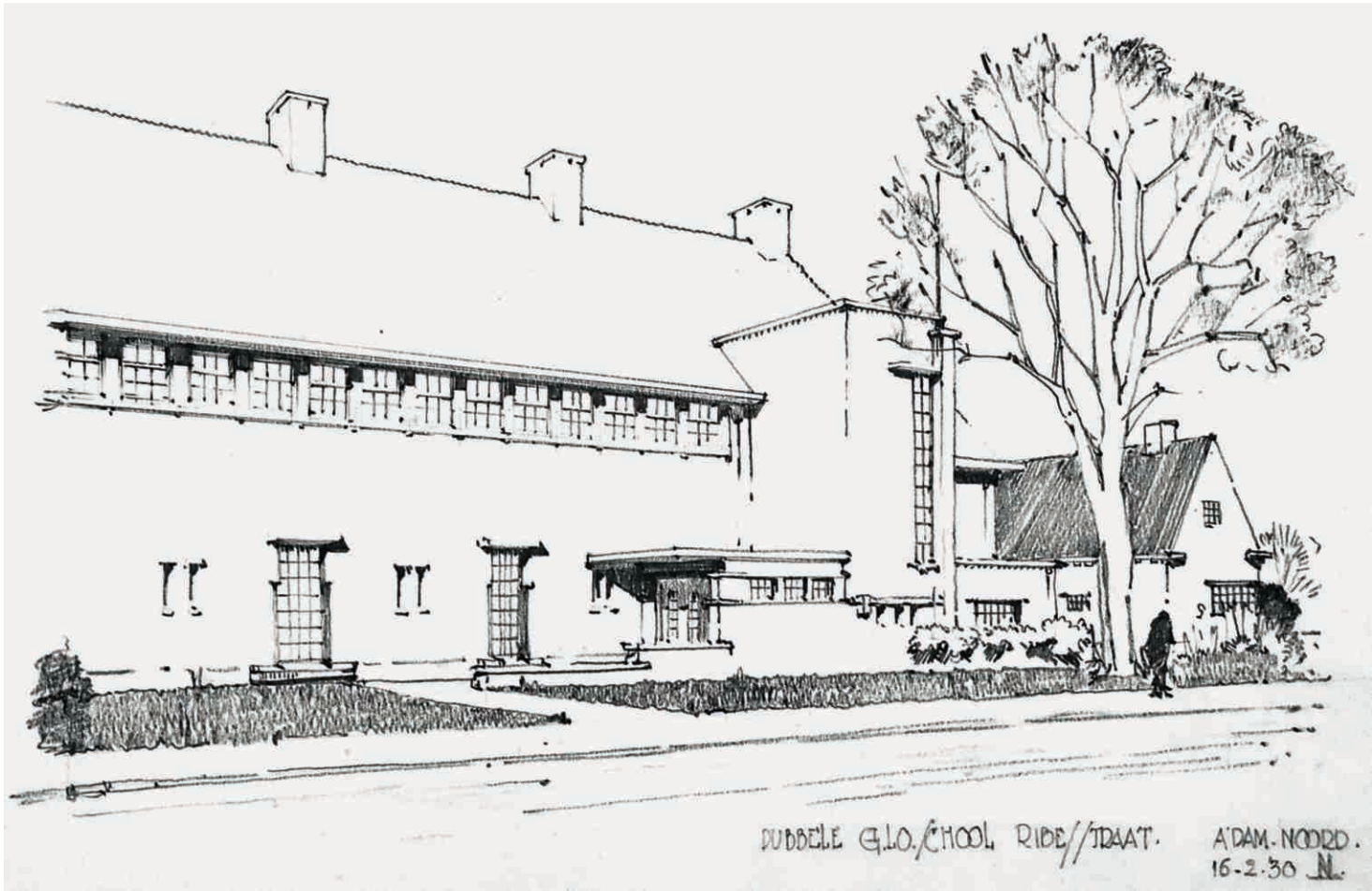
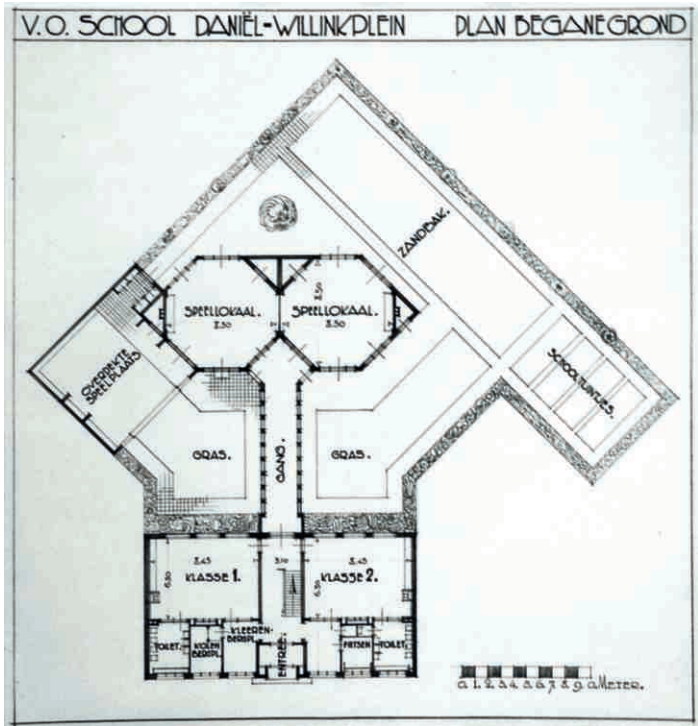
STADIONSCHOOL EN OLYMPIASCHOOL
DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
HYGIËAPLEIN 47
JAN LEUPEN
1930

De Stadionschool dacht in april 1931 de eerste te zijn met radioles voor de zesde klas. De radio was geschenken door de oudercommissie. Reden voor Leo Groeneweg van de Hillegomschool om in de pen te klimmen en te verkondigen dat zij dit al een jaar deden. Overigens verbood wethouder Boekman van Onderwijs de radiolessen al weer in 1932.

De hoekloze ingangspartij is aangebracht toen hier de antroposofische Geert Groote School kwam.

HET MIERENNEST
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS NR. 42
VICTORIEPLEIN 11 (TOEN DANIËL WILLINKPLEIN)
NICO LANSDORP
1930

DUBBELSCHOOL GEWOON LAGER ONDERWIJS
NR. 13: RIBESSCHOOL
NR. 15: ORANJE-NASSAUSCHOOL
RIBESSTRAAT 13-15
NICO LANSDORP • TEKENING EN ONTWERP
1930

DUBBELSCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
LOUIS BOTHASCHOOL EN KRAAIPANSCHOOL
NR. 60 SCHOOL VOOR JOODS LAGER ONDERWIJS (NA 1937)
NR. 58 SCHOOL VOOR OPENBAAR LAGER ONDERWIJS
KRAAIPANSTRAAT 58-60
1932

In april 1932 werden hier twee scholen voor gewoon lager onderwijs geopend, de Louis Bothaschool en de Kraaipanschool. De scholen kregen niet alleen een onderwijsfunctie: 'Wethouder Boekman hield de openingsrede en wees op de centrale eetzaal, speciaal ingericht om den kinderen van de onvermogende bevolking van deze buurt, gelegenheid te geven in de middag-pauze de door schoolkindervoeding verstrekte maaltijden te nuttigen.'²³ Na 1937 werd de Kraaipanschool officieel aan de joodse Talmud Tora-vereniging toegewezen en werd het de Talmud Tora-school B.

SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS NR. 39
PURMERWEG 116
NICO LANSDORP
1931

Deze school is gelegen op de driesprong van de Volendammerweg, de Purmerweg en de Monnikendammerweg. De school telt twee bouwlagen met een zadeldak met de nok evenwijdig aan de Purmerweg. Aan de linkerzijde is een dwarskap met topgevel aanwezig boven de gymzaal. Direct daarnaast is de ingangspartij. Aan de rechterzijde is het dakvlak verder naar beneden toe doorgezet.

DE BOTERBLOEM SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
SCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS NR. 9
BEIJERLANDSTRAAT 2
NICO LANSDORP
HILDO KROP

Voor de openbare kleuterschool De Boterbloem in de Beijerlandstraat, Amsterdam-Noord, maakte Krop aan beide zijden van de voorgevel twee lammeren: een staand en een opspringend. Ook maakte hij voor de ingang houtsnijwerk aan de deurstijlen. Hier koos Krop aan de rechterkant voor een giraffe met een zon en een bloem en links voor een slang met palmboom.

TWEE DUBBELE SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
IJSSELMONDESCHOOL EN BEIJERLANDSCHOOL
HOEKSCHEWAARDWEG 30-32

NR. 38: HERVORMDE NOORDSCHOOL VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
NR. 40: DE R.K. LAGERE SCHOOL SINT THOMAS VAN VILLANOVA
HOEKSCHEWAARDWEG 38-40
JAN LEUPEN
1931

Jan Leupen ontwierp in Noord aan de Hoekschewaardseweg twee identieke scholen die in spiegelbeeld naast elkaar werden geplaatst. In tegenstelling tot het aangrenzende gebouw aan de Beijerlandstraat zijn beide schoolgebouwen afgebroken.

VIJFDE MONTESSORISCHOOL
GALILEÏPLANTSOEN 37-39/HERSCHELSTRAAT 2-4
KEES VAN DER WILK
GEMEENTELIJK MONUMENT
1932

Dit scholencomplex telde vier openbare scholen: de H.H. van Kol-school voor uitgebreid lager onderwijs (Henri van Kol (1852-1925) was een van de twaalf oprichters van de SDAP), de Vijfde Montessorischool voor gewoon lager onderwijs, een montessori-keuterschool en een 'gewone' kleuterschool (resp. De Silvermeeuw en Het Duinviooltje).

Krop werd gevraagd enige werken te maken. Op een aparte zuil tegen het trappenhuis in de Herschelstraat plaatste hij hoog boven de grond de 'rattenvanger van Hamelen', een beeldhouwwerk in Franse kalksteen. De rattenvanger loopt met zijn fluit voorop. De Wezer stroomt, de ratten kruipen uit hun holen, een kind gaat achter de rattenvanger aan en een moeder trekt zich de ha-

ren uit het hoofd: een klein beeldhouwwerk (66 cm) waarin een heel verhaal verteld wordt. Opvallend zijn de nokbalken.

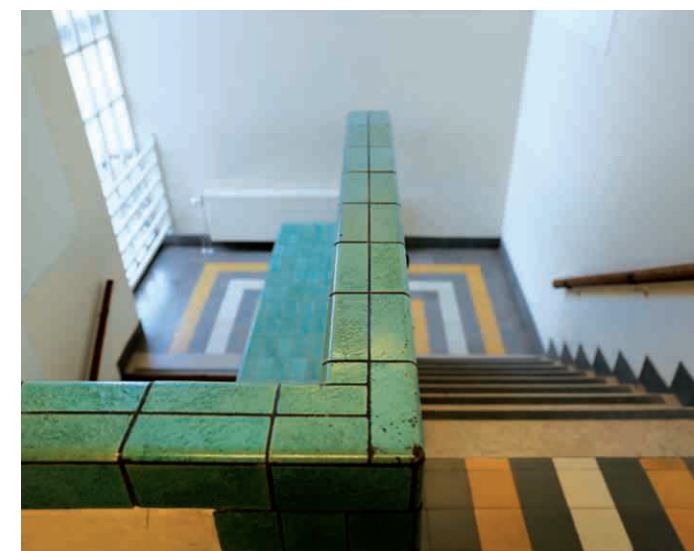
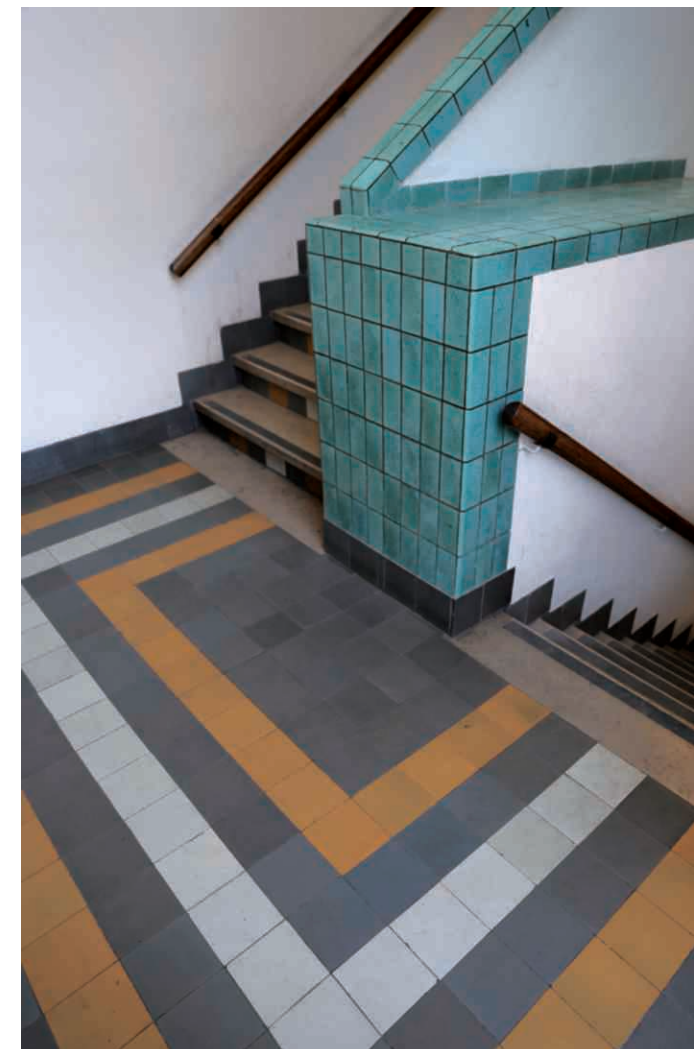
Ze zijn door Krop in teakhout gesneden. Ze verbeelden een eekhoorn, een reiger en een hert. Oorspronkelijk waren zij polychroom, nu zijn ze wit geschilderd.

DE RATTENVANGER VAN HAMELEN
FRANSE KALKSTEEN, 66 CM

EEEKHOORN UIT TEAKHOUT GESNEDEN

HILDO KROP

ZESDE MONTESSORISCHOOL VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS DE BLAUWE ZEEDISTEL
(NU ANNE FRANKSCHOOL)
NIERSSTRAAT 41-43
1931

Het gebouw herbergde de Zesde Montessorischool en de montessorischool voor voorbereidend onderwijs De Blauwe Zeedistel. Anne Frank (1929-1945) zat van 1934 tot 1941 op deze scholen. Sinds 1954 heet de lagere school Anne Frankschool. Kunstenaar Harry Visser schilderde in 1983 enkele pagina's uit haar dagboek op de gevel. Er waren negen klaslokalen: drie voor de kleuterschool en zes voor de lagere school. Ook waren er een speelzaal en een gymzaal. De vleugel aan de Niersstraat heeft drie bouwlagen en herbergt de lagere school. De school is deels in originele staat gehouden. Er zijn typische montessori-elementen als de rusthoek en de keukenhoek. Achter de school was een zogenaamde proeftuin.

In het gebouw zijn veel kunstwerken aangebracht: een muurschildering van Leo Visser 'Dieren bij een poel'; een mozaïek van Willem Molin 'De levensweg' (1945); een stenen beeld van een panter door Theo Vos, en ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan een mozaïek van Erik Thorn Leeson, 'Het leven'. Door vertraagde oplevering werd dit pas 27 jaar na de opening in 1958 onthuld.²⁴

In de school is een klassiefoto gemaakt met daarop Anne Frank (zittend in het midden voor de keukenhoek). Rechts naast haar zit de cineast Jan Wiegel (1929-1994), die naar aanleiding van deze foto in 1969 de film 'De klas van Anne Frank' maakte.

In de school is een herinneringsplaquette aangebracht voor de 82 (oud-)leerlingen die omkwamen in de vernietigingskampen.

Kleuterschool en lagere school zijn in 1985 tot één school samengevoegd.

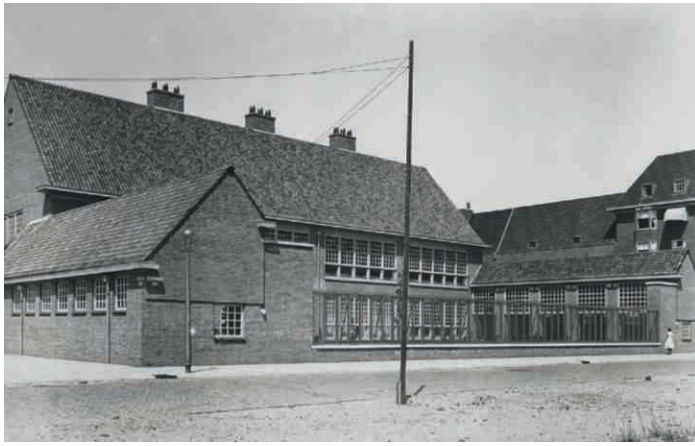

VINCENT VAN GOGHSCHOOL VOOR UITGEBREID LAGER ONDERWIJS
ZEVENDE MONTESSORISCHOOL (NA 1936)
CORANTIJNSTRAAT 9
1931

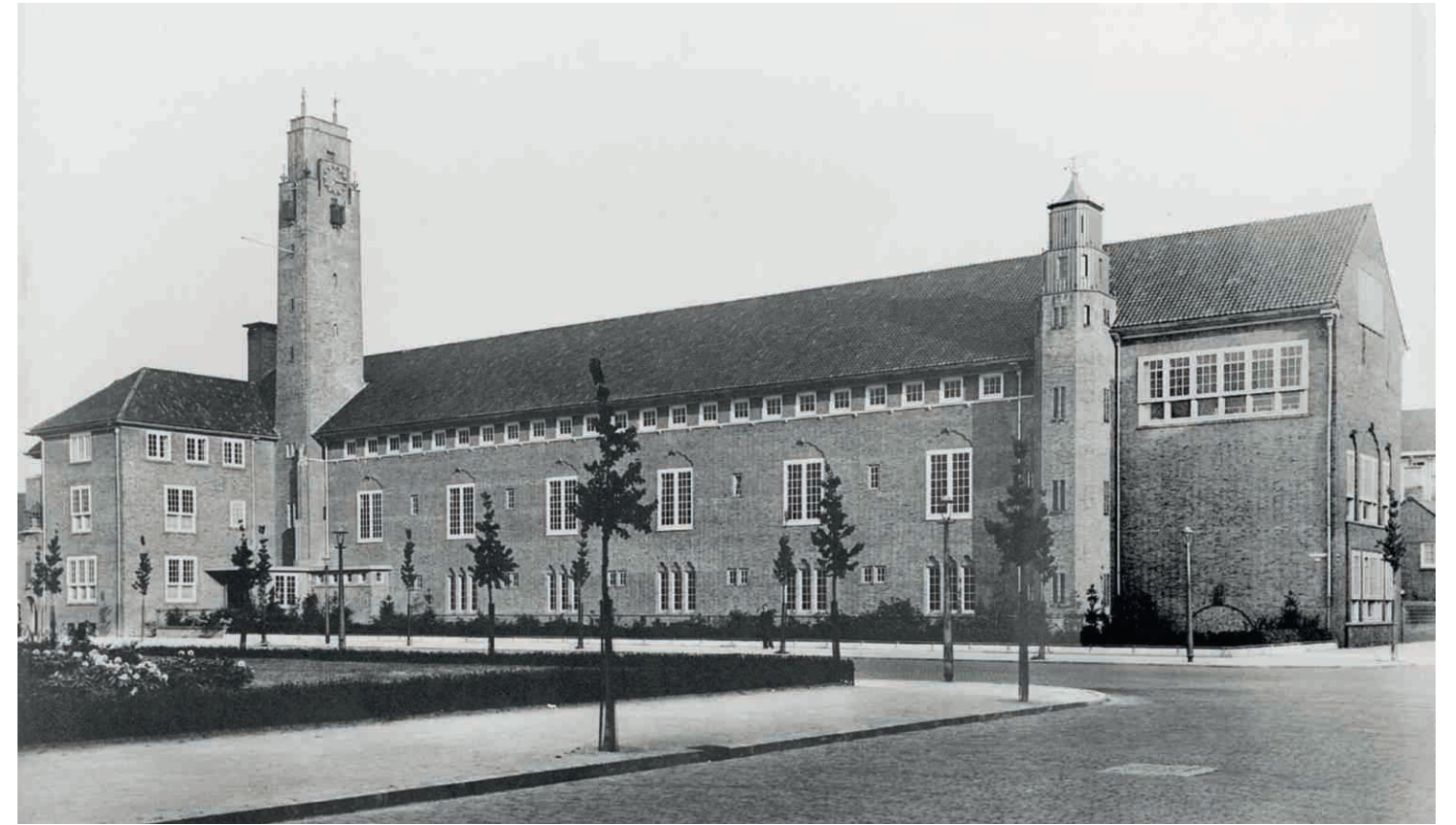
De Zevende Montessorischool betrok dit gebouw aan de Corantijnstraat 9 in 1936, nadat het in de Crynssenstraat 33 uit zijn jasje was gegroeid. De Vincent van Goghschool, die tot dan in het gebouw zat, vertrok naar Hygiëaplein 8-10.

Het gebouw stamt uit 1931 en heeft een elegante soberheid. Als men de smaakontwikkeling qua scholenbouw bij de afdeling Gebouwen wil aanschouwen, is er nauwelijks een betere plaats te vinden dan hier in de Corantijnstraat, waar op nummer twee en vier in 1923 een flamboyante school werd gebouwd en nauwelijks acht jaar later op nummer negen deze hoekschool.

AGAMEMNONSTRAAT 44
SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS
BEN LUBBERS
1932

GEMEENTELIJKE MEISJES-HBS MET 5-JARIGE CURSUS
GERRIT VAN DER VEENSTRAAT 99 (EERDER EUTERPESTRAAT)
NICO LANSDORP
RIJKS MONUMENT 527773
1930

Dit gebouw werd ontworpen als Meisjes-HBS en enthousiast ontvaard. In het *Algemeen Handelsblad* verscheen een stuk met als teken: Moeder Gemeente heeft de meisjes goed bedacht.

'Een schepping van den dienst dus en – officieel – niet van een bepaald architect! Maar op de tentoonstelling van openbare werken in het Stedelijk Museum, hingen de ontwerptekeningen en daarop stond de naam van den heer N. Lansdorp, hoofdarchitect bij de afdeling Gebouwen. Het lijkt ons niet al te gewaagd daaruit af te leiden, dat hij een groot aandeel in het werk heeft gehad. Maar de Dienst is de Dienst en heeft meer architecten. Toen wij in het gebouw een kijkje gingen nemen, troffen wij daar den heer E.P. Messer, eveneens hoofdarchitect van de afdeling, die ook wel het een en ander met den bouw zal hebben te maken gehad.'

'Zoo hebben dus de bouwers aan alles gedacht, wat aan de bestemming van het gebouw dienstbaar kan zijn. Maar boven alles: er is licht, lucht en gezelligheid. Gelukkige meisjes!' ²⁵

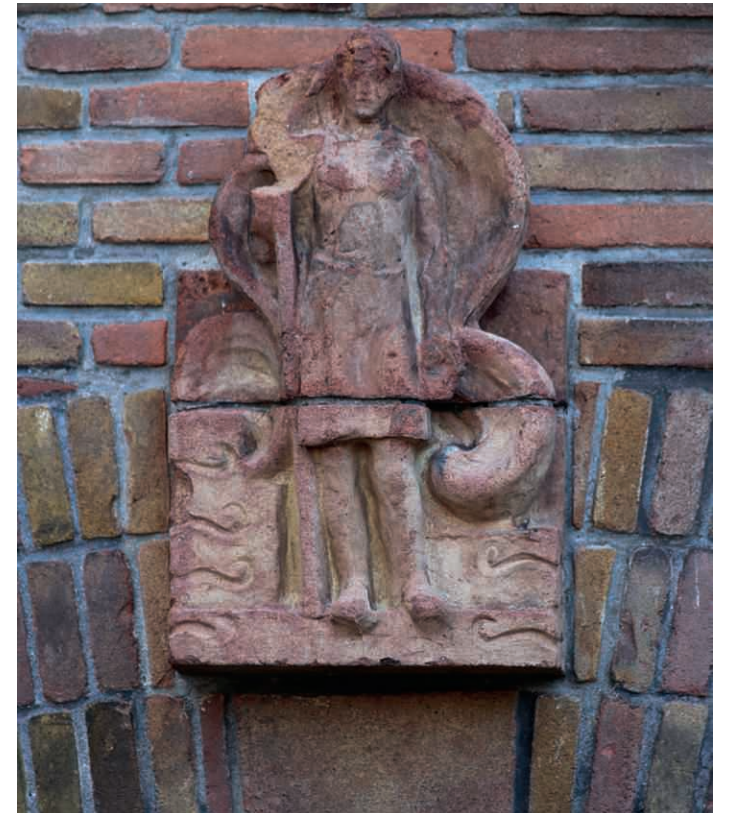

LINKERPAGINA

MAN (MET SIKKEL EN PIKHAAK) EN AMOR
BRONS, 130 CM
HILDO KROP

BOVEN

OPSPRINGEND HERT
STAAND MEISJE MET ROEISPAAN (BESCHADIGD)
GEBAKKEN AARDE, CA. 52 CM
HILDO KROP

De ingang van het gebouw aan de Gerrit van der Veenstraat wordt gemarkeerd door een smalle, hoge toren. Volgens het ontwerp zou aan de linkerszijde van deze toren een tweede school gebouwd worden, maar die is niet uitgevoerd.

In de Tweede Wereldoorlog namen de Duitse bezetters het pand in beslag en maakten het tot hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst (SD). Op 26 november 1944 werd het gebouw getroffen door een geallieerde bomaanval, die beperkte schade aan dit gebouw aanrichtte, maar wel zo'n dertig huizen verwoestte. Vanwege het oorlogsverleden werd de straat, die voor en tijdens de oorlog Euterpestraat heette, na het einde van de oorlog hernoemd naar de beeldend kunstenaar en verzetsstrijder Gerrit van der Veen.

Het gebouw telt een groot aantal kunstwerken. Naast beelden van Han Wezelaar en Paul Koning bezit het gebouw beeldhouwwerken van Hildo Krop. Bovenop de toren staan twee bronzen beelden van Krop: een man met sikkel en pikhaak en Amor. Verder zijn er aan de gevel verschillende beeldjes van gebakken aarde. In 1925 boetseerde Hildo Krop voor zijn zoontje een olifant en bakte het daarna in de potkachel. Hij vond dat zo leuk dat hij, om de techniek beter te kunnen beheersen, een jaar lang lessen ging volgen aan de Quellinusschool in Amsterdam. Deze techniek ging hij daarna regelmatig toepassen bij opdrachten van de gemeente. Ook het gebouw van de nieuwe gemeentelijke Meisjes-HBS voorzag hij aan alle kanten van kleine beeldjes van gebakken aarde.

DE DENKER
PAUL KONING
1947

MOEDER EN KIND – DE ZORG
HENRI MATTHIEU WEZELAAR
1939

Aan de Gerrit van der Veenstraat, vlak bij de hoek met de Rubensstraat, is een meisjesfiguur te zien; in de Rubensstraat de schilder Jan Sluijters en een opspringend hert. In de Anthonie van Dijkstraat plaatste Krop een serie beeldjes tussen de bogen aan de lange zijde van de voormalige gymzaal: een clown op een gymnastiektoestel, een staand meisje met roeispaan en een staand meisje met tennisracket.

Oorspronkelijk zat er nog meer beeldhouwwerk van Krop aan dit gebouw, te zien op de krantenfoto's die net na het voltooiën van het pand genomen zijn. Op de toren is een beeld te zien van een vrouwfiguur. Op een andere foto is een meisje met een hertje afgebeeld. Loek van Vlerken, die een site over het werk van Krop beheert, heeft zich hierin verdiept (www.timswings.nl).

In het schoolgebouw bevinden zich werken van onder andere Gerrit van der Veen, Willem Molin en Joop Sjollema.

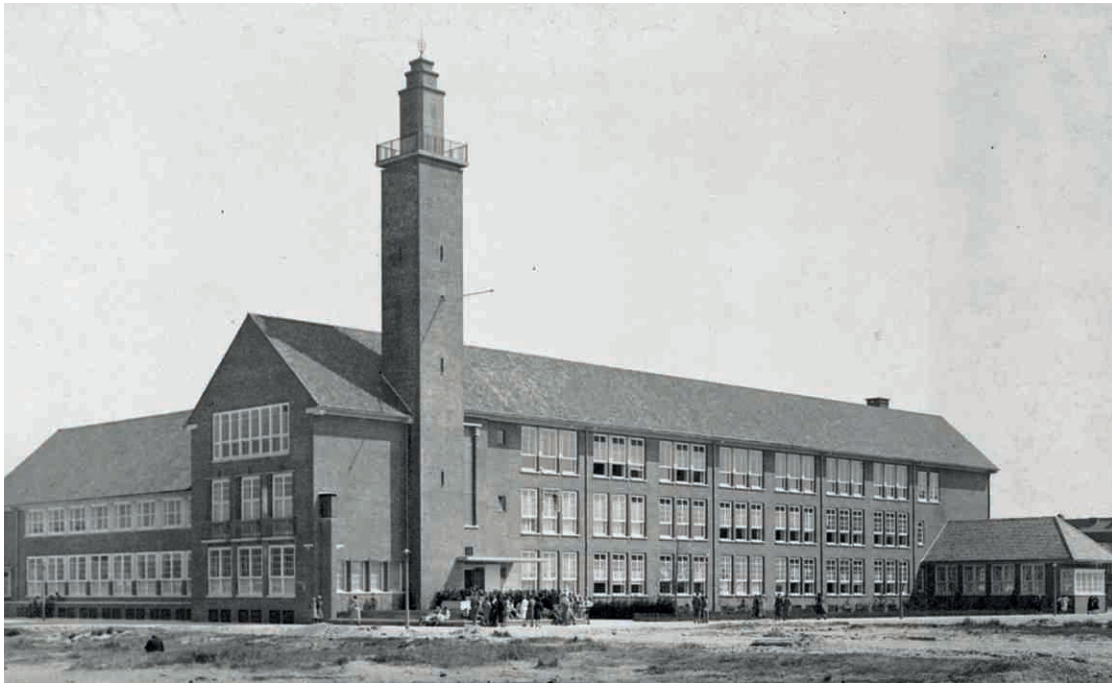
VOSSIUS GYMNASIUM
MESSCHAERTSTRAAT 1
NICO LANSDORP
RIJKSMONUMENT 527830
1933

Het Vossius Gymnasium werd gesticht in 1926 naar aanleiding van de grote toeloop naar het Stedelijk Gymnasium aan de Weteringschans. Beide scholen kregen toen, ter onderscheiding, hun huidige naam, naar de twee eerste hoogleraren aan het zeventiende-eeuwse Athenaeum Illustre, Caspar Barlaeus en Gerard Vossius. Tot aan de nieuwbouw (1933) was het Vossius Gymnasium elders gevestigd.

Het ontwerp was van Nico Landsdorp. Het was zijn laatste schoolontwerp. Het in 1933 gereedgekomen pand, met aangebouwde conciërgewoning, is in laat-Amsterdamse School-stijl ontworpen. Strakker en eenvoudiger dus dan eerdere bouwwerken, maar in de omgeving beeldbepalend. Dat komt vooral door de hoogrijzende rechthoekige toren, met aan elke zijde een wijzerplaat. Er zijn verder tal van interessante details – bijvoorbeeld het natuurstenen Erasmusbeeld van Hildo Krop bij de hoofdingang – en vele kunstwerken in het interieur.

In het begin van de jaren dertig verminderde de behoefte aan bouwbeeldhouwwerk. Dat lag niet alleen aan de verslechterde

STANDBEELD ERASMUS

TEKST OP SOKKEL VAN ERASMUS: QUI VITAT MOLAM,
VITAT FARINAM
WIE DE MOLEN MIJDT,
KRIJGT GEEN MEEL

FRANSE KALKSTEEN (ANTÉOR),
295 CM

HILDO KROP

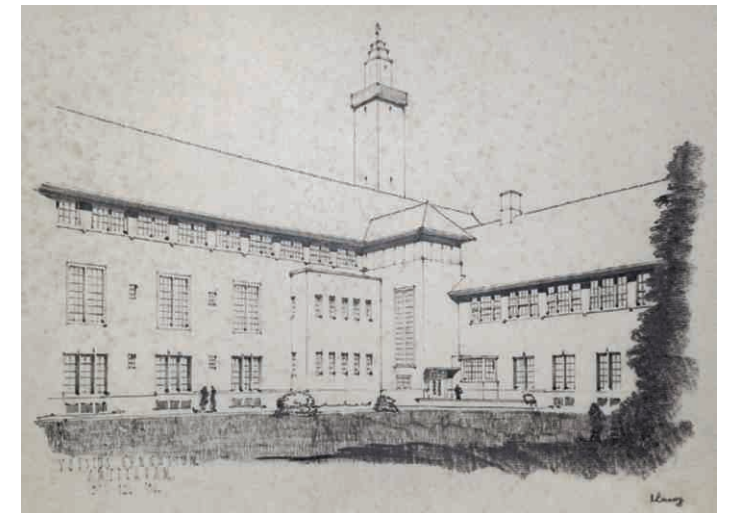
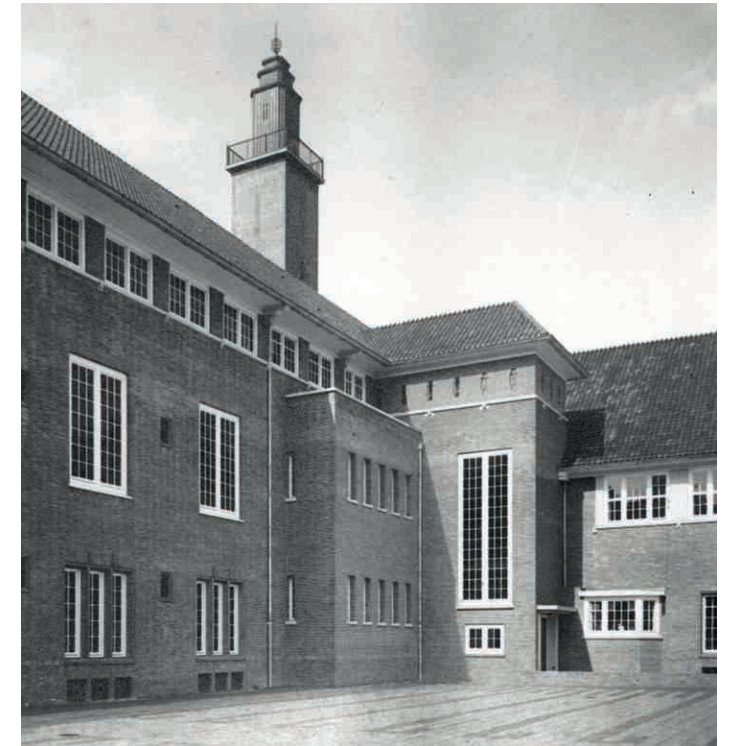

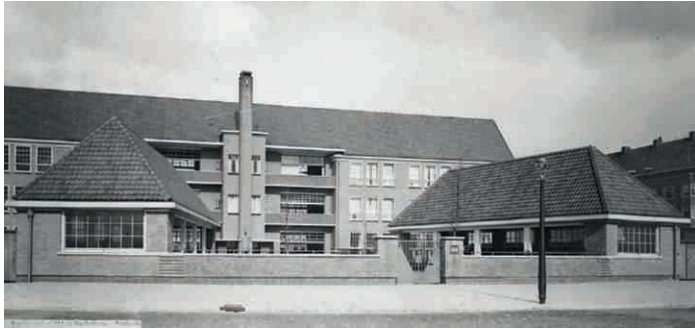
economische omstandigheden. De Amsterdamse School raakte haar leidende positie in Nederland kwijt. Albert Boeken deed, zoals we zagen, al begin jaren twintig een aanval op de bouwsculptuur, omdat deze afleidde van de 'zuivere' architectuur of nog erger, zwakheden in de architectuur moest verbloemen.

De rol van de bouwbeeldhouwkunst veranderde langzamerhand. Werd deze bij de gebouwen in de stijl van de Amsterdamse School nog opgevat als een integraal onderdeel van de architectuur, nu werd de sculptuur tot een autonoom element. Waren bij de Meisjes-HBS aan de Euterpestraat nog verschillende beeldhouwwerken van Krop aangebracht op het gebouw, hier beperkt zijn bijdrage zich tot een losstaande sculptuur van Erasmus. Of Krop dat nu erg vond is weer een andere vraag – een autonoom beeld is wel een ultieme uitdaging.

In de aula is boven het podium een schildering van Leo Visser te zien, die een scène uit de strijd tussen Grieken en Trojanen uit de Ilias van Homerus verbeeldt. In het interieur is verder op de eerste verdieping een groot wandmozaïek van de Utrechtse kunstenaar Dick Broos; afgebeeld is 'Geeraert Vossius', met de tekst 'Al wat in boecken steeckt is in zijn hoofd gevaren'.

PERSPECTIEFTEKENING
NICO LANSDORP

TWEE SCHOLEN VOOR GEWOON LAGER ONDERWIJS
SEMI-OPENLUCHTSCHOOL
STADIONKADE 113/DONARSTRAAT 1
RIJKSMONUMENTEN 527792 – 527793 – 527794 – 527795
NICO LANSDORP
1933

Het hoofdgebouw van de school telt drie bouwlagen en is voorzien van een zadeldak. Op het voorplein staan twee losse gebouwen met een schilddak. De entree krijgt veel nadruk door de geprononceerde schoorsteen. Ter weerszijden hiervan zijn stroken met balkons. De vensters zijn zeer groot en worden alleen onderbroken door een smalle muurdam. In 1956 werd de school uitgebreid met een deel aan de Wodanstraat, gebouwd met gele baksteen. Het heeft twee bouwlagen en een plat dak. De aanbouw bestaat uit drie gedeelten die iets verspringend van elkaar zijn geplaatst.

In het hoofdgebouw konden de ramen bijna helemaal worden geopend. Tezamen met het lage balkon moest dit voor een maximale toetreding van lucht en licht zorgen.

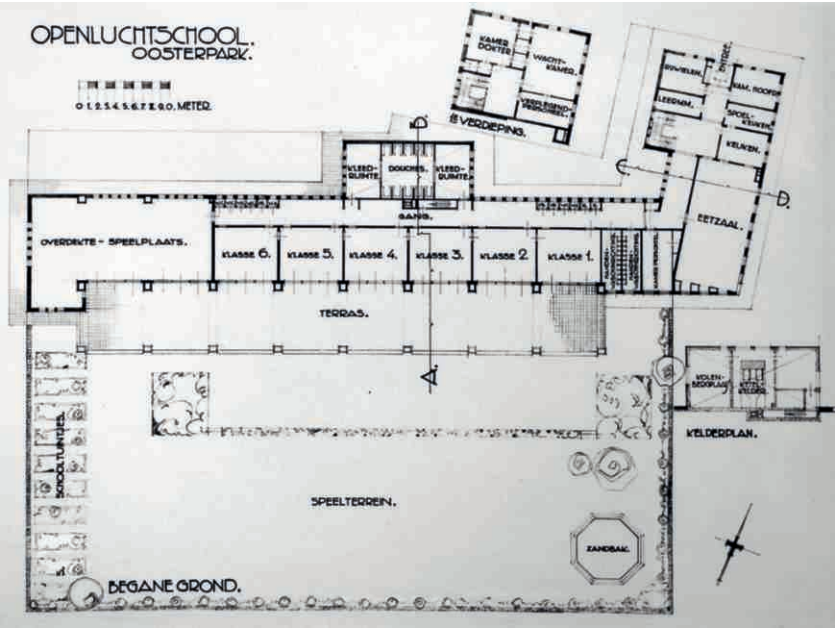
TWEEDE OPENLUCHTSCHOOL VOOR HET ZIEKE KIND
MAURITSKADE 56
PIETER MARNETTE/NICO LANSDORP
GEMEENTELIJK MONUMENT
1931

Toen Lansdorp zijn ideale openluchtschool beschreef moet hij deze school wel in gedachten hebben gehad. Het heeft één bouwlaag, aan de noordkant van het Oosterpark, met een terras en speelplaats in de zon. Ieder lokaal heeft openslaande deuren naar het terras. Bij mooi weer werden de tafels op het terras gezet en werd daar lesgegeven. Ook werd er buiten gerust.

De bouwstijl doet wat landelijk aan, wellicht om het 'buiten'-karakter van de school te benadrukken. Er was kritiek op deze stijl, onder verwijzing naar de veel modernere openluchtschool in de Cliostraat, die toen net was geopend.

Bijzonder in het interieur zijn wandschilderingen van Jan Grégoire, onder andere in de gymzaal, en het glas in lood in het trappenhuis. De school heette ook wel Nooteboomschool. Een bekende oud-leerling is Rob de Nijs.

SCHILDERING SNEEUWUITJE OP DE ZEVEN BERGEN
BIJ DE ZEVEN DWERGEN
JAN GRÉGOIRE

Kapstoktegels

In de gangen bij de klaslokalen in het voorbereidend onderwijs werden soms dertig tot veertig tegels aangebracht met afbeeldingen van voornamelijk dieren, maar ook van gebruiksvoorwerpen, gebouwen en bloemen. Onder elke tegel werd een kledinghaak bevestigd, zodat de kinderen hun jas konden ophangen bij een dier of een voorwerp.

De tegels werden door Publieke Werken aangeschaft. De meeste kwamen uit Duitsland, van Richard Mutz Keramik. Uit een catalogus van Mutz blijkt dat de tegels ontworpen zijn door de 'Bildhauer Wallfried, Berlin'.

MUSEUM HET SCHIP (SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS DE VEULENS) – OOSTZAANSTRAAT 45 – RICHARD MUTZ – 1926

Toepassingen zijn bekend in scholen aan de Oostzaanstraat (nu Museum Het Schip), aan de Zaaiersweg 95, aan de Kometensingel 189 en in een school voor dove kinderen aan het Hortusplantsoen. Andere tegels zijn gemaakt door de Schiedamse Tegelfabriek en zijn eigenlijk vloertegels. In Amsterdam vinden we ze in scholen aan de Legmeerstraat 79, aan de Arubastraat 14 (nu in de collectie van Museum Het Schip) en een hele grote collectie in de Dongestraat 8. Helaas zijn deze allemaal wit overgeschilderd.

In enige scholen in Amsterdam zijn nog bijzondere gesjablonerde tegels aanwezig, waaronder aan de Willem Schoutenstraat 1, aan de Admiralengracht 301 en aan de Celebesstraat 80. Ontwerper en producent zijn nog niet achterhaald.

MUSEUM HET SCHIP (SCHOOL VOOR VOORBEREIDEND ONDERWIJS DE VEULENS) – OOSTZAANSTRAAT 45 – RICHARD MUTZ – 1926

WILDE WINGERDSCHOOL – KOMETENSINGEL 189 – RICHARD MUTZ – 1926

WILDE WINGERDSCHOOL – KOMETENSINGEL 189 – RICHARD MUTZ – 1926

DE MEREL EN DE SCHEEPSKAMER – VOORBEREIDEND ONDERWIJS – ZAAIERSWEG 95 – RICHARD MUTZ – 1926

LEGMEERSTRAAT 79 (RIJ EEN EN TWEE), ARUBASTRAAT 14 (RIJ DRIE), DONGESTRAAT 8 (OVERGESCHILDERD) – TEGELFABRIEK SCHIEDAM – 1928-1932

GESJABLONEERDE TEGELS – WILLEM SCHOUTENSTRAAT 1 – CELEBESSTRAAT 80 – ADMIRALENGRACHT 301 – PURMERWEG 116 – CA. 1930

GESJABLONEERDE TEGELS – WILLEM SCHOUTENSTRAAT 1 – CELEBESSTRAAT 80 – ADMIRALENGRACHT 301 – PURMERWEG 116 – CA. 1930

Noten

1910-1915

1 M. Kruidenier, P. Smeets, *Joan Melchior van der Meij architect; pionier van de Amsterdamse school*, Rotterdam 2014, p. 14

2 *De Tijd* 26-2-1907

3 *Het Volk* 15-7-1903

4 Kasper van Ommen, *Straatmeubilair Amsterdamse School 1991-1940*, Amsterdam 1992, p. 35

5 *De Ingenieur* 1-5-1926

6 *Algemeen Handelsblad* 14-3-1925

7 *Het Nieuws van den Dag* 10-2-1911

8 *De Telegraaf* 9-2-1916.

9 *De Telegraaf* 23-9-1916

10 W. Jos. de Gruyter, ‘Nederlandsche bouwkunst en J.J.P. Oud’, *Elevier’s Weekblad*, 1931.

11 *Bouwkundig Weekblad* 4 maart 1916, p. 332

12 *Algemeen Handelsblad* 8-2-1961

13 ‘De vraagstukken welke de moderniseering van de binnen stad van Amsterdam beheerschen’ door A. W. BOS, Directeur der Publieke Werken. *Bouwkundig Weekblad*, nr. 7, (1925), p. 135

14 E.W. Folkersma, ‘Hildo Krop en de Gemeente Amsterdam’, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983), De Commissie van Bijstand had weerstand tegen het duo Van der Mey-Kramer, noot 39. 19 PW1916. Voorlaatste pagina beantwoording Bos.

15 *De Telegraaf* 20-10-1915

16 Sebas Baggelaar, Pim van Schaik, *Piet Kramer. Bruggen-bouwer van de Amsterdamse School*, Amsterdam 2016. www.stokerkade.nl

17 H.P. Berlage, ‘Architectonische toelichting tot het plan van uitbreiding der Stad Amsterdam tusschen Amstel en Schinkel’, in: *Gemeenteblad van Amsterdam*, Amsterdam 1904, Afdeling 1, 1720-1725

18 *Bouwkundig Weekblad* 21 juni 1919

19 *De Telegraaf* 7-10-1916

1915-1919

1 W.A. de Graaf, ‘Bij het afscheid van A.W. Bos, directeur der Publieke Werken van Amsterdam 1907-1926’, *De Ingenieur*, 1-5-1926

2 *Algemeen Handelsblad* 27-6-1916

3 *De Tijd* 28-6-1916

4 *De Maasbode* 3-4-1914

5 Lammers, T.J., ‘Architect G.J. Rutgers 75 jaar’, *Bouwkundig Weekblad*, 70 (1952) 45-46, p. 354

6 Van Ommen 1992 (noot 4), p. 62 en 63 refereert aan Van der Mey: Stadsarchief 5180 stuk 19 PW 1916

7 www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/775-architecte-margaret-kropholler

8 *De Tijd*,13 -11-1915

9 W.A. de Graaf 1926

10 Folkersma 1983 (noot 14), p. 227-278, p. 248-249

11 *Bouwkundig Weekblad*, 39e jrg., 21-9-1918, nr. 38., p. 211-213

12 *De Tijd* 14-5-1915

13 *De Tijd* 15-5-1915

14 *De Tijd* 22-7-1915

15 *De Telegraaf* 27-5-1917

16 *Algemeen Handelsblad* 4-1-1918

17 *De Telegraaf* 31-5-1919

18 *Het Vaderland* 1-8-1920

19 *Het volk* 4-10-1922

20 *De Gooi- en Eemlander* 26-9-1922

21 Folkersma 1983 (noot 14), p. 227-278.

22 *Bouwkundig Weekblad* 11-3-1922

23 *Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland. Tijdschrift voor Apothekers en Apotheekhoudende Geneeskundigen*, 22-3-1919

24 *De Maasbode* 19-6-1923

25 *Algemeen Handelsblad* 2-9-1918

26 *Algemeen Handelsblad* 20-6-1919

27 *Bouwkundig Weekblad* 30-8-1919

28 *Algemeen Handelsblad* 23-6-1925

29 *Wendingen*, jrg. 1, januari 1918

30 *Bouwkundig Weekblad*, 1920, nr. 1, p. 3-5

31 www.overfred-enzo.nl/wp-content/uploads/2014/08/Beschrijving-van-Zocherstraat-23.pdf

32 Frans van Burkom, ‘De stad als manifest’ in: F. van Burkom et al., *Kunst aan de Straat. Behoud van Amsterdamse beelden op bruggen en gebouwen uit het interbellum*. Amsterdam 2009, p. 34-117.

33 Folkersma 1983

34 Van Burkom 2009, p. 45-46

35 www.overfred-enzo.nl/wp-content/uploads/2014/08/Beschrijving-van-Zocherstraat-23.pdf

36 www.timswings.nl/hildoKrop/werken-in-nederland/beelden/b-7-erkerversiering-openbare-school-voor-voorbereidend-onderwijs-amsterdam/

37 *Algemeen Handelsblad* 26-10-1916

38 *Algemeen Handelsblad* 19-11-1919

39 *De Tijd* 9-10-1915

40 Ton Heijdra (Museum Het Schip), notitie over Hildo Krop

1920-1926

1 *De Tijd* 1-9-1923

2 *De Maasbode* 29-10-1925

3 *Architectura* (1925) nr. 25, jrg. 29, p. 392-393.

4 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-1-1927

5 Jan Gratama, ‘Bouwwerken van Afdeeling Gebouwen der Publieke Werken te Amsterdam’, *Wendingen* (5) 1923, nr. 7, p. 3

6 A.J. van der Steur, *Wendingen*-nummer gewijd aan de ‘Gerealiseerde ontwerpen van de Afdeeling Gebouwen der Publieke Werken te Amsterdam, Wendingen (8) 1927, p. 3

7 Vladimir Stissi, ‘De stad als heel grote broer. Het nieuwe Amsterdam van Hulshoffs Afdeling Gebouwen (1915-1940)’, *Maandblad Amstelodamum* 97 (2010), p. 89-96.

8 *Algemeen Handelsblad* 11-5-1940

9 *De Tijd* 11-8-1924

10 *De Telegraaf* 16-10-1926

11 *Het Vaderland* 28-7-1921

12 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16-3-1926

13 *Ons Amsterdam*, oktober 1973

14 *De Telegraaf* 2-10-1924

15 *Bouwkundig Weekblad* 11-3-1922

16 *Bouwkundig Weekblad* 28-2-1925, p. 149

17 *De Telegraaf* 16-11-1925

18 *Algemeen Handelsblad* 18-7-1930

19 *Algemeen Handelsblad* 18-5-1928

20 *Bouwkundig Weekblad* 10-4-1926, p. 148

21 *De Telegraaf* 16-11-1925

22 *Bouwkundig Weekblad* 6-5-1922

23 *Bouwkundig Weekblad* 24-11-1923

24 *Bouwkundig Weekblad* 23-8-1924.

25 *Bouwkundig Weekblad* 6-9-1924

26 *Algemeen Handelsblad* 22-3-1924

27 *Algemeen Handelsblad* 15-3-1924

28 *Algemeen Handelsblad* 7-7-1921

29 *Arnhemsche courant* 16-7-1921

30 *Algemeen Handelsblad* 20-12-1927

31 *Het Volk* 21-12-1931

32 *Het Volk* 24-3-1933

33 *De Telegraaf* 17-10-1926

34 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 3-12-1926

35 *De Maasbode* 10-5-1924

36 *Algemeen Handelsblad* 4-10-1924.

37 *De Maasbode* 10-5-1924

38 *Algemeen Handelsblad* 16-10-1926

39 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-1-1927

40 *Het Volk* 27-4-1927

41 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-1-1927

42 *Bouwkundig Weekblad* 16-10-926

43 www.timswings.nl/hildoKrop/werken-in-nederland/beelden/b-38-nieuwe-vleugel-raadhuis-amsterdam/

44 G. Hoogewoud, Y. Spoelstra, J. van der Werf, *School-voorbeelden*, Bureau Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2004. Inventarisatie en selectie van school-gebouwen buiten de Singelgracht in Amsterdam 1850-1965. Dit werk is te raadplegen bij Bureau Monumenten en Archeologie te Amsterdam en bestaat uit vier delen (1865-1900, 1900-1920, 1920-1940 en 1940-1965).

45 *Bouwkundig Weekblad* 3-7-1926, p. 273-281

46 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 9-1-1927

47 *Algemeen Handelsblad* 16-5-1923

48 www.timswings.nl/hildoKrop/werken-in-nederland/beelden/b-29-cornelis-drebbelschool-amsterdam

49 *Het Vaderland* 10-1-1924

50 *Algemeen Handelsblad* 1-3-1927

51 www.timswings.nl/hildoKrop/werken-in-nederland/beelden/b-50-purmerschool-amsterdam

52 *Algemeen Handelsblad* 7-11-1925

53 *De Maasbode* 14-10-1925

54 *Het Volk* 20-10-1926

55 *Het Volk* 30-4-1926

56 *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 23-6-1925

57 *Bouwkundig weekblad* 6-12-1924, p. 491-498

58 *De Telegraaf* 25-5-1924

1927-1935

1 *Het Vaderland* 27-4-1926

2 *De Tribune* 6-3-1924

3 *Leeuwarder Courant* 17-7-1924

4 *De Sumtrapost* 13-8-1924

5 *De Gooi- en Eemlander* 20-1-1925

6 *Het Vaderland* 19-12-1925

7 *De Tijd* 25-3-1926

8 *Het Vaderland* 17-7-1926

9 *Algemeen Handelsblad* 31-10-1927

10 *Algemeen Handelsblad* 27-5-1928

11 www.wendingen.nl. Ingezonden door: Annemarieke Verheij

12 *De Maasbode* 22-10-1929

13 *Algemeen Handelsblad* 10-10-1925

14 *Algemeen Handelsblad* 17-1-1931

15 *Soerabaijasch handelsblad* 7-11-1930

16 *Algemeen Handelsblad* 18-7-1930

17 *Algemeen Handelsblad* 8-5-1932

18 *Het Vaderland* 15-7-1932

19 *De Gooi- en Eemlander* 31-8-1934

20 *Algemeen Handelsblad* 18-8-1927

21 *Het Vaderland* 12-11-1931

22 *Algemeen Handelsblad* 27-3-1931

23 *Algemeen Handelsblad* 20-4-1932

24 *Het Parool* 11-6-1958

25 *Algemeen Handelsblad* 1-11-1930

26 *Algemeen Handelsblad* 1-11-1930

Abrahams, Ephraim Joseph, 222
Alberts, C. en Zoon, 84
Alma, Peter, 133, 211, 212, 213, 244
Altink, 83
Architectura et Amicitia (A et A), 36, 37, 38
Baanders, Herman, 83
Bazel, K.P.C. (Karel) de, 37, 38, 84
Berlage, Hendrik Petrus (Hein), 13, 15, 18, 21, 25, 26, 29, 37, 84, 96, 103, 149, 188, 189, 211
Bijvoet en Duiker, 84
Blaauw, C.J., 38, 86
Bodson, Fernand, 15
Boeken, Albert, 37, 38, 56, 57, 82, 83, 84, 96, 98, 100, 101, 104, 108, 109, 115, 123, 126, 140, 180, 196, 221, 222, 271
Boekman, Emanuel, 130, 255, 258
Bogtman, 18, 38
Bolderman, Marie Bernard Nanning, 25, 35
Bos, Andries Wilhelm (Ad), 12, 13, 14, 16, 22, 25, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 83, 86, 96, 102, 114, 220, 221
Bos, Dirk, 12
Bronkhorst, 125
Broos, Dick, 271
Brouwer, Willem, 17, 70, 71, 74, 109
Céline Schaake-Verkozen, 83
Cohen, Fré, 242
Croix, Guillaume Frédéric (Chris) la, 15
Cuypers, Eduard (Ed.), 12, 14, 15, 16, 18, 21
Cuypers, Jos., 25
Cuypers, Pierre, 25, 83
Dobbenburgh, Aart van, 123, 125
Dudok, Willem, 84, 109, 221, 222, 224
Eesteren, Cornelis van, 221
Eisenloeffel, Jan, 136
Estourgie, Charles, 15
Estourgie, Henri, 15
Eynde, Hendrik van den, 18
Fiedler, Herbert, 188, 189
Frank, Anne, 204, 262
Fröbel, Friedrich, 186
Gendt, Gebr. van, 18
Graaf, Wichert de, 13, 26, 29, 34, 86, 102, 220, 221, 222
Gratama, Jan, 37, 39, 84, 86
Grégoire, Jan, 123, 125, 273, 275
Grimmon, Adriaan Alphonsus Maria (Ad), 9, 15, 35, 37, 38, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 60, 63, 65, 66, 72, 75, 83, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 98, 125, 128, 135, 136, 137, 140, 153, 154, 158, 166, 172, 173, 216, 221, 228, 229
Grimmon, Piet, 15
Groeneweg, Leo, 225
Groot, Jan Hessel de, 36, 83
Groot, W.J. de, 26, 38

Gruyter, W. Jos. de, 18, 21, 26, 29
Hasselt, Johan van, 12, 13
Heijdra, Ton, 79
Hoff, Rob van 't, 221
Hoste, Huib, 17, 21
Hudig, D., 86
Hulshoff, Allard Remco, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 48, 56, 63, 83, 84, 86, 96, 123, 135, 136, 151, 220, 221, 224, 226, 228
Inckel, ir. J.L., 86, 220
Jansen, 83
Jitta, Josephus, 114
Keppler, Arie, 14, 25, 34, 39, 40, 41, 76, 86, 114, 220
Klerk, Michel (Sam) de, 12, 14, 15, 18, 21, 25, 26, 29, 35, 37, 38, 42, 43, 63, 72, 76, 77, 83, 84, 87, 156, 157, 185, 211, 222
Klijn, 83
Kok, Abel Antoon, 34, 35, 36, 37, 50, 54, 56, 57, 82, 84, 102, 238, 239
Koning, Paul, 267
Koning, J.R. de, 86
Krabbé, 86
Kramer, Pieter Lodewijk (Piet), 9, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 37, 38, 83, 84, 110, 211
Kranenburg, F., 86
Kromhout, Willem, 36, 37, 38
Krop, Hildebrand Lucien (Hildo), 9, 18, 26, 29, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 47, 60, 63, 66, 68, 70, 74, 77, 78, 79, 83, 87, 88, 90, 93, 96, 100, 115, 121, 135, 136, 139, 151, 154, 172, 174, 175, 177, 190, 192, 193, 198, 199, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 215, 216, 217, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 240, 244, 259, 260, 261, 267, 268, 269, 270, 271
Kropholler-Staal, Margaret, 36, 179
Kruyswijk, Cornelis, 147, 187
Kurvers, Anton, 82, 83, 85, 144, 145, 149, 153, 203, 204, 205, 244, 246, 247, 251
Lansdorp, Nicolaas (Nico), 15, 37, 82, 83, 84, 86, 87, 96, 106, 107, 115, 121, 126, 135, 136, 148, 150, 154, 165, 168, 172, 174, 177, 181, 185, 186, 187, 190, 193, 198, 199, 201, 204, 216, 221, 222, 223, 234, 237, 244, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 265, 269, 271, 272, 273
Lauweriks, Mathieu, 37, 38
Lebeau, Joris Johannes Christiaan (Chris), 135, 136, 137
Leeson, Erik Thorn, 262
Leeuwen, Wilhelmus Frederik (Willem) van, 12, 13
Leupen, Jan, 117, 221, 222, 232, 250, 251, 255, 259
Lion Cachet, 38
Lith, Hubert van, 189
Lobbes, Gert-Jan, 9, 151
Loghem, Van, 48
Lohuizen, Th.K. van, 221
Lubbers, Bernard Antonius (Ben), 36, 83, 84, 216, 264
Lusink, 83
Luyken, Theo R., 36, 83, 84, 158
Marcusse, 220

Marnette, Pieter Lucas, 14, 35, 36, 38, 43, 44, 45, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 94, 95, 96, 104, 105, 110, 111, 113, 126, 129, 130, 133, 142, 144, 145, 174, 181, 223, 242, 243, 273
Meijer, Jan de, 36, 37, 83, 86, 96, 106, 107, 115, 120
Mendes da Costa, 38, 136
Messer, Eduard Pieter (Ed), 35, 36, 51, 52, 83, 84, 228, 265
Mey, Joan Melchior (Jo) van der, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 34, 36, 37, 38, 48, 49, 83, 84, 115
Mieras, Johannes Pieter, 5, 109, 136, 211
Molin, Willem, 224, 226, 262,
Montessori, Maria, 186, 199
Mulder, Jo, 39
Mulder, Ko, 221
Nauta, P., 86
Niehaus, Kasper, 215
Norden, Hans van, 188
Oud, Jacobus Johannes Pieter (Ko), 18, 21, 221
Pavert, R.A. van de, 83
Penaat, Willem, 135, 136
Poggenbeek, 38
Poincaré, Henri, 53
Polak, Eduard, 115, 157, 186, 204
Polak, Henri, 86
Polet, Johan, 86,
Putten, Van, 220
Raedecker, John, 52, 136
Ravesteyn, Sybold van, 221
Richters, Bernard, 136
Rietveld, Gerrit, 221
Rodrigues de Miranda, Salomon ('Monne'), 40, 114
Roes, G.J., 86
Roland Holst, R.N., 86, 135, 136
Roobol, Gustaaf, 36
Roos, 83
Roosing jr., Jacques, 36, 84
Rutgers, Gerrit Jan, 34, 36, 38, 43, 44, 45, 63, 66, 75, 82, 84
Saltet, 48
Scheffer, L.S.P., 221
Schoof, Klaas, 9
Schoot, van der, 13
Schreuder, 83
Sjollema, Joop, 211, 212, 213, 222, 268
Springer, Jacobus Bernardus (Co), 14, 25, 34, 35, 48, 49
Staal, Jan Frederik (Frits), 9, 25, 38, 84, 86
Stefels, 86

Steur, Adrianus (Ad) van der, 86
Tellegen, Jan Willem, 39, 41
Ter Haar, Jan, 86, 220
Tjaden, ir. M. E. H., 86
Tjypke Visser, 38
Troquet, Marthe, 198, 199
Visser, Harry, 262
Visser, Leo, 248, 271
Vlaanderen, André, 15
Vliegen, Willem, 25, 39, 41
Vlugt, Leendert van der, 221
Vlugt, Willem de, 40, 41
Vorkink, P., 38, 86
Wegerif, 38
Westerman, Arend Jan, 38, 82, 83, 84, 114, 117, 126, 128, 149, 151, 162, 187, 205, 211
Wezelaar, Henri Mathieu (Han), 267
Wibaut, Floor, 14, 25, 39, 40, 41
Wielen, P. van der, 50
Wijdeveld, Hendricus Theodorus (Hendrik), 21, 38,
Wilhelmina, H.M. Koningin, 13
Wilk, Cornelis (Kees) van der, 45, 221, 222, 224, 226, 260
Winter, 83
Wit, 83
Worm, Pieter, 201
Wright, Frank LLoyd, 109, 184
Zeeman, Prof. dr. P. (Pieter), 51, 53
Zeijl, van, 38
Zwiers, Henri Tino, 221

De actuele foto's zijn gemaakt door Pim van Schaik, tenzij anders vermeld.

De historische foto's zijn van de Beeldbank Stadsarchief Amsterdam, tenzij anders vermeld.

Archief Anton Kurvers, Stadarchief Amsterdam: 82 (rb), 83, 144 (rb,o), 145 (o), 149, 202 (b), 246 (lm,r), 247 (r), 251 (ro)
Archief Albert Boeken, Het Nieuwe Instituut: 99 (lb), 108 (ro), 115, 180 (rm), 196 (rb)
Het Nieuwe Instituut, Rotterdam: 15, 29, 30 (lo,ro), 42 (lb), 72 (o), 77 (b), 82 (m)
Cilly Jansen (adgrimmon.nl): 35 (lm), 65 (r)
Gert-Jan Lobbes: 68 (b), 69 (b), 151 (rm,ro), 159 (lo), 184 (lb), 188, 189, 191 (lb,rb,ro), 244 (lm), 264 (lm,ro)
Archief Nico Lansdorp, Stadarchief Amsterdam: 148 (b,mo), 199 (m,o), 256 (ro), 357 (b), 271 (rm), 273 (ro)
Collectie Pim van Schaik: 12, 18, 21, 24 (lo), 40, 105 (b), 106 (o), 107, 199 (b), 235 (b)
Museum Het Schip: 210 (o), 237 (b), 242 (rb)
Klaas Schoof (www.klaasschoof.com): 17, 27 (rb), 66, 67 (lb), 76 (rb,ro), 95 (b), 123 (b)
Loek van Vlerken (www.timswings.nl): 63, 138 (lb)
Jos Wilcke: 35 (lb)

De uitgever heeft ernaar gestreefd de relevante auteursrechten ten aanzien van de gepubliceerde foto's en illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Beknopte literatuurlijst

‘100 jaar Publieke Werken’, in: *Ons Amsterdam* 2 (1950), p.17-122.
‘Aesthetische aansprakelijkheid gemeente bouwwerken’, in: *Algemeen Handelsblad*, 26-6-1919.
‘Amsterdamse School’, *Ons Amsterdam* 15 (1973) 10, p. 281-328.
Baggelaar, Sebas, Pim van Schaik, *Piet Kramer. Bruggebouwer van de Amsterdamse School*, Amsterdam 2016.
Beek, Marijke, ‘Ambtenaren en architecten, een schoonheids-commissie als kunstenaar’, in: Karin Gaillard en Betsy Dokter, *Berlage en Amsterdam Zuid*, Amsterdam 1992.
Beekum, Radboud van, *Cornelis Kruyswijk 1884-1935. Amsterdamse School architect*. Bussum 2006.
Bergvelt, Ellinoor, Frans van Burkom, Adriaan Venema, Wim de Wit, *Amsterdamse School. Nederlandse architectuur 1910-1930*, tent.cat. Stedelijk Museum, Amsterdam 1975.
Berlage, H.P., ‘Memorie van Toelichting bij het ontwerp van het Uitbreidingsplan der gemeente Amsterdam’, in: *De Bouwwereld* 10 (1916), p. 75-77.
Berlage, H.P., *Moderne bouwkunst in Nederland*. Deel 20: *Het ameublement van de straat*, Rotterdam 1935.
Bock, Manfred, Sigrid Johannisse en Vladimir Stissi, *Michel de Klerk 1884-1923. Bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School* (tent.cat. NAI, Rotterdam), Rotterdam 1997.
Bolhuis, Gijs, Hélène Hartman, Erik Mattie, Renate Meijer, Marinus Oostenbrink, Marlous Roosebeek, Jeroen Schilt, Vladimir Stissi, *De Atlas Gordel 20-40*, Amsterdam 2004.
Bongaardt, Jos van den, *Elke week een goed bad! Geschiedenis en architectuur van de badhuizen van Amsterdam*, Amsterdam 1990.
Boonstra, Marten, ‘Kapstoktegels in scholen’, *Tegel* 43 (2015)
Bos, A.W. (1925). ‘De vraagstukken welke de moderniseering van de binnenstad van Amsterdam beheerschen’, in: *Bouwkundig Weekblad* (1925), p. 115-151.
Bremer, G.C., ‘De brug over de Kromme Waal te Amsterdam’, in: *Bouwkundig Weekblad* 26 (1915), p. 191-193.
Burkom, Frans van, *Michel de Klerk. Bouw- en Meubelkunstenaar (1884-1923)* uit de serie *Monografieën Nederlandse Interieur-architecten* 7. Rotterdam 1990.
Burkom, F. van, R. Morelissen, J. Kwast en V. van Rossem, *Kunst aan de straat. Behoud van Amsterdamse beelden op gebouwen en bruggen 1917-1940*, Amsterdam 2009.
Burkom, Frans van, ‘Kunst in Huis’ in: B. Laan, E. Koldeweij en C. Peter Krabbe (red.), *Wonen in een Monumentaal Huis. 1875-1945, toen en nu*, Amsterdam 2012.
Casciato, Maristella, *The Amsterdam School*, Rotterdam 1996.
Fanelli, Giovanni, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 's Gravenhage 1978.
Folkersma, E.W., ‘Hildo Krop en de Gemeente Amsterdam’, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983), p. 227-278.
‘Gemetalliseerd beton’, in: *Wendingen* 12 (1918), p. 45.

Gispen, W.H., *De toegepaste kunsten in Nederland. Het sierend metaal in de bouwkunst*, Rotterdam 1925.
Graaf, ir. W.A. de, ‘Bij het afscheid van A.W. Bos, directeur der Publieke Werken van Amsterdam 1907-1926’, *De Ingenieur*, nr. 18, 41ste jrg., 1-5-1926.
Gratama, Jan, ‘Kroniek LXX. Bouwkunsttentoonstelling van A. et A.’, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 33, p. 244-245.
Gratama, J., ‘Kroniek LXVI’, in: *Bouwkundig Weekblad* (1916) 20, p. 153-156.
Gratama, Jan, ‘Bouwwerken van Afdeeling Gebouwen der Publieke Werken te Amsterdam’, in *Wendingen* 6 (1923) 7, p. 3-18.
Groot, W.J. de, ‘De aesthetische aansprakelijkheid voor de bouwwerken, door den Dienst Publieke Werken Amsterdam in de laatste jaren uitgevoerd’, in: *Bouwkundig Weekblad* 25 (1919), p. 151-152.
Gruyter, W. Jos. de, ‘Nederlandsche bouwkunst en J.J.P. Oud’, *Elevier's Weekblad*, 1931.
Hoogewoud, G., Y. Spoelstra, J. van der Werf, *Schoolvoorbeelden*, Bureau Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2004.
Inventarisatie en selectie van schoolgebouwen buiten de Singelgracht in Amsterdam 1850-1965. Dit werk is te raadplegen bij Bureau Monumenten en Archeologie te Amsterdam en bestaat uit vier delen (1865-1900, 1900-1920, 1920-1940 en 1940-1965).
Horst, D. van der, *500 jaar openbare verlichting in Amsterdam. Een beknopte geschiedenis*, Amsterdam 2005.
Hoste, H., ‘Een brug in gewapend beton P. Kramer’, in: *De Telegraaf*, 7-10-1916.
Hoste, H., ‘Nieuw ontwerp van de brug Vijzelstraat-Heerengracht’, *De Telegraaf*, 9-2-1916.
Jansen, T., J. Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940*, Nijmegen 1983.
Klerk, Michel de, ‘De Invloed van Dr. Berlage of de ontwikkeling der Nederlandsche Bouwkunst’, *Bouwkundig Weekblad* 36 (1916) 46, p. 331-332.
Kohlenbach, B., *Pieter Lodewijk Kramer. Architect van de Amsterdamse School*, Naarden 1994.
Kruidenier, M., P. Smeets, *Joan Melchior van der Meij architect; pionier van de Amsterdamse school*, Rotterdam 2014.
Kuyper, R., ‘Over moderne Amsterdamsche Bouwmeesters en hun visitekaartje in Den Haag I +II+III’, in: *Het Volk*, 30-6-1926, 7-7-1926 en 14-7-1926.
Lagerweij-Polak, E.J., *Hildo Krop*, Den Haag 1992.
Lammers, T.J., ‘Architect G.J. Rutgers 75 jaar’, *Bouwkundig Weekblad*, 70 (1952) 45-46, p. 354.
Leupen, J., Jos. W. de Gruyter, *Hildo Krop*, Bussum 1954.
Leupen, J., ‘De gemeentelijke overheid als opdrachtgever van beeldhouwwerken’, in: *Ons Amsterdam*, 1 (1964), p. 25.
Magdelijns, H. (red.), *Het staat op straat, straatmeubilair in Nederland*, Den Haag 1990.
Meij, J. van der, ‘Memorie behorende bij het voorgestelde brug-ontwerp Singel Vijzelstraat’, in: *Architectura* 8 (1915) 23, p. 37-38.
Ommen, Kasper van, *Straatmeubilair Amsterdamse School 1991-1940*, Amsterdam 1992.

Retera, W., *Nederlandsche bouwmeesters: Piet Kramer*, Amsterdam 1926.
Roode, Ingeborg de, Marjan Groot e.a., *Wonen in de Amsterdamse School. Ontwerpen voor het interieur 1910-1930*, Amsterdam 2016.
Rossem, V. van, ‘Eduard Cuypers (1859-1927)’, in: *Binnenstad*, maart/april 2015.
Roy van Zuydewijn, H.J.F., *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam 1969.
Schilt, J., J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia*, Rotterdam 1992.
Slebos, J.C., *Grondslagen voor aesthetiek en stijl; architectuur, beeldende kunst, kunstnijverheid; architecture, the plastic arts, arts and crafts*, Amsterdam 1939.
Steur, Ir. A.J. van der, ‘Gerealiseerde ontwerpen van de Afdeeling Gebouwen der Publieke Werken te Amsterdam’, *Wendingen* (8) 1927, p. 3.
Stissi, Vladimir, *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007.
Stissi, Vladimir, ‘De stad als heel grote broer: het nieuwe Amsterdam van Hulshoffs Afdeling Gebouwen (1915-1940)’, in: *Amstelodamum* 97 (2010) 2, p. 89-96.
Vermeer, Gerrit, Ben Rebel en Vladimir Stissi, *D'Ailly's Historische Gids. Stadsuitbreidingen 1860-1935*, Amsterdam 2010.
Visser, E., ‘Bij den bouwheer Piet Kramer’, in: *Vrijheid*, 13-8-1924.
Wit, de Wim, ‘De architectuur der Amsterdamse School’, in: *De Amsterdamse School. Nederlandse architectuur 1910-1930*, tent.cat. Stedelijk Museum, Amsterdam 1975.
Woud, A. van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam 1997.

Internet

www.amsterdamse-school.nl
http://beeldbank.amsterdam.nl
www.bonas.nl
www.delper.nl
www.hetschip.nl
http://rijksmonumenten.nl
www.timswings.nl/hildokrop
http://adambeeldenva1900.blogspot.nl
www.wendingen.nl

Colofon

Publieke Werken. Hoeksteen van de Amsterdamse School
is uitgegeven door Stokerkade *cultuurhistorische uitgeverij*

auteur
Pim van Schaik

eindredactie
Lisa van Schaik

ontwerp en opmaak
Pim van Schaik (Stokerkade), Amsterdam

druk
Finidr, Tsjechië

Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, Stokerkade 124, 1019 XB Amsterdam,
T 020 320 81 78, info@stokerkade.nl, www.stokerkade.nl

ISBN: 9789079156382

2018, eerste druk

De publicatierechten zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar
rechten zijn overtreden wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd, opgeslagen
in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van auteur en uitgever.

© Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, Pim van Schaik

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door de steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Holland
en de Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen Stichting (EFL Stichting)

LA ZONE DE LA MISE DE LA COLLE :: SEALED ZONE :: KLEBEBEREICH :: ZÁLEPOVÁ OBLAST :: OBSZAR LEPIENIA